

Gilles Ferréol
Philippe Cauche, Jean-Marie Duprez
Nicole Gadrey, Michel Simon

DICTIONAR DE SOCIOLOGIE

- Peste 500 de termeni specifici orientărilor sociologice moderne.
- Sunt definiți termeni de bază ai sociologiei, semnalându-se conexiunea lor.
- Douăzeci de studii explică domeniile sociologiei contemporane (schimbare socială, comportament politic, devianță și criminalitate, educație, familie, acțiune colectivă, identități ș.a.).
- Sunt prezentate paradigmele sociologice fundamentale.
- Rezultatele unor cercetări sociologice concrete de referințe ilustrează ramurile sociologiei.
- Se precizează echivalența terminologică româno-franceză.
- O bibliografie de primă mână completează explicația termenilor.
- Se regăsesc punctele de reper ale sociologiei: marii clasici (precursorii, fondatorii și operele lor principale, dateate conform ediției princeps) și lucrările de exegeză.
- Sunt menționate revistele de specialitate și universitățile din Franța în care se formează sociologi, indicându-se localizarea geografică și nivelul studiilor.

Un dicționar cu valoare de manual universitar; un instrument de lucru pentru sociologi și pentru specialiști din științele socioumane; un ghid metodologic – cu un cuvânt, o lucrare necesară. (Septimiu Chelcea, Adrian Neculau)

38 Collegium

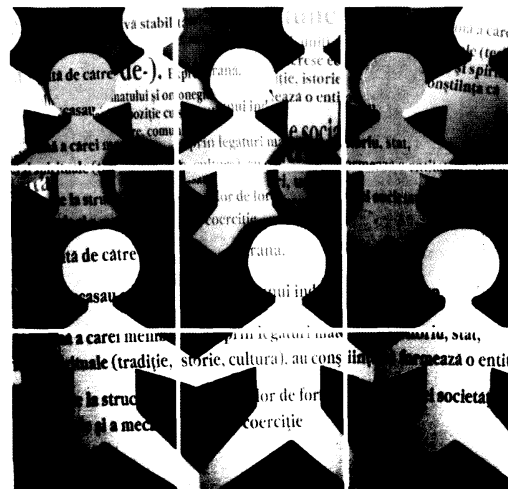
Editura POLIROM
ISBN 973-683-054-3

ȘTIINȚĂ & TEHNICĂ
ISBN 973-9236-30-8

Gilles Ferréol
Philippe Cauche, Jean-Marie Duprez
Nicole Gadrey, Michel Simon

DICTIONAR DE SOCIOLOGIE

Collegium

POLIROM

Titlul original
DICTIONNAIRE DE SOCIOLOGIE
© Armand Colin Éditeur, Paris, 1991, 1995

Copyright © 1998 SC „ȘTIINȚĂ & TEHNICĂ” SA
București, Piața Presei Libere nr. 1, sector 1, cod 79781

Redactor de carte: ADINA CHELCEA
Traducerea: LIA DECEI și RADU GĂRMACEA
Tehnoredactor: RADU DOBRECI
Consultanți științifici:
prof. univ. dr. SEPTIMIU CHELCEA
prof. univ. dr. ADRIAN NECULAU

Tipar: SC POLIROM SA
Iași, Calea Chișinăului nr. 32
Telefon/Fax 032 - 21 41 00
Distribuție: 032 - 21 74 40

Pentru comenzi vă rugăm să contactați:
S.C. „ȘTIINȚĂ & TEHNICĂ” SA
Telefon: 617 58 33
Telefon/Fax: 222 84 94
Editura POLIROM
Iași, Bd Copou nr. 3, et. 3, CP 266
Telefon/Fax 032-21 41 00
Distribuție: 032-21 74 40

Toate drepturile sînt rezervate. Reproducerea sau transmiterea, chiar și fragmentară,
indiferent de formă sau mijloc, este permisă numai cu acordul scris al editorului.

ISBN 973-9236-30-8
ISBN 973-683-054-3

Gilles Ferréol (coordonator)

DICTIONAR DE SOCIOLOGIE

Gilles Ferréol
Philippe Cauche, Jean-Marie Duprez
Nicole Gadrey, Michel Simon

Prefată la ediția în limba română:
Septimiu Chelcea, Adrian Neculau

PREFAȚĂ

la ediția în limba română

Punem la dispoziția, în primul rând, a studenților de la facultățile cu profil socio-umanist și economic, dar și a tuturor celor care sînt preocupați de înțelegerea și ameliorarea traiului laolaltă al oamenilor, un nou dicționar de sociologie. Este cel de-al patrulea care apare în România după decembrie '89. Anterior au existat proiecte care nu s-au realizat însă, din motive ce au ținut deopotrivă de factori politico-ideologici, ca și de lipsa de cooperare a specialiștilor, pentru a ne exprima eufemistic. Evenimentele din decembrie '89 au antrenat schimbări radicale, inclusiv în modul de a înțelege sociologia ca disciplină academică și ca profesie. Într-un moment de entuziasm creator, 32 de cadre didactice universitare și cercetători științifici din domeniul sociologiei au realizat, sub coordonarea profesorilor Cătălin Zamfir și Lazăr Vlăsceanu, de la Universitatea București, primul dicționar de sociologie din țara noastră (**Dicționar de sociologie**, Editura Babel, București, 1993, 769 pag.). Rămîne o lucrare de referință în evoluția gândirii sociologice românești, prin pionierat, vastitatea informației, selectivitate și, nu în ultimul rînd, prin includerea unor termeni sociologici specifici autorilor români.

La scurt timp, în 1994, prof. univ. dr. Lisette Coandă, de la Academia de Studii Economice, împreună cu asist. cercet. Florin Curta, de la Institutul de Arheologie „Vasile Părvan”, propun un alt dicționar de sociologie în care - așa cum se arată în *Cuvînt înainte*: „O mare parte din termeni au fost selectați, traduși și adaptați pe baza lucrărilor reprezentative din bibliografia citată, iar o alta a fost redactată de către autori” (**Mic dicționar de sociologie**, Editura ALL, București, 1994, 189 pag.). Și acesta, în ciuda faptului că nu se indică de fiecare dată de unde au fost preluați termenii, constituie un „instrument util” pentru „generația aflată astăzi sub semnul Almei Mater” (idem, p. 7). Menționăm că în acest dicționar apar pentru prima dată în literatura de specialitate de la noi articole consacrate marilor sociologi străini și români, precum și un glosar de termeni român-francez-englez.

În 1996 este tradus din limba franceză dicționarul de sociologie coordonat de R. Boudon, P. Besnard, M. Cherkaoui, B.-P. Lécuyer, la care își mobilizează competențele aproximativ 60 de cadre universitare și cercetători. Dr. Maria Larionescu face completări bine venite privind sociologia românească. Această operă colectivă, în care sînt analizați peste 300 de termeni, „încearcă - așa cum se precizează în *Avertisment* - să rezolve două cerințe: pe de o parte, să fie concis, deoarece se adresează studenților și publicului larg, iar pe de altă parte, să propună definiții riguroase, precum și scurte notițe consacrate principalilor sociologi clasici și moderni” (**Dicționar de sociologie Larousse**, Editura Univers Enciclopedic, București, 1996, 336 pag.).

Ferréol, ediția a doua, revăzută și completată. În Franța, prima ediție este datată 1991, iar ediția a doua 1995. Avem deci de-a face cu o lucrare foarte recentă, care încorporează informații chiar din lucrări apărute doar cu doi-trei ani în urmă. (A se vedea în acest sens *Anexa II* cu elemente bibliografice în care sînt menționate și ultimele contribuții științifice ale coordonatorului.) Noutatea dicționarului, evidentă prin trimiterea bibliografică, este însă mult mai profundă. Ea rezidă, după opinia noastră, în selecția termenilor. Sînt analizați, în diferitele lor accepții, peste 500 de termeni: conceptele fundamentale ale sociologiei, cum se și impunea, dar și termenii cu cea mai largă circulație în sociologia franceză contemporană, între care unii - precum cei de „identitate”, „reprezentări sociale”, „instanțe de orientare” ș.a.m.d. - au intrat de curînd în vocabularul științei despre societate. Ne exprimăm convingerea că prezentul dicționar va contribui la înnoirea terminologiei sociologice, la îmbogățirea ei conceptuală. Pentru cititorii români, în formare sociologică, *dicționarul* de care beneficiem acum grație sentimentelor generoase ale profesorului Gilles Ferréol, care a facilitat obținerea dreptului de publicare de la prestigioasa Editură A. Colin, constituie nu numai un *excellent instrument de lucru*, dar și un autentic manual de sociologie modernă. Avem în vedere articolele de sinteză, veritabile prelegeri universitare, prin intermediul cărora studenții din România pot lua contact cu problematica de bază a sociologiei franceze contemporane. Mai mult, cititorul sagace va reuși să își aproprie elementele de cultură franceză și să se familiarizeze cu problemele sociale ale Franței și, prin comparație, va putea să evalueze corect situația din România de azi și mai ales de mine, în perspectiva integrării europene. În acest sens, în mod deliberat, am păstrat expresia originală a unor termeni precum „les pretres séculiers”, „sociodécès” ș.a. sau formele foarte apropiate de transliterație: triangulare, canonic, activi-marginali etc. Nu întimplător, ori de cîte ori a fost cazul, am redat întreaga titulatură a unor instituții din Franța menționate în ediția din care s-a făcut traducerea doar prin inițiale (de exemplu: CFDT, EDF, SNCF etc.). De asemenea, atragem atenția asupra semnificației culturale a anexelor ce cuprind revistele de specialitate, sursele de documentare și localizarea geografică, precum și nivelul de formare propus în universitățile franceze.

Dincolo de *valoarea de noutate a dicționarului*, la care ne-am referit pînă acum, se cuvine să remarcăm și *valoarea didactică* a întreprinderii. Față de alte dicționare consultate, cel coordonat de Gilles Ferréol, un sociolog pe cît de prolific, pe atît de profund, se distinge prin dimensiunea formativă: se acordă un loc privilegiat schemelor, tabelelor, datelor de cercetare. Se prezintă modul de interpretare a lor. Mai mult decît în alte dicționare, se insistă asupra conexiunii termenilor și ni se oferă bibliografia tematică la zi. Sînt numeroase trimiteri la lucrările și autorii de referință, apar frecvent întrebări la care cititorii sînt invitați să reflecteze, transpune responsabilitatea intelectualului față de lumea în care trăiește, față de viitorul ei.

Cu siguranță, noul dicționar de sociologie nu dublează aparițiile editoriale anterioare. Ilustrăm cele spuse printr-o constatare statistică, parțială, dar - apreciem noi - revelatoare. La litera A, în cele patru dicționare menționate, apar (rotunjit) 80 de termeni. Doar patru termeni (aculturație, anomie, atitudine, autoritate) se găsesc în toate dicționarele; trei termeni (acțiune culturală, alienare, aspirație) se întîlesc în trei dicționare; 13 termeni se află în două dicționare; restul termenilor, aproximativ 60, își

găsec loc doar în unul sau altul din dicționarele tipărite pînă acum în limba română. Așadar, trei pătrimi din vocabularul sociologiei exprimă opțiunea autorilor și doar 5% sînt termeni standard, încetățeniți fără conotație în domeniu. Nu avem motive să credem că ceea ce este relevat de prima literă a alfabetului nu ar fi valabil și pentru celelalte (sigur, cu variații ale proporțiilor). Între cele două dicționare traduse din limba franceză există o convergență mai puternică (12 termeni sînt comuni). Dar nici de această dată informația nu este redundantă. Modul de tratare, redactarea termenilor diferă atît cantitativ, cît și calitativ. Dicționarul coordonat de Raymond Boudon și alții, făcînd parte din colecția *Larousse*, se adresează unui public mai larg. *Dicționarul de sociologie* coordonat de Gilles Ferréol are în vedere un public mai specializat, cu interese profesionale în domeniul socio-umanului accentuate. În plus, orientarea teoretică conferă specificitate acestui dicționar: sînt privilegiate aspectele economice ale vieții sociale.

În continuarea celor arătate pînă acum, o primă concluzie ni se pare că se impune cu necesitate: dicționarul pe care îl recomandăm aici reprezintă o contribuție remarcabilă în dezvoltarea sociologiei universale.

Înainte de a releva personalitatea științifică a coordonatorului *dicționarului*, dorim să facem cîteva precizări referitoare la ediția în limba română a operei. Traducătorii s-au străduit să fie fideli spiritului și literii lucrării. În text, în cîteva cazuri s-a specificat în paranteză echivalentul francez al cuvintelor greu traducibile, s-au introdus note ale traducătorilor (n.tr.) și note ale referenților științifici (n.n.) Sperm să nu fi trădat lucrarea. Nu ne-am permis să comentăm aserțiunile autorilor, chiar în situațiile în care opiniile referenților științifici erau diferite. Am fost animați în permanență de idealul înălțatului dreptului de „a căuta, de a primi și de a răspîndi informația” care s-a condusă la „înțelegerea, toleranța, prietenia între toate popoarele și toate grupurile rasiale sau religioase” - așa cum stipulează „Declarația universală a drepturilor omului”.

Profesorul Gilles Ferréol este un prieten al României. A venit de mai multe ori la Universitatea din Iași, pentru a oferi cursuri studenților și conferințe publicului interesat, a stabilit contacte și și-a făcut prietenii, la Iași și la București. Este bine familiarizat cu concepțiile sociologilor români importanți. Se interesează, cu deosebire, de Școala Sociologică de la București, de D. Gusti ca personalitate, de lucrările lui Petre Andrei și Tr. Herseni. Manifestă interes și pentru cercetătorii de astăzi, știe cu ce se ocupă cei mai activi. A publicat în *Sociologie românească*, *Revista de cercetări sociale*, *Psihologia*, *Psihologia mass-media*, *Analele științifice* ale Universității din Iași. A vizitat multe localități, îndeosebi în Moldova, minăstirile, Ipotești lui Eminescu. A ținut să viziteze Ungureni, comună de lângă Botoșani unde, între cele două războaie, a funcționat o universitate populară pentru educația țăranilor. Întreține relații epistolare cu mulți sociologi și psihologi români și le este ghid cînd aceștia sînt în trecere prin Paris.

La patruzeci și trei de ani (s-a născut la Casablanca, în Maroc), este deja un nume bine cunoscut în sociologia franceză. După un stagiu de conferențiar la Universitatea Lille I, de curînd a fost numit profesor la Universitatea din Poitiers. În 1997 a devenit șef al Departamentului de sociologie la această universitate. Are trei licențe - în sociologie, filozofie și economie - și patru diplome de studii aprofundate (DEA): în sociologie cu „Teoriile schimbării sociale”, în filozofie cu „Epistemologia științelor sociale” (la

Louvain) și în economie două diplome („Istoria gândirii economice” și „Tehnici cantitative și politici conjuncturale”), la Besançon și Paris I. Doctoratul l-a trecut cu R. Boudon („Procédures d'agrégation et méthodologie des sciences sociales”), obținând unanimitatea juriului și mențiunea *Très bien*. Și-a început cariera didactică în Algeria (1979-1981), unde a predat metodologia sociologică și tehnici de cercetare, iar din 1982 a venit la Lille I. Aici a ținut cursuri pentru studenții din toate ciclurile, în paralel a predat sociologia la Școala militară de la Saint-Cyr, a ținut conferințe și a condus lucrări la universitățile Lille III și Paris V. A funcționat ca membru al juriului național CAPES (echivalentului definitivatului nostru în învățământ), pentru economie și științe sociale, și ca vicepreședinte al juriului pentru examenul de agregare. Este membru și în alte comisii naționale de examene și asociații profesionale. Animă grupuri de cercetare și intervenție, colaborează la programe de cercetare. Ține comunicări la colocol și „zile de studiu” la universități de vară, stagii academice sau susține conferințe, pentru un public larg. Figurează în comitetele de redacție ale revistelor *Espace, population et sociétés, Documents pour l'enseignement économique et social, Cahiers lillois d'économie et de sociologie, Sciences humaines*. Este directorul colecției *Cursus Sociologie* la prestigioasa editură Armand Colin.

Domeniile de interes ale lui Gilles Ferréol sînt metodologia științelor sociale, paradigmele sociologiei, economia și sociologia muncii, resurse umane și relații profesionale, integrare și excludere, tehnicizarea societății și mutațiile valorilor, evaluarea violenței în colegii. Lista publicațiilor sale este cu totul impresionantă: articole în reviste de specialitate precum *Revue française de sociologie, Recherches sociologiques, Education et management, Cahiers lillois d'économie et de sociologie, Sociétés: rapoarte de cercetare* sau de evaluare către Ministerul Educației Naționale, universități și consilii generale; note critice și recenzii; contribuții la volume colective, manuale și enciclopedii; prefețe; manuale și cărți dirijate; dicționare.

După unele dintre manualele sale universitare se inițiază majoritatea studenților francezi în științe sociale. Au acest statut *Introduction à la sociologie*, scrisă împreună cu J.P. Noreck, care a fost reeditată anul trecut, *Methodologie des sciences sociales* (coautor Philippe Deubel), *Economie du travail* (cu Deubel), *Histoire de la pensée sociologique. Les „grands classiques”* (două ediții), *Dictionnaire des techniques quantitatives appliquées aux sciences économiques et sociales*. În total 17 cărți, scrise integral sau în colaborare, unele cunoscînd deja două-trei ediții. Anul acesta îi va apărea un masiv *Dictionnaire de l'Union européenne*. O carte importantă, dirijată de Gilles Ferréol, este *Intégration et exclusion dans la société française contemporaine*, un volum de 450 pagini, abordînd probleme ca: rasismul, imigrarea, viața tinerilor în periferii (banlieux), șomajul și excluderea, sărăcia, analfabetismul, handicapul și stigmatizarea, rolul comunităților. Acest volum stă alături, fără complexe, de bestsellerul lui Pierre Bourdieu, *La misère du monde*. Cea mai recentă lucrare publicată este un volum colectiv editat în România, în 1997, la Editura Polirom din Iași: *Minoritari, marginali, excluși* (coordonată împreună cu Adrian Neculau).

Prof. dr. Septimiu Chelcea,
Universitatea București
noiembrie 1997

Prof. dr. Adrian Neculau,
Universitatea „Al. I. Cuza” - Iași

CUVÎNT ÎNAINTE

Sociologia este o disciplină relativ recentă: recunoașterea oficială și instituționalizarea sa datează de la începutul secolului. Ei îi sînt asociați termeni și expresii specifice: alienare, anomie, birocrăție, clasă, comunitate, grup, ideologie, nomenclatorul categoriilor socio-profesionale, normă, putere, sondaj, stratificare, tabele de mobilitate, valori... Unele dintre acestea sînt legate de un cadru conceptual foarte precis: individualism instituțional, interacționism simbolic, determinism, teoriile reproducerii. Altele se referă la probleme de teren, trimit la instrumente de analiză sau necesită o incurșune în domeniul economiei sau psihologiei. Recurgerea la istorie, demografie sau etnologie completează, de asemenea, disculia.

Terminologia are deci o mare importanță. De aceea, dicționarul de față propune aproape cinci sute de înțrîni (termeni). Este vorba de definirea vocabularului de bază, de examinarea diferitelor accepții și de oferirea punctelor de reper, atît factuale, cît și teoretice. Recenzarea efectuată nu are pretenția de exhaustivitate. Alegerea a fost dificilă și sacrificiile, adesea, dureroase. Ținînd seama de obiectivele lucrării (de a oferi esențialul), nu au fost reținute în final decît noțiunile absolut fundamentale sau cel mai frecvent utilizate.

Fișec, cititorul își poate pune întrebări (în funcție de propriile preocupări și așteptări); de aceea, selecția efectuată încearcă să imbine claritatea cu rigoarea. În funcție de necesități sau împrejurări, accentul este pus pe etimologie, pe evoluția semantică, pe tehnicile de investigare sau pe controversele de interpretare. Trimiterile (*) sau corelațiile (► sau ▷) operează prin regrupare și permit aprofundarea acestor prime informații.

Articole de sinteză (de cîte zece pagini), însoțite de **indicații de lectură** și de **referințe bibliografice** (●), continuă informațiile precedente. Principalele teme abordate sînt: schimbarea, cultura, comportamentul politic, devianța și criminalitatea, educația, anchetele, familia, metodele cantitative, metodologia explicației și comprehensiunii, mobilitatea, obiectivarea cunoștințelor, organizațiile, paradigmele, procedurile de agregare, religia, munca. Alte abordări, mai recente, cum ar fi identitățile, profesiile, viața cotidiană sau reprezentările sînt de asemenea avute în vedere. Fiecare contribuție, de altfel, se înscrie într-o perspectivă didactică: cadru socio-istoric, prezentarea mizelor și problematicilor, studii de caz, reinnoirea problematicii.

Marii clasici (precursori și fondatori) fac obiectul unei anexe, la sfîrșitul lucrării; numeroase note (democrație, pauperizare, protestantism, sinucidere...) le sînt consacrate, sugerînd atît opozițiile, cît și complementaritățile între școli sociologice. Între

structură și eveniment, actor și sistem se desfășoară diverse medieri. De la local la global, căile de trecere sînt deci multiple, nerezumindu-se la urmarea unui traseu privilegiat. Un **index de nume proprii**, precum și **anexe** referitoare la anuare, instituții și reviste de specialitate încheie acest **Dicționar**, rodul muncii unui colectiv de profesori și cercetători de la Universitatea din Lille*.

Dicționarul este un **instrument de lucru** ce se adresează studenților și, în general, tuturor celor care doresc să se inițieze sau să se specializeze în sociologie.

Semne utilizate:

- articulări
- ▶ vezi... (articol tematic)
- ▷ vezi... (intrare)
- * vezi... (intrare sau articol tematic)
- bibliografie

ABS

A

Absenteism (Absentéisme). Accepție tradițională: obiceiul proprietarilor funciari de a locui în afara terenurilor lor. Desemnează, din anii '50, absența unui salariat de la locul său de muncă. Amploarea fenomenului: în medie, 15 zile lucrătoare pe an. Public avut în vedere: în special mina de lucru puțin calificată și slab remunerată. Comportament „deviant”¹, putînd corespunde unei „strategii raționale de compensare”. Indicator al insatisfacției sau al lipsei de interes.

Abstentionism (Abstentionnisme). Atitudinea celui care, bucurîndu-se de dreptul de vot, decide să nu participe la o consultare electorală. Fenomen variabil în funcție de tipul de scrutin. Probleme de măsurare (modalitățile reținute diferă în funcție de țară). Diverse interpretări: trebuie pus accentul pe problema depolitizării, subliniate disfuncționalitățile sistemului democratic sau evocată lipsa de integrare* a unei categorii sau a alteia de populație (inactivi, persoane în vîrstă, familii monoparentale)? Altă explicație posibilă: raționalitatea comportamentelor. În acest caz se discută în termeni de alegere strategică, refuzul de a se pronunța fiind determinat de o serie de parametri: partide înscrise, importanța mijelor, personalitatea candidaților...

Aculturație (Acculturation). Provenind din vocabularul antropologilor americani de la sfîrșitul secolului al XIX-lea, termenul desemnează mecanismele de însușire* și de socializare*, integrarea unui individ într-o cultură* care îi este străină și, mai ales, procesele și schimbările antrenate de contactele și interacțiunile reciproce între grupuri etnice diferite (asimilare, confruntare, crearea de noi identități). ▷ Culturalism ▶ Cultură ▷ Personalitate de bază

Acțiune (sociologia -) (Action; sociologie de l'). Curent sociologic care plasează

actorii în centrul analizei fenomenelor sociale. Conduitele individuale sau comportamentele colective nu sînt, cum susținea istoricismul¹, rodul legilor generale ale evoluției. Ansamblul structurat al raporturilor umane nu mai este deci modelat în mod pasiv de către condiționări, ci rezultă din confruntarea dintre raționalități divergente. A se vedea lucrările lui M. Crozier, R. Boudon sau A. Touraine. ▶ Mișcări sociale ▶ Paradigme sociologice

Administrație (Administration). La început studiată ca birocrăție¹, în cadrul sociologiei organizațiilor* (Weber, Crozier), administrația - ansamblu de servicii și agenți însărcinați cu gestiunea afacerilor publice - a făcut de asemenea obiectul unor analize specifice: tip de recrutare, relații cu sectorul privat, rețele notabile sau cabinete ministeriale (Birbaum); logica de corp (Thoenig); descentralizare și putere periferică (Gremion). Cf. F. Dupuy și J.-C. Thoenig, *Sociologie de l'administration française*. Paris, A. Colin, 1983. ▶ Organizații (sociologia -)

Agregare (efecte de -) (Agréation; effets d'). Numite și „efecte de compoziție”¹, orice fapt social nu este altceva decît rezultanta interacțiunii unui ansamblu de comportamente sociale, chiar și atunci cînd acestea sînt supuse influenței normelor* sau valorilor colective. Vezi contribuțiile lui R. Boudon, M. Olson și T. Schelling.

Alianță (Alliance). Relație de schimb matrimonial între două grupuri exogame*.

Alienare (Aliénation). ■ La Hegel, conceptul de alienare este polisemantic. Să reținem, simplificînd, două aspecte principale: alienarea are mai întîi sensul de „extraneitate” (*Entäußerung*). Expresia evocă negația, prim moment al conștiinței, dar și reconcilierea ființei cu ea însăși. „Travaliul negativ” este o etapă necesară în construcția unei realități raționale.

■ Cu toate acestea, alienarea poate fi înțeleasă ca fiind destinul „conștiinței nefericite”. Este „negativul în stare brută”, uitarea de

* În indicele intrărilor care figurează la sfîrșitul volumului există lista articolelor redactate (fiecare autor fiind desemnat prin inițiale).

sine în altul, înstrăinarea (*Entfremdung*). Deși Marx folosește ambii termeni, preferă totuși *Entfremdung* în opera sa. Într-o primă perioadă (spre 1841-1842), în *Critica filozofiei dreptului la Hegel*, el analizează alienarea religioasă și politică. Marx preia mai ales de la Feuerbach critica religiei, pentru a o prelunge în critica politicii. În practica religioasă, omul își alienează esența generică, proiectînd-o în afară sub forma unei ființe străine. Prin analogie, în societatea politică, omul se comportă la fel în raport cu statul. În timp ce viața cotidiană are la bază interesele private, egoismul fiecăruia, sfera statală este cea a interesului generic, a adevăratei naturi umane.

Marx abordează mai precis temele economiei și muncii în *Manuscrisele* de la 1844, reproșîndu-i lui Hegel idealismul. Acesta nu cunoaște decît alienarea conștiinței umane, care păstrează o dimensiune abstractă, spirituală. Marx propune să se pornească mai degrabă de la constatarea empirică a mizeriei muncitorilor. Alienarea muncii nu este de natură filozofică, ci este legată de sistemul capitalist, de proprietatea asupra mijloacelor de producție. Munca alienată se explică prin divizarea societății în clase "antagoniste. Cu toate acestea, contextul nu se separă complet de problematica hegeliană. Marx menține, de fapt, conceptul de ființă generică, de individ ideal, pe care îl opune situației concrete a umanității. Alienarea este cercetată încă în legătură cu natura umană. În acea perioadă, autorul *Manuscriselor* nu se eliberase total de reminiscențele filozofice în legătură cu starea naturii.

Abandonarea progresivă a concepției antropologice despre alienare explică faptul că Marx va folosi acest termen din ce în ce mai rar în scrierile ulterioare. În *Ideologia germană* afirmă că accepția cuvîntului este filozofică. Aceeași apreciere în *Manifestul partidului comunist* ideea alienării nu ar fi decît o ineptie metafizică. Aluziile la ființa generică devin astfel din ce în ce mai rare. *Capitalul* (Cartea I, 1867) descrie fetișismul mărfii și reificarea acesteia. Ultimul termen trimite la mecanismul prin care raporturile sociale între ființele umane sînt transformate în raporturi între lucruri. Chiar dacă ideea extraneității este menținută, analiza va fi centrată pe descrierea

categoriilor mărfii. Cum trebuie înțeleasă o asemenea atitudine?

■ În legătură cu această problemă, exegeții au adoptat adesea două atitudini extreme. Unii afirmă (Althusser, de exemplu) că noțiunea de muncă alienată este un concept premarxist. Cînd a descoperit "valoarea muncă" a lui Ricardo, Marx s-ar fi eliberat de "reziduurile filozofice" care îl încărcă opera de pînă atunci. Teoria inițială a alienării s-a metamorfozat într-o teorie a caracterului fetișist al mărfii. Fără a intra aici în polemici inutile, vom remarca faptul că această reprezentare a evoluției gândirii lui Marx se lovește de faptul că noțiunea de alienare re apare în lucrările sale în 1857, în *Grundrisse*, mult după așazisul abandon.

Alții (M. Rubel) cred că noțiunea de muncă alienată se află în centrul viziunii marxiste, un fel de intuiție pe care opera ulterioară nu va face decît să o dezvolte. Extinzînd această analiză, se ajunge uneori pînă la afirmația (Axelos, Marcuse) că autorul *Manuscriselor* este adevăratul Marx și că restul nu este decît eroare.

Rezumînd, în timp ce unii îl laudă pe Marx teoreticianul, ceilalți denunță alunecarea progresivă spre "economism" pe care o trădează operele de după 1844. Chiar dacă nu este posibil să dam un răspuns definitiv în această dezbateră, sfătuiam cititorul să primească cu rezervă pozițiile extreme, care fie trădează intenția de a-l reduce mai mult sau mai puțin pe Marx la Hegel, fie, dimpotrivă, accentuează ruptura cu filozofia. Problema alienării este folosită, într-un fel, ca linie de demarcație între cele două aspecte.

În orice caz, se exagerează probabil pornindu-se de la conceptul de alienare pentru a scinda opera lui Marx în două părți distincte, fie că este valorizată una, fie cealaltă. Discuțiile precedente au cel puțin meritul de a pune în valoare complexitatea ideii de muncă alienată și transformările sale succesive.

Altruism (Altruisme). Dispoziția de a se interesa de un altul și de a se devota lui. Desemnează, în tipologia durkheimiană a

sinuciderii", o modalitate de tip „eroic” sau religios. Adoptarea unor astfel de conduite se poate explica în diferite feluri: presiunea grupului, principiului reciprocității, „interes reproductiv” (cf., pentru ultimul punct, E.D. Wilson, *Sociobiology. The New Synthesis*, Harvard University Press, 1975).

Anarhism (Anarchisme). Concepție politică apărută în secolul al XIX-lea, care tinde să suprima Statul, să elimine din societate orice putere care dispune de un drept de constrîngere sau de coerciție asupra individului. Principali teoreticeni: Bakunin, Kropotkin, Proudhon, Stirner... Ideal de libertate bazat pe descentralizare, rețele asociative sau mutualitate, solidarității „vii și efective”.

Anarho-sindicalism (Anarcho-sindicalisme). În sînul mișcărilor muncitorești, curent ostil partidelor politice și Statului”, dorind păstrarea purității revoluționare a proletariatului” prin recurgerea la grevă generală (G. Sorel) sau la alte forme de acțiune violente. Autorii Cartei de la Amiens (1906) s-au inspirat din aceste principii.

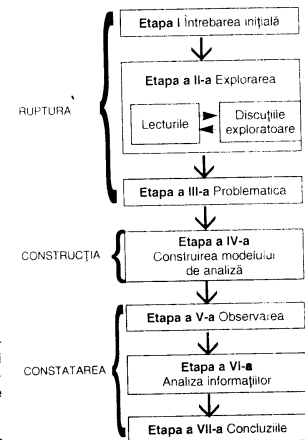
Anchete (Enquêtes). După cum remarcă H. Chauchat (1985, p. 9), „ancheta, prin rolul pe care îl joacă în domeniul informării, a devenit, pe lîngă un instrument de cercetare, un fenomen sociologic. Ziarele și televiziunea caută în orice moment și cu orice prilej în rezultatele sondajelor ecurile opiniei publice: reproducerea *in extenso* a unui chestionar”, cu răspunsurile obținute și frecvența lor, este, fără îndoială, practica cea mai obișnuită, cea mai atractivă și cea mai înșingătoare”. Dincolo de acest val mediatic, se cade să ne întrebăm asupra specificității muncii de teren (*field-work*). Care sînt tehnicile de colectare cel mai des folosite? Cum se integrează ele în procesul de obiectivare a cunoștințelor”? Ce metodologie trebuie adoptată?

■ DIFERITELE ETAPE. Demersul științific, ne amintește Bachelard, se prezintă ca o „cursă cu obstacole”: lupta împotriva prejudecăților și a simțului comun”, elaborarea unui

cadru de analiză, punerea în practică a procedurilor experimentale. Pe urmele lui P. Bourdieu și alții (*Le Métier de sociologue*, Paris, Mouton/Bordas, 1968), pot fi distinse trei momente: ruptura, construcția și constatarea. Fiecare dintre ele ascultă de o logică proprie. Se va vorbi astfel despre distanțare, formalizare și verificare. Ierarhia operațiilor se stabilește ca în schema de mai jos.

Schematizarea propusă necesită unele comentarii. Aceste diferite etape nu sînt independente unele de altele. Secvența reținută este în mod necesar simplificatoare și trebuie să fie completată prin luarea în considerare a ceea ce teoreticienii abordării sistemice numesc „bucle de retroacțiune”. Cu toate acestea, schema de mai jos oferă o bază de discuție deosebit de utilă.

ETAPELE DEMERSULUI

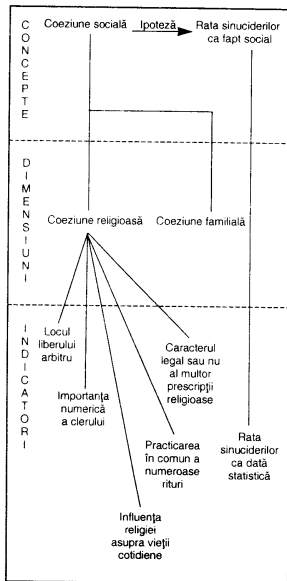
(Sursa: QUIVY R. și VAN CAMPENHOUDT L., *Manuel de recherche en sciences sociales*, Paris, Dunod, 1988, p. 15.)

Să detaliem acum fiecare dintre aceste componente. Să examinăm mai întâi proiectul de cercetare. Întrebarea inițială trebuie să fie formulată cu claritate, deci în mod precis, neambiguu. Alt imperativ: fezabilitatea. Este vorba, în această optică, de a dovedi realism, de respectarea caietului de sarcini și de a nu depăși deci bugetul disponibil. Se va avea în vedere, printre altele, ca tema aleasă să poată de la loc unor investigații aprofundate în termeni de relații de putere, de strategii sau de relații sociale. A doua fază: munca exploratoare. Cunoașterea producțiilor anterioare (articole de specialitate, lucrări de referință) trebuie încurajată în măsura în care lectura acestor contribuții permite îmbogățirea reflecției. Conversațiile se dovedesc, de asemenea, foarte importante. Discursul, în fapt, nu este numai o sursă de informare, ci și un „proces de dezvoltare”, cu tot ceea ce acesta comportă ca incoerență, contradicții sau lacune. Confruntarea perspectivelor precedente face obiectul unor discuții, sprijinite pe o problematică. Aceasta se referă la orientări teoretice și pune în joc una sau mai multe paradigme”. În unele cazuri va exista tendința privilegierii interpretărilor de tip holist”, în altele, punctul de vedere adoptat va fi cel al individualismului metodologic” sau cel al interacționismului simbolic”.

Construirea modelului (*modélisation*, echivalentul operaționalizării - n.n.) necesită un efort de abstractizare și de formalizare. Fiecărui concept (religie, de exemplu) îi corespund „dimensiuni” (experiențială, ideologică, ritualistă sau consecvențială) și „atribute” particulare (vedenii, credință în Dumnezeu, participare la oficiile religioase, altruism etc.). Să examinăm, drept ilustrare, analiza durkheimiană a sinuciderii”. Variabila fundamentală este gradul de integrare” (sau de coeziune socială). Cu cât legăturile de solidaritate” sint mai strânse, cu atât indivizii sint mai apărați; cînd, dimpotrivă, atașamentul față de grup cedează locul unor atitudini de retragere sau de dezangajare, trecerea la act devine mai frecventă (coeficient de agravare): o dovedesc indicatorii referitori la situația matrimonială sau la respectarea preceptelor. De

unde celebra tipologie: egoism/altruism*/„anomie”. Argumentarea poate fi reluată sub o formă mai sintetică (cf. schema de mai jos).

Din momentul în care ipotezele sint sus-puse probei faptelor (principiul falsificării), observația dobîndește o importanță capitală. Să ne gîndim, spre exemplu, la compararea unor date pertinente, la selectarea unor eșantioane* reprezentative sau la alcătuirea chestionarelor”. Informațiile obținute trebuie tratate în mod adecvat. Trebuie deosebită aici

(Sursa: QUIVY R. și VAN CAMPENHOUDT L., op. cit., p. 105.)

adunarea de juxtapunere sau - mai general - operația matematică de culegere empirică. Pentru rigoare, „nu vom spune despre Margot că a înlînit trei căpitani. Ea a înlînit niște căpitani. Ea i-a numărat. Erau trei. Nu există mai multe motive pentru a înlîni trei căpitani decît pentru a înlîni un inel al lui Boole. Singura diferență este aceea că noi știm să numărăm de foarte mult timp și că în ceea ce privește întregii cei mai uzuali, ne imaginăm că îi vedem în produsele sau în realizările pe care le cuprînd” (J.-T. Desanti, *La Philosophie silencieuse*, Paris, Seuil, 1975, p. 226).

Inapținutimea de a concepe realitatea unei măriimi altfel decît prin asimilare cu ceea ce percepem prin intermediul simțurilor conduce astfel la neînțelegerea statutului obiectelor cărora le este asociat un număr. În *Fondements philosophiques de la physique* (trad. fr., Paris, A. Colin, 1973, p. 228), R. Carnap ne pune în gardă în legătură cu asemenea derive: „Ar fi de dorit ca fizicianul să spună clar ce înțelege prin cuvintele: electricitate, magnetism, greutate, moleculă (...). Este însă zadarnic a cere asemenea definiții care, avînd în vedere natura problemei, nu pot fi date. Unui copil care nu știe ce este un elefant i se poate răspunde că acesta este un animal enorm, cu urechi mari și trompă lungă (...). Prin analogie, este tentant să credem că un om de știință poate fi capabil să explice în termeni familiari noțiunile teoretice pe care le folosește. Dar aceasta nu este posibil. Un fizician nu ne poate arăta o imagine a electricității așa cum i-ar arăta copilului său imaginea elefantului”. Numai teoria” în ansamblu său este capabilă să definească ce este o mărime, sitund-o în cadrul sistemului de relații în care proprietățile sale sint specificate (G. Ferréol și P. Deubel, 1993).

Astfel, realul nu se oferă ca un spectacol; el nu se relevă decît în contextul acțiunii, prin felul în care reacționează la operațiile prin intermediul cărora este abordat: „Structurarea sa nu poate viza ceea ce este probe prin experiență decît printr-un imens ocol, prin intermediul unor construcții din ce în ce mai abstracte, printr-un efort neîntrerupt al logოსului, al cărui acord cu *physis*-ul rămîne întot-

deauna nesigur și fragmentar” (J. Ladrière, *Vie sociale et destinée*, Gemboux, Duculot, 1973, p. 48). Concluziile la care se ajunge sint susceptibile să contrazică certitudinile cele mai bine stabilite sau, dimpotrivă, să confirme întuițiile inițiale și chiar să ne reînnoiască abordarea fenomenelor studiate. Să reamintim aici faptul că orice descriere este și un enunț și că ea trebuie să satisfacă, să convingă și să își atragă adeziunea spiritelor pentru a cîștiga asentimentul comunității și pentru a dobindi, printre acestea, statutul invidiat de paradigmă”.

■ **TEHNICILE DE CULEGERE.** Faptele științifice sint în același timp „dobîndite, construite și constatate”. În centrul dispozitivului se află culegerea informațiilor și selectarea datelor (vezi pagina 16).

În funcție de tipul cercetării, procedeele folosite răspund mai multor exigențe:

Abordare cantitativă	Abordare calitativă
Validitate	- internă - externă
Fidelitate	Credibilitate Transferabilitate
Obiectivitate	Consistență Fiabilitate

Reprezentativitatea eșantionului, sursele și „triunghularizarea” sau încurșarea precursor și metodelor se înscriu în această perspectivă. În ce privește primul punct, pot fi utilizate diferite tehnici. Unele sint de ordin probabilistic (estimare punctuală sau prin interval), altele se sprijină pe o bază empirică sau pe planuri experimentale. A se consulta, pentru mai multe precizări, lucrările lui Chauchat (1985) și Stoetzel/Girard (1973).

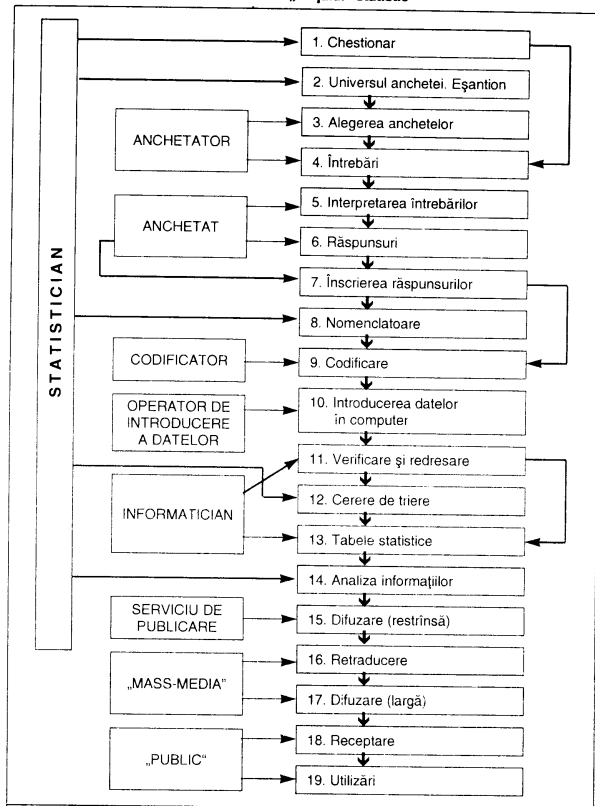
În caz de nonrăspunsuri sau de erori de observație”, nu trebuie excluse erorile statistice (*bias*). În acest caz, se operează prin „redresări” sau „similitudini”. Adoptarea unui demers sau a altuia depinde în realitate de nevoile analizei și de constrîngerile materiale. În

Moduri de culegere	Tipuri de informații	Opțiuni tehnice	Obstacole (care trebuie minimizate)	Avantaje
<p>ANCHETĂ PRIN:</p> <p>A - Interviu (oral):</p> <ul style="list-style-type: none"> - structurat (protocol prestabilit); - liber, pe o temă generală; - centrat pe o temă particulară (listă-control); - informal și continuu; - panel, interviuri repetate; - în profunzime, indirect. 	<ul style="list-style-type: none"> - fapte observate și/sau opinii exprimate despre: - evenimente; - ceilalți; - sine; - schimbări ale atitudinii, ale influențelor; - evoluții ale fenomenelor; - semnificația răspunsurilor; - conținutul latent. 	<ul style="list-style-type: none"> - selectarea informațiilor (apți și dispuși să răspundă); - eșantion; - respondenți „reprezentativi”; - persoane „competente” (<i>keyinformants</i>). 	<ul style="list-style-type: none"> - barieră în calea comunicării; relație artificială; - mecanisme de apărare (fugă, refuz, raționalizare, conformism etc.); - stare de informare aleatorie a respondenților; - subiectivitate; - disparitate între declarații și comportamente; - inadecvarea la realitate a conceptelor, dificultăți de limbaj, incompreensiuni. 	<ul style="list-style-type: none"> - incitare la răspuns (acceptare, dorință de comunicare etc.); - cantitate și calitate a informațiilor sporite, probleme mai complexe sau cu încălcătură afectivă mai mare; - flexibilitate.
<p>B - Chestionar (scris):</p>		<ul style="list-style-type: none"> - formulare a întrebărilor (pentru A și B); - închise (alegere a răspunsurilor limitată); - deschise (conținutul și forma răspunsurilor lăsate la alegere). 	<ul style="list-style-type: none"> - <i>idem</i> - erori datorate rigidității; - extragerea informațiilor din chestionar și clasificarea mai dificilă; - interpretare delicată, risc de eroare; - cost mai ridicat. 	<ul style="list-style-type: none"> - economie; - uniformitate; - anonim; - ușurința extragerii; - filtrarea întrebărilor; - răspunsuri mai complexe.

(Sursa: BRUYNE P. de și alții, *Dynamique de la recherche en sciences sociales. Les pôles de la pratique méthodologique*, Paris, PUF, 1974, p. 202.)

Mod de culegere	Tipuri de informații	Opțiuni tehnice	Obstacole (care trebuie minimizate)	Avantaje
<p>OBSERVAȚII A - Observație directă, sistematică (observator exterior)</p>	<ul style="list-style-type: none"> - caractere sau proprietăți ale unui număr de evenimente sau de unități (distribuții, frecvențe); - mai multe caractere sau proprietăți ale aceleiași situații sau ale aceluiași obiect; - acțiuni conștante, explicații primite, semnificații raportate; - incidente sau povestiri, fapte recurente. 	<ul style="list-style-type: none"> - definire a obiectelor de observat și a unităților; - eșantioane reprezentative; - numărare; - selectare a datelor; - monografie sau etnografie (eșantion mic, masă de observații); - necesitatea de a sistematiza notele (categoriile, scale). 	<ul style="list-style-type: none"> - manifestări sensibile (semne de interpretat); - diversitatea obiectivelor și nivelurilor observației; - cadru de referință „supradeterminant”; - subiect observat care se comportă altfel decât dacă ar fi singur, comportament diferit de gândire, conduite ambigue; - imprecizie, acumulare inutilă de date; observație intenționată, interpretare <i>ex post</i> a notelor. 	<ul style="list-style-type: none"> - intervenție minimă a cercetătorului.
<p>B - Observație participativă (observator cunoscut sau ascuns)</p>	<ul style="list-style-type: none"> - faptele așa cum sînt ele pentru subiecții observați; - fenomene latente (care scapă subiecților, dar nu și observatorului). 	<ul style="list-style-type: none"> - interviu „pe viu”, în timpul desfășurării evenimentului, și o observare, fie directă, fie prin persoane interpușe (informatori-„colegi”); - relație directă (<i>face à face</i>), durabilă, activă sau nu (văzut, ascultat, participat); observator detașat și implicat în același timp. 	<ul style="list-style-type: none"> - posibilă respingere a observatorului sau integrare și socializare excesive; - evenimentul interesant este adesea forțuit; - probleme de etică. 	<ul style="list-style-type: none"> - participare maximă a cercetătorului; - relație mai puțin artificială.

(Sursa: BRUYNE P. și alții, *op. cit.*, p. 203-204.)

(Sursa: Champagne P. și alții, *Initiation à la pratique sociologique*, Paris, Dunod, 1989, p. 157.)

- Ce spune? (tipul mesajului: implicit/explicit, reprezentativ/instrumental, informativ/demonstrativ...)
- Prin ce mijloace? (natura argumentării, tonul și stilul adoptate).
- Cui? (publicul vizat, „țintă” privilegiată).
- Cu ce efect? (impact scontat, receptare și audiență, consecințe directe sau indirecte).
- În ce circumstanțe? (țară, epocă, mediu social).

Orice comunicare (scrisă sau orală) trimisă la niște semnificații mai mult sau mai puțin imediate. Conținutul său (latent sau manifest) poate fi luat în considerare dintr-un punct de vedere tematic, formal sau structural (L. Bardin, 1977).

Trebuie precizat faptul că aceste investigații sînt nu numai descriptive, ci și inferențiale, iar cuantificarea se bazează pe unități de recensămint (semantic sau lingvistic), de numărare (aritmetică sau geometrică) și de context (local sau global).

Subliniem, în concluzie, trei aspecte:

- Pentru a relua o definiție deja clasică, „a realiza o anchetă înseamnă a chestiona un anumit număr de indivizi, în vederea unei generalizări” (R. Ghiglione și B. Matalon, 1978, p. 6). Înseamnă, de asemenea, conceperea unei metodologii, construirea unei problematice și aplicarea unui protocol experimental. Observația, în particular, nu intervine decât după o muncă de pregătire îndelungată.

- Tehnicile prezentate mai sus trebuie utilizate cu bună-credință, în funcție de cadrul teoretic și caracteristicile obiectului de studiu.
- Alte procedee (joc de rol, biografie”, sortare Q...) își au locul lor și completează în mod util gurile de analiză.

▷ Conținut (analiză de -) ▷ Date (analiză -) ▷ Eșanțion ▷ Indice ▷ Item ▷ Metode cantitative ▷ Obiectivarea cunoștințelor ▷ Panel ▷ Cotă ▷ Istoria vieții ▷ Sondaj ▷ Teste ▷ Tipologie ▷ Variabile

- BARDIN Laurence, *L'Analyse de contenu*, Paris, PUF, 1977.
- BRUYÈRE Paul de, HERMAN Jacques, SCHOUTHEETE Marc de, *Dynamique de la*

recherche en sciences sociales. Les pôles de la pratique méthodologique, Paris, PUF, 1974.

CHAMPAGNE Patrick, LENOIR Rémi, MERLLIÉ Dominique, PINTO Louis, *Initiation à la pratique sociologique*, Paris, Dunod, 1989.

CHAUCHAT Héïène, *L'Enquête en psycho-sociologie*, Paris, PUF, 1985.

FERRÉOL Gilles, DEUBEL Philippe, *Méthodologie des sciences sociales*, Paris, A. Colin, 1993.

GHIGLIONE Rodolphe, MATALON Benjamin, *Les Enquêtes sociologiques. Théories et pratique*, Paris, A. Colin, 1978.

GRAWITZ Madeleine, *Méthodes des sciences sociales*, Paris, Dalloz, 1972.

MATALON Benjamin, *Décrire, expliquer, prévoir. Démarches expérimentales et terrain*, Paris, A. Colin, 1988.

QUIVY Raymond, VAN CAMPENHOUDT Luc, *Manuel de recherche en sciences sociales*, Paris, Dunod, 1988.

STOETZEL Jean, GIRARD Alain, *Les Sondages d'opinion publique*, Paris, PUF, 1973.

Anchetă privind postul de muncă (Enquête-emploi) ▷ Populație activă

Anderson (paradoxul lui ~) (Anderson; paradoxe d') La începutul anilor '60, mai multe anchete efectuate în țările anglo-saxone arătau că dobîndirea unei diplome de studii superioare celei a tatălui nu garanta neapărat o poziție socială mai bună. Invers, rezultate mai puțin bune nu se traduceau în mod necesar printr-un fenomen de derogare. Concluzia sociologului american Anderson: postulatul meritocratic* trebuia repus în mod serios în cauză.

Studiul cazului Franței confirmă rezultatele precedente. Cf., în această privință, tabelul de la pagina 22.

Paradoxul se clarifică în cazul ipotezei că structura diplomelor nu este omologă cu cea a posturilor oferite pe piața muncii. Într-un mod mai general, pune în evidență efecte perverse* (devalorizarea anumitor formații, de exemplu). Cf. R. Boudon, *L'Inégalité des*

O ilustrare a paradoxului lui Anderson

Diplomă relativă și poziție socială relativă a fiului în raport cu tatăl
(Fiul: bărbat între 35 și 42 ani)

Diploma (în raport cu diploma tatălui)	Poziție socială (în raport cu poziția tatălui)	Superioară	Analoagă	Inferioară	Total
Superioară		33	56	11	100
Analoagă		15	73	12	100
Inferioară		13	66	21	100

(Datele: Ancheta FQP din 1970)

Comentariu: 11% din fiii cu o diplomă superioară a celei a tatălui ocupă totuși o poziție socială inferioară; 13% din cei cu mai puține studii ocupă o poziție superioară a celei a tatălui. Doar 73% din fiii care au o diplomă analoagă cu cea a tatălui ocupă și o poziție socială analoagă.

(Sursa: THELOT C., *Tel père, tel fils? Position sociale et origine familiale*, Paris, Dunod, 1983, p. 142.)

chances. *La mobilité sociale dans les sociétés industrielles*, Paris, A. Colin, 1973. ►
Mobilitate socială

Anomie (Anomie). Etimologic, desemnează absența normelor, regulilor sau legilor. Formă patologică a diviziunii muncii la Durkheim (1893). Concept re luat apoi de T. Parsons și R.K. Merton, cu accepția de nepotrivire între structura socială și cea culturală (disfuncții, neintegrare). Prin extensie, sinonim cu devianță. Cf. P. Besnard, *L'Anomie: ses usages et ses fonctions dans la discipline sociologique depuis Durkheim*, Paris, PUF, 1987. ► Devianță și criminalitate ► Sinucidere

Antisemitism (Antisémitisme). Atitudine de ostilitate față de evrei. Manifestări diverse: acțiuni violente (pogromuri), măsuri de exterminare (lagărele hitleriste), marginalizare socială. Cf. Y. Chevalier, *L'Antisémitisme: essai sur la théorie d'un phénomène social*, Paris, Le Cerf, 1988.

Apolitism (Apolitisme). Atitudine de neutilitate, chiar de dezangajare sau retragere față de viața politică. Provine dintr-o lipsă de interes personal sau dintr-o situație particulară interzicând angajarea sau exprimarea publică (obligațiile pe care le au funcționarii sau străinii ce beneficiază de drept de azil).

Arhetip (Archétype). Jung a popularizat acest termen, folosit anterior de filozofi, în teoria sa despre inconștientul colectiv, tipurile originale de reprezentări simbolice (colorate, în plan mintal, ale instinctelor biologice) în care se înrădăcinează inconștientul individual. Într-un sens mai larg, desemnează o matrice de reprezentări, imagine matcă ce alimentează simbolurile colective și imaginile personale. Cf. G. Durand, *Les Structures archétypologiques de l'imaginaire. Introduction à l'archétypologie générale*, Paris, Bordas, 1969. ► Inconștient colectiv ► Simbol

Aristocrație (Aristocratie). Din gr. *kratos* - guvernare și *aristos* - cei mai buni. Formă de guvernare în care puterea este exercitată de către un grup social restrâns (clasă ereditară, de exemplu). Prin extensie, sinonim cu „elită”.

Armata industrială de rezervă (Armée industrielle de réserve) ► Legea implacabilă a salariilor

Asociație (Association). Grupare de indivizi structurată în vederea promovării unor scopuri care nu corespund neapărat unor interese personale: apărarea drepturilor omului, lupta împotriva rasismului... Cf. A. de Toqueville, *De la démocratie en Amérique*, 1835. ► Mișcări sociale, mobilizare și acțiune colectivă

Atitudine (Attitude). Apărută în psihologia experimentală germană la sfârșitul secolului al XIX-lea pentru a desemna stări neuro-psihice care pregătesc și facilitează acțiunea, noțiunea de atitudine a căpatat azi un sens mult mai larg, devenind un concept indispensabil, dar controversat al științelor umane. Este folosită în explicarea comportamentului unui subiect ținând seamă de dispozițiile lui mintale. Desemnează o dispoziție individuală (dar având mai multe componente), internă (deci neobservabilă în mod direct), dobândită, relativ stabilă, orientată spre un obiect al lumii sociale. Diversei autori au poziții diferite referitor la componentele atitudinilor: sentimente, judecăți, credințe, cunoștințe, intenții de acțiune și acțiuni. Pentru unii, atitudinea s-ar limita la o componentă afectivă; pentru alții, componentele cognitive și conative ar trebui, de asemenea, incluse. Pentru a măsura intensitatea a ceea ce este, prin definiție, inobservabil, psihosociologii au construit scale constituite dintr-o serie de întrebări ordonate sau ierarhizate, a căror etalonare variază sensibil de la un autor la altul (Bogardus, Thurstone, Likert, Guttman). ► Autoritară (personalitate -)

Atom social (Atome social). Termen specific sociometriei*. Trimite nu la individul însuși, ci la rețeaua de interacțiuni la care participă fiecare subiect. J. Moreno vorbește în acest caz de „schemă de atracții și respingeri reciproce”.

Atomism (Atomisme). În tradiția filozofiei grecești (Democrit, Epicur), atomii desemnează particulele indivizibile din care este constituită materia. Prin analogie, concepție potrivit căreia „stări de conștiință complexe s-ar descompune în agregate de date elementare”. Această teorie „asociaționistă” a fost dezvoltată de numeroși autori: Locke, Mill, Taine. Principali adversari: W. James, Bergson.

Autocrație (Autocrație). Din gr. *autokrates* - ce își acordă singur puterea. Monocrație autoritară apropiată de despotism. Desemna

în secolul al XVIII-lea regimul politic din Rusia. Prin extensie, guvernare care decide singură, fără limită și fără control.

Autogestione (Autogestion). Cu sens restrâns, gestionarea întreprinderilor de către propriii salariați. Se opune, în general, oricărui model „etatist”, „birocrațic” sau „autoritar”. Cf. idealul proudhonian al „federalismului”.

Automatizare (Automation). Anglicism semnificând „controlul automat al producției”. Să observăm, cu acest prilej, că mutațiile tehnologice în curs afectează mai mult informația decât materia. Această evoluție a luat naștere mai întâi în sectorul terțiar. Inovațiile succesive în domeniul semiconductoarelor au condus la apariția informaticii.

Dezvoltarea unor noi tehnici coincide cu inventarea microprocesorului (1972). Acesta permite concentrarea informației și reducerea mării calculatoarelor, multiplicând, de asemenea, puterea de calcul și facilitând astfel punerea la punct a procedeelelor de simulare. Se ajunge astfel la folosirea calculatorului în prelucrarea materiei, deci în producție.

Întâlnirea dintre mașina-unealtă și calculator se sodează cu invenția robotului. În acest caz, intervenția umană nu mai este necesară. Firmele se pot astfel adapta mai ușor la fluctuațiile cererii, realizând, în același timp, economii de capital fix. Atelierul flexibil este deci definit ca „un ansamblu de automate producând piese variate sub comanda unui calculator”.

Autoportret (anchetă prin -) (Autoportrait; enquête par). Tehnică de investigație permițând unele clarificări asupra relațiilor între „delincvenți ascunși” și „delincvenți oficiali”. ► Cifra neagră

Autoritară (personalitate -) (Autoritaire; personnalité). *The Authoritarian Personality* (1950), de T.W. Adorno și colaboratorii este în același timp o critică a interpretărilor marxiste tradiționale a societății și intermediul factorilor economici, o încercare de a înțelege atracția pe care o exercită fascismul și antisemitismul* (construirea unei scale de atitudine specifică) și o lucrare clasică de anali-

C

Cadre (Cadres) Termenul apare în anii '30 pentru a desemna persoanele active cu studii superioare și venit ridicat. Este vorba despre "salariați care exercită, delegați de șeful întreprinderii, o funcție de inițiativă sau de responsabilitate" - ce presupune „competență și tehnicitate” - în scopul de a asigura organizarea, controlul sau chiar execuția unei sarcini date. Efective în creștere accentuată (mobilitate socială*, democratizarea învățămîntului, nevoia de mînă de lucru calificată), mari disparități, în special în funcție de sectorul de activitate (public sau privat). Importanța capitalului cultural. Se vorbește în zilele noastre despre o „maladie” sau despre o „criză de identitate”. Cf., în această privință,

lucrările lui L. Boltanski. ► Mobilitate socială
 ▷ Nomenclatur PCS

► **Cadru de referință (cadre de référence)**
 ► Obiectivarea cunoștințelor

Calificare (Qualification). Trebuie să distingem aici trei niveluri: **calificare reală** (aptitudinea de a executa o sarcină dată în funcție de experiență sau formare, **calificare curată** (fixată de patron într-o manieră contractuală) și **calificare oficială** (determinată de convențiile colective). Subliniem că automatizarea nu duce neapărat la dispariția meseriilor, atrofia personalității sau dispariția iscusinței. Mult timp apărută de G. Friedmann și H. Braverman, teza bipolarizării (descalificare/supracalificare) are rezerve serioase. Exemplul mecanicii și tinichigeriei este, în acest plan, foarte prețios. Intervenția muncitorului care poartă metalul, într-adevăr, nu se reduce numai la alimentarea sau supravegherea mașinilor, ci

rămîne esențială în timpul penelor sau alor accidente datorate întâmplării. La fel, conducătorul de bandă rulantă trebuie să vegheze ca utiliile să fie în stare bună, să inlocuiască eventualele defecte și să stăpînească anumite elemente de informatică. Integrarea activităților succede astfel parcelării sarcinilor.
 ► Muncă (sociologia -)

Capitalism (Capitalisme). Sistem economic caracterizat de proprietatea privată asupra mijloacelor de producție, de inițiativa individuală, de căutarea profitului și de „forțele concurenței”. Importanța pieței (metafora Mîinii Invizibile). Conotații adesea negative: în tradiția marxistă, sinonim cu „exploatare”, „inegalitate” sau „alienare”. Alți autori insistă, dimpotrivă, asupra rezultatelor obținute: acces la societatea de consum, democratizarea produselor, creșterea nivelului de trai. Studii principale: W. Sombart (1902), M. Weber (1904), J. Schumpeter (1942), F. Perroux (1948), F. Braudel (1979).

caracteristici: specializarea sarcinilor; reguli de endogamie*. Societatea rurală africană cunoaște încă acest mod de organizare al cărui model a fost elaborat în India, unde se pot distinge patru *varnas*. Brahmani (**preoți și profesori**) se află în vârful ierarhiei; le urmează războinicii și proprietarii (**ksatriyas**), negustorii și agricultorii (**vaishyas**), și, în sfîrșit, **shudras** (servitorii). Se mai adaugă sistemului **Intangibilități** (paria, exclușii). Cf. L. Dumont, *Homo hierarchicus. Essai sur le système des castes*, Paris, Gallimard, 1966; J. Baechler, *La solution indienne. Essai sur les origines du régime de castes*, Paris, PUF, 1988. ► Mobilitate socială

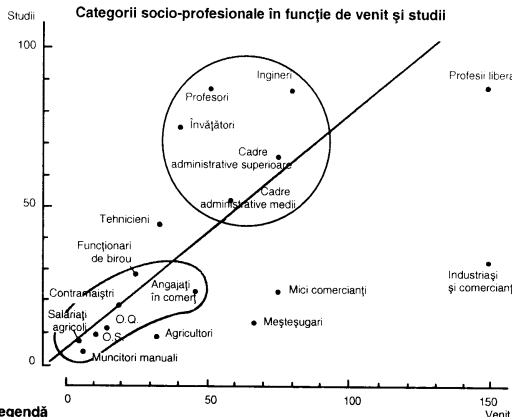
Catolicism social (Catholicisme social). Curent de gândire care se dezvoltă la sfîrșitul secolului al XIX-lea și care precizează conformarea actelor la regulile morale ale religiei. Școala lui Le Play ilustrează această mișcare. Cf., de asemenea, celebra enciclică *Reum Novarum*, referitoare la condiția muncitorilor (Leon al XIII-lea, 1891).

Cariere (Carrière). Termen din limbajul comun utilizat pentru a desemna diferitele etape ale vieții profesionale. Alcătuirea biograficilor, analiza longitudinală a traiectoriilor sau ca scop depășirea studiului sincronic al situațiilor de muncă pentru a sesiza derularea lor temporală. Utilizat de curentul interacționist, conceptul își lărgște sfera dincolo de accepția uzuală. În acest caz este vorba despre construirea unor modele secvențiale ale trecerilor de la o poziție la alta, de considerarea istoriei indivizilor ca o serie de angajamente față de norme* și instituții*, implicînd schimbări de comportament și de opinii. Se poate vorbi în acest caz - cum o face Becker - despre cariere ale devianților* sau ale delincvenților*. Cf., pentru acest aspect, E. Sutherland, *Le Voleur professionnel*, trad. fr., Paris, SPES, prima ediție 1937. ► Devianță și criminalitate ► Profesii și profesionalizare

Cauzalitate (principiul -) (Causalité; principe de) în *Theodiceea* (1710, paragraful 44), Leibniz afirma: „Nimic nu se întîmplă fără să existe o cauză sau măcar un motiv determinant, adică ceva care să poată explica a priori de ce acela este existent mai degrabă decît neexistent și de ce acela este așa mai degrabă decît într-un alt fel”. Formulare mai abstractă la J.S. Mill, care se referă la „antecedentul sau ansamblul de antecedente cărora fenomenul numit efect le este în mod invariabil și necondiționat consecință”. Unii autori preferă să vorbească de „relații de dependență”, alții de „relații funcționale” sau de „corelații”. Cf. R. Boudon, *L'Analyse mathématique des faits sociaux*, Paris, Plon, 1968.

Căsătorie (Mariage). În același timp ceremonie (civilă sau religioasă), act simbolic și instituție socială. Legalizarea uniunii dintre două persoane de sex opus. Supunerea la obligații reciproce. Recunoașterea unor drepturi specifice. ► Familii (sociologia -)

Caste (Castes). Sistem social în care apartenența la un grup este ereditară și depinde de gradul de puritate religioasă. Alte

Legendă
 Studii = procentajul persoanelor active care au obținut cel puțin diploma de bacalaureat
 Venit = categoriile sint clasate în funcție de venitul lor mediu pe o scară obișnuită
 (Sursa: MENDRAS H., *La Seconde Révolution française, 1965-1984*, Paris, Gallimard, 1988, p. 51.)

Celibat (Célibat). Stare civilă a persoanelor necăsătorite. Procentul de celibat variază sensibil în funcție de sex, profesie, nivel de studii, localizare geografică. În zilele noastre, oporiul și marginalizarea au făcut loc unor noi valori (o mai mare autonomie personală, critică instituției matrimoniale sau a diviziunii sexuale a sarcinilor).

Cercetare-acțiune. (Recherche-action). Conceptul de *action research* a fost produs de psihologia socială americană. Pentru K. Lewin (1890-1947), unul din fondatorii lui Research Center for Group Dynamics (MIT, Massachusetts Institute of Technology), cercetătorul trebuie să se implice mai mult în obiectul său de studiu. La Touraine (cf., în particular, *La Voix et le regard*, Paris, Le Seuil, 1978), problematica „intervenției sociologice”. Aplicații în numeroase domenii: instituții, sistem educativ, mobilizare* politică.

Cercul de la Viena (Cercle de Vienne). În anul 1929, la Viena, clița universitarii (grupați în jurul lui Moritz Schlick) proclamă voința lor de a „ruipe cu metafizica, în numele unei metode logice de unificare a științelor, articulată cu o definire riguroasă a ceea ce este un enunț cu sens și susceptibil de a face să avanseze cunoașterea”. Reuniuni săptămânale, o revistă (*Erkenntnis*), simpatizanți (A. Ayer, C. Hempel, H. Reichenbach). Lider: Rudolf Carnap. *Manifestul Cercului de la Viena* are drept obiectiv „armonizarea și articularea între ele a diferitelor ramuri ale cunoașterii empirice”; de unde necesitatea de a combate „idealismele sistematice” („Fraze cu apariția unor propoziții respectabile, dar care sînt lipsite de semnificație”). O convingere asemănătoare: „nu există judecăți sintetice a priori posibile”. Verdictul experimentării, eliminarea entităților abstracte (universali).

După anexarea Austriei de către Germania, publicațiile Cercului sînt interzise. Membrii săi cei mai cunoscuți sînt nevoiți să plece în exil peste Atlantic. *Received View* cunoaște acolo un real succes. Începînd din anii '50, apar numeroase critici (cf. contribuțiile lui K. Popper, T. Kuhn, P. Feyerabend...).

Charismă (Charisme) Din gr. *charisma* - grație, favoare, binefacere. Atribuit al unei persoane căreia i se recunoaște un har sau o capacitate ieșită din comun ce îi conferă un ascendent sau prerogative excepționale (profeți, îndrumători spirituali, lideri politici, conducători militari). Puterea* charismatică, unul din cele trei tipuri de dominaire* avute în vedere de Weber, se sprijină pe adeziunea masivă față de o persoană și față de idealurile reprezentate de aceasta.

Chestionar (Questionnaire) ▷ Anchetă

Chicago (Școala de la -) (Chicago; ecologie de). Perioada cheie: 1920-1930. Principali reprezentanți: W. Thomas, R. Park, E. Burgess și R. McKenzie. Domeniu de studiu privilegiat: ecologia urbană. Se interesează, de asemenea, de familiile de emigranți, de problema delincvenței și de raporturile interetnice. Printre metodele folosite se numără observația* participativă, biografiile* sau istoria vieții*. Numeroase monografii, unele celebre; cf. în special Thomas și Znaniecki. *The Polish Peasant in Europe and America*, 1918-1921. Prelungire, în zilele noastre, prin intermediul etnometodologiei* și al interacționismului simbolic*. Cf. Y. Grafmeyer și I. Joseph, *L'École de Chicago: naissance de l'écologie urbaine*, Paris, Aubier, 1979.

Cibernetică (Cybernetique). Din gr. *kybernetis* - pilot. Artă de a governa. Știință constituită din ansamblul teoriilor referitoare la comunicare și la servomecanisme. Abordare sistemică (N. Wiener, L. von Bertalanffy). Concepte de informare, de autoreglare și de feedback (retroacțiune). Numeroase aplicații: cercetare operațională, probleme de decizie* sau de optimizare...

Ciclu (Cycle). Din gr. *kyklos* - cerc. Mai multe faze: expansiune, recesiune, contractare, reluare. Mișcare alternativă și recurentă, de amplitudine și periodicitate relativ constante. A se face deosebirea între tendință și fluctuații (sezoniere sau neregulate). Clasificare uzuală: cicluri Kondratieff (pe termen lung), Juglar

(între 6 și 10 ani) și Kitchin (pe termen scurt). Explicații de tip exogen sau endogen. Importanța progresului tehnic*, rolul inovațiilor*. Cf. analiza lui J. Schumpeter, *Business Cycles: A Theoretical, Historical and Statistical Analysis of the Capitalist Process*, 1939.

Ciclu de viață (teoria -) (Cycle de vie; théorie du). Mai multe accepții. În primul rînd, teza lui R. Vernon referitoare la descumpunerea evoluției vinzării unui produs în patru faze succesive (curbă în formă de S): lansare, creștere, maturitate, declin. Aplicare a acestei „secvențe” în cadrul diviziunii internaționale a muncii. Altă perspectivă - cea a demografiei sau a sociologiei familiei*. Repere a perioadelor cheie: vîrsta la căsătorie, timpul scurs între aceasta și nașterea primului copil, achiziționarea unei locuințe... Cf. lucrarea colectivă a lui D. Kessler și A. Masson, *Cycles de vie et générations*, Paris, Economica, 1985.

Cifră neagră (Chiffre noir) Problematice anglo-saxonă a așa-numitului *dark number* este o invitație la reflecție asupra raporturilor dintre înregistrarea statistică și realitatea socială. De cit de strînsă este această relație depinde legitimitatea interpretărilor propuse.

Să considerăm, cu titlu de exemplu, statisticile referitoare la criminalitate*. Dacă aceasta constituie un fenomen social evident, aprehensiunea sa suscită rezerve serioase. În primul rînd trebuie cercetată valoarea instrumentului de măsură. Dacă statisticile judiciare sînt vechi (datează din 1827), cele ale poliției și ale administrației penale au apărut mult mai recent. Altfel unele, cit și celelalte suferă, în primul rînd, din cauza lipsei de unitate metodologică, datorată faptului că au în vedere mai ales activitatea serviciilor care le stabilesc. Suprapunerea acestor diferite „clisee” ar putea permite - cel puțin teoretic - formarea unei idei destul de precise despre amplexarea fenomenelor avute în vedere, cu condiția de a putea uniformiza convențiile folosite. Această condiție nu este însă respectată în practica uzuală: rubricile stabile nu au, în general, aceeași semnificație pentru toate

serviciile. De altfel, confruntarea cifrelor de la un an la altul nu arată în mod necesar o variație sensibilă a criminalității. Faptul că în 1991 au avut loc mai multe condamnări decît în 1990 nu înseamnă neapărat o recrudescență foarte pronunțată a delincvenței*. O asemenea creștere se poate explica printr-o mai mare eficacitate a serviciilor însărcinate cu reprimarea. Trebuie reținut, între altele, faptul că dacă delictul violent se multiplică în mod matematic, sentimentul de teamă sau de îngoașă crește în progresie geometrică (efectul de amplificare prin mass-media nu este neglijabil).

Se poate pune întrebarea dacă ceea ce ignorăm în privința criminalității* nu are în fiul tot altă importanță ca și ceea ce putem cunoaște. Cifra neagră a crimei, adică distanța care separă criminalitatea reală de criminalitatea oficială, nu poate fi trecută sub tăcere. Dacă examinăm atențate la bunel moravuri, numai un mic procent din totalul agresiunilor sexuale este efectiv pedepsit. Pudoarea, teama de scandal determină numeroase victime să nu semnaleze delictul comise împotriva lor. În același fel, tabloul statistic al procedurilor judiciare avînd ca obiect încălcările reglementărilor bancare nu indică decît foarte aproximativ numărul ceurilor fără acoperire. Cit despre șoferii împotriva cărora nu a putut fi reținută juridic o culpă pentru omucidere sau vătămare involuntară, numărul lor este mult subestimat.

Mult timp s-a spus că s-ar putea să existe un raport aproape invariabil între numărul delictelor judecate și totalul infracțiunilor comise. Aceasta nu este însă decît o ipoteză de lucru foarte discutabilă. Cifra neagră rămîne tributară unei multitudini de factori, adesea foarte complecși. Nu este suficient ca o crimă să fie comisă pentru ca sistemul penal să ia cunoștință de ea. Între aceste două momente se intercalează un mecanism de raportabilitate. Nașterea statistică a unei afaceri este în funcție de reperarea ei, însă aceasta din urmă nu este suficientă: este nevoie, de asemenea, ca instituțiile competente să accepte să se sesizeze. La acest nivel intervin constrîngerile

organizatorică (supraaglomerarea activității, numărul mic al efectivelor), variațiile în aprecierea gradului de gravitate a diferitelor fapte... Produce în cadrul unui lung circuit instituțional, de-a lungul căruia au loc numeroase distorsiuni (modificări demografice sau legislative, evoluția capacităților de filtrare), statistice judiciare nu sînt decît o imagine deformată a criminalității reale.

Asemenea imperfecțiuni ar justifica totuși încetarea producerii de statistici? Aceasta ar fi, fără îndoială, o atitudine mult prea negativă. Studiile asupra delincvenței, întreprinse prin metoda autopotretului", subliniază absența oricărei echivalențe între „nondelincvent” și „inocent”. Anchetele asupra victimizării” permit, pe de altă parte, o mai precisă delimitare a motivelor pentru care anumite victime nu au găsit oportunitatea să facă apel la justiție. Cu toate că gradul lor de credibilitate face obiectul unor dezbateri pasionale, asemenea demersuri se cuvine să fie încurajate, dat fiind faptul că ele aduc clarificări asupra relațiilor dintre „delincvenți ascunși” și „delincvenți oficiali”. ► Devianță și criminalitate

Civilizație (Civilisation) ► Cultură

Cîmp (Champ). Folosită în fizică - unde, la modul general, cîmpul desemnează o porțiune a spațiului în care acționează forțe determinate -, noțiunea este reluată de psihologia formei (*Gestaltheorie*): percepția este analizată ca un ansamblu de elemente receptate simultan. K. Lewin (*Field Theory in Social Change*, New York, Harper & Row, 1951) generalizează această abordare la întreg domeniul psihosocial pentru a explica dinamica între un grup și mediul său. Astfel, interacțiunile sînt descrise în termeni topologici (vecinătate, separare, frontieră). Termenul se regăsește la P. Bourdieu, cu o accepție mai largă: spațiu social specific constituit din relații obiective între poziții „ale căror proprietăți... pot fi analizate independent de caracteristicile ocupanților lor” (*Questions de sociologie*, Paris, Minuit, 1980, p. 113). Fiecare cîmp (religios, politic sau artistic) se supune unei logici proprii; structura sa atestă raportul de forțe între diferitele componente. ► Grup (dinamica -).

Clan (Clan). Termen de origine galică, desemnînd un grup format din unul sau mai multe neamuri” (*lignages*). Referințe la un strămoș comun, cel mai adesea mitic. În societățile primitive, apartenența la un clan presupune un spirit de solidaritate și respectarea unor interdicții (matrimoniale sau alimentare). Sinonim uneori cu bandă sau trib.

Clasă socială (Classe sociale). Tip de grupare bazată pe un ansamblu de caracteristici legate de poziția profesională a celor care o constituie: sector și tip de activitate, poziția în raport cu mijloacele de producție („patron”, „independent”, „salariat”), situația ierarhică, natura și nivelul veniturii. Aceste criterii sînt legate, în termeni de probabilitate obiectivă și „șanse” subiective, de parcursul social, școlar și profesional al indivizilor și al descendenților lor. Sînt, de asemenea, indicatori ai mediilor sociale în cadrul cărora se derulează existența acestora și ai participării la experiențele și subculturile” respective.

Conceptul de clasă socială intră în uzul curent la sfîrșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea, aluz la Turgot, Necker, Smith, cit și la Comte, Guizot, Tocqueville și Marx. Marchează trecerea de la o societate bazată pe distincția ereditară a „ordinelor” la una fundamentată, de drept, pe egalitatea cetățenilor, dar în care, de fapt, distribuția proprietății, a veniturii, a puterii și a prestigiului” apare inegală și reproducibilă de la o generație la alta. Clasicii economiei politice recurg la acest concept pentru a desemna marile grupuri sociale între care se reparțizează sursele de bogăție (terenuri, capital, muncă) și se distribuie venitul social. Pentru istorici și politologi se pune problema, în plan social și politic, de a explica conflictele” care opun aristocrația funciară, țărînimea, burghezia capitalistă și muncitorii salariați. Marx și Engels nu au inventat, așadar, nici conceptul de clasă socială, nici pe cel de luptă de clasă. Le-au dat, cu toate acestea, o dezvoltare foarte sistematică și au fundamentat pe ele o interpretare de ansamblu a dinamicii societății, în dimensiunile ei economice, politice și ideologice. Tot ei au văzut în clasa muncitoare

actorul chemat să reunească marea majoritate a celorlalte clase împotriva capitalismului și să deschidă calea unei societăți fără clasă.

Multiple dezbateri marchează literatura consacrată problemei claselor sociale. Pentru Max Weber, clasele nu sînt comunități”, ci constituie doar fundamentul posibil și frecvent al acțiunii comunitare. Raymond Aron relevă trei caracteristici ale clasei: similitudinea modurilor de muncă, viață și gândire; consistența în timp, altfel spus deschiderea sau închiderea de fapt și nu de drept; dobîndirea de către aceste ființe colective a unei conștiințe de sine și voință proprie a fiecăreia de a îndeplini o anumită misiune. Studiul empiric relevă distanța dintre acest tip ideal și realitățile observabile.

Conceptul de clasă socială este strîns legat de cel de „dominare”, de „putere” și de „conflict”. El conține ipoteza diferențelor nu numai economice și cantitative, ci și calitative și culturale între clasele sociale. Este deci un concept diferit de cel de „stratificare” socială, pe care îl înglobează. Categoria socio-profesională nu este, nici ea, echivalentul clasei sociale, combinată cu alte criterii, ea constituie totuși un bun indicator. ► Clase mijlocii ► Comportament politic ► Exploatare ► Luptă de clasă ► Mobilitate socială ► Nomenclatură PCS ► Stratificare

Clase mijlocii (Classes moyennes). Expresie de origine engleză (*middle class*), care, la începutul secolului al XIX-lea, desemna burghezia” prin opoziție cu aristocrația funciară. Se disting, de obicei, două subsansambluri: pe de o parte, „micii patroni” din industrie și comerț (ale căror efective sînt în continuă scădere); pe de alta, intelectualii, cadrele” sau tehnicienii (desemnați prin sintagma „pături sociale recente” - „*couches sociales nouvelles*”). Disparități profunde, atât în privința veniturilor, cit și a planului de reprezentare, a modului de viață sau a comportamentelor politice”. Diferite interpretări, în funcție de divajul capital/muncă și de raportul Stat/societate civică (cf. analizele lui C. Baudelot, G. Lavau sau F. Gresle). ► Mobilitate socială

Clietelism (Clientélisme). Desemnează raporturi de dependență mutuală, de natură asimetrică. Sînt acordate protecție sau avantaje (cel mai adesea, de manieră tactică sau informală) în schimbul unor anumite prestații sau angajamente determinate de cutumă. Numeroase domenii de studiu, în special relațiile dintre un om politic și alegătorii săi.

Cod (Code). Dublă accepție: convenție și repertoriu. Ansamblu de precepte (scrise sau nescrise) aprobate de societate și garantate printr-un sistem de sancțiuni (amende, condamnări, prosciere).

Codaj/decodaj (Codage/décodage). Procedee referitoare la tratarea informației (numerarea întrebărilor și a tipurilor de răspunsuri, selectarea itemilor etc.). ► Anchetă.

Cohortă (Cohorte). De obicei se face distincția, în demografie, între generații” (ansamblu de persoane născute în același an) și cohorte (ansamblu de persoane care suferă un același fenomen în timpul aceleiași an civil). Termenul se aplică în sociologie unui ansamblu de indivizi caracterizați prin faptul de a fi trăit simultan un același eveniment și care constituie astfel o promoție în sensul larg al termenului (de exemplu, totalitatea bacalaureaților dintr-un anumit an). Urmărirea cohortelor este o metodă curentă astăzi în sociologia educației, în particular atunci cînd este vorba de studierea devenirii elevilor sau absolvenților.

Collectivism (Collectivisme). ■ Termen folosit în 1850 de Collins, reluat apoi la Congresul Internațional al II-a de la Basel în 1869. Desemna la acel moment atitudinea celor care se opun lassalienilor, preconizînd un socialism de tip anarhist și federativ.

■ Sens foarte diferit cîteva decenii mai tîrziu: sinonim cu „comunism” sau cu „etatism”.

Companionaj (model de -) (Compagnonnage; modèle du). Denumirea anglo-saxonă: *democratic family*. Convingere a unui

cuplu cu aceleași afinități, bazată pe libera alegere a soților.

Dezvoltare personală prin cuplu și copii. Cf. E. Burgess, H. Locke și M. Thomes: *The Family: from Institution to Companionship*, New York, American Book, 1946.

Comportament colectiv (Comportament colectiv). Conduita mai multor actori care acționează într-un mod mai mult sau mai puțin coerent pentru atingerea unui scop comun. Cf. lucrările lui Olson, Smelser sau Touraine. ► Mișcări sociale, mobilizare și acțiune colectivă

Comportament politic (Comportament politic).

■ **CE ÎNSEAMNĂ POLITIC?** Ce este un comportament politic? Pentru a încerca delimitarea obiectului acestei discuții, trebuie evitată dizolvarea lui în ansamblul comportamentelor sociale în care, cum este efectiv cazul în politică, actorii pun în practică strategii, în cadrul relațiilor de putere. Este ceea ce observă Max Weber (1963): în limbajul curent se vorbește atît de „politica de devize” a unei bănci, cit și de „politica școlară” a unei comune, de „politica salarială” a unei firme și chiar de „politica unei femei abile care încearcă să-și conducă soțul”. În consecință, Max Weber propune să înțelegem prin politică „direcția adoptată de gruparea politică pe care o numim astăzi Stat sau influența exercitată asupra acestei direcții” (*ibid.*). Weber definește Statul” ca „o comunitate umană care, în limitele unui teritoriu determinat, revendică cu succes pentru el însuși monopolul violenței fizice legitime” (*ibid.*). Aceste formulări (prin care Weber cel din 1920, cititor al lui Troțki, se alătură anumitor aspecte ale concepției marxiste despre politică și Stat”) pot surprinde. Cu toate acestea, ele își păstrează și azi valoarea operativă. În zilele noastre încă, lupta pentru putere politică (fie că îmbracă forma competiției electorale, fie cea a confruntărilor care pot merge pînă la război civil) are ca miză întrebările: cine să guverneze țara? în ce scop? în numele căror principii? (și chiar: în serviciul căror intere-

se?). Altfel spus, cui (individui, grupări, partide) îi va fi recunoscută conducerea legitimă a aparatului de stat, adică a unui ansamblu de profesioniști organizați în mod ierarhic, repartizați în funcție de principalele domenii de intervenție a puterii publice (diplomația, economia, finanțele, armata, educația, lucrările publice, justiția, poliția, sănătatea, cultura etc.) și dispunînd, în acest scop, de mijloace materiale considerabile? Un asemenea aparat are nevoie de resurse: nu există Stat fără buget sau fiscalitate - adică prelevarea obligatorie (în general reglementată prin lege) a unei părți din produsul social. În pofida amplificării foarte mari a aparatului de stat în societățile contemporane și a extinderii intervențiilor sale la aproape toate sferele activității sociale, sistemul de stat este departe de a reprezenta reglarea socială” în totalitate; el constituie totuși instanța supremă, însărcinată cu garantarea coerenței globale, cu asigurarea aplicării legilor și a executării deciziilor autorității” legitime și, dacă este necesar, cu recurgerea la „constringere”, în formele și condițiile prescise în mod legal.

Cu toate acestea, nu ideea de violență” se situează în centrul concepției weberiene, ci aceea de legitimitate. Condiția specifică a acestui „raport de dominare a omului de către om”, care caracterizează Statul în concepția lui Weber, este de a fi considerat legitim cel puțin de către o porție semnificativă a supșilor. Sociologul și istoricul Weber se fește să dea o definiție atemporală a legitimității. Nu va fi discutată aici tipologia” legitimității propusă de el. Să observăm doar faptul că în cultura noastră au fost cunoscute două definiții ale legitimității: cea fundamentată pe dreptul divin al monarhului, delegat de Dumnezeu pentru a guverna cu înțelepciune popoarele (precum își conduce părințele copii sau păstorul turma), și cea fundamentată pe suveranitatea poporului (ea însăși corolar al autonomiei subiectului rațional, ca om și cetățean), pentru care sufragiul universal constituie expresia instituțională. Chiar dacă se păstrează nu puțin vreme ale primei concepții, cea de-a doua prevalează în cea mai mare parte a lumii, poate că nu în planul

realităților (aceasta constituie materie de studiu empiric), ci în cel al modului de legitimație ideologică: o dovedește folosirea, citeodată caricaturală, a sufragiului popular de către regimurile dictatoriale.

Mai mult: legitimitatea puterii politice are o bază atît de mare (și recurgerea la constringerea fizică este cu atît mai rară) cu cît acceptarea legii și a deciziilor bazate pe aceasta corespunde regulilor, normelor” și valorilor”, deci concepțiilor despre lume interiorizate de subiecții sociali și, cel puțin parțial, validate prin practica. Dacă această concordanță este pusă în cauză în mod profund și masiv, la un moment dat aparatul de stat, inclusiv nucleul său represiv, cunoaște serioase breșe, intră practic în criză. Chiar în afara cazurilor extreme, tensiunea și dimensiunea ideologică amintite sînt constitutive raportului politic. Hegel observase deja că stăpînul nu rămîne astfel decît atît timp cît sclavul îl recunoaște drept stăpîn. Mai prozaic, Pierre Bourdieu afirmă că, în politică mai mult decît oriunde, raporturile de forță sînt întodeauna, în ultimă analiză, raporturi de sens.

■ **CÎMP POLITIC, COMPORTAMENTE POLITICE.** O astfel de definiție a politicii nu este oare prea restrictivă? Trebuie precizat, pentru început, că ea nu este valabilă decît în limite istorice precise. De exemplu, societățile care nu cunosc Statul (de care se ocupă etnologia) sînt curma societăți fără politică? La fel ca orice grup uman, ele nu ignoră fenomenele de putere sau competiția: precum și tacticile și strategiile care decurg din acestea. Dar în asemenea societăți nici politica, nici economia sau religia nu se diferențiază ca activități autonome. Mai mult: abia în cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea cîmpul politic, în sensul modern al termenului, s-a constituit definitiv în Franța. Două mutații esențiale marchează această apariție. Este vorba, pe de o parte, de extinderea calității de actor politic la cercuri ale populației din ce în ce mai largi, atît în ciocnirile revoluționare, cît și sub forma - dominantă și codificată în mod progresiv - unui sufragiu care tînde încet spre o relativă universalitate. Pe de altă parte, și în

mod corelativ, apar presă, partide și personal propriu-zis politice, specifice și, la limită, dedicate în mod profesionist competiției pentru putere. În condiții și grade diferite, țările cu structură socio-politică analoagă cunosc procese de același tip.

Consecința acestui dublu fenomen de extindere și specializare: există nu „un” comportament politic, ci o gamă întreagă de comportamente care corespund unor niveluri foarte inegale de implicare politică. Fără a ne referi la vot - despre care va fi vorba mai jos -, este o distanță mare de la urmărirea mai mult sau mai puțin sporadică a știrilor politice și pînă la adeziunea, militantă sau nu, la un partid politic, la exercitarea, profesionistă sau nu, a unor responsabilități sau pînă la faptul de a fi candidat pentru o funcție eligibilă și, a fortiori, de a fi ales. Există încercări de evaluare a proporției populației participante la aceste tipuri de activități într-un ansamblu de țări dezvoltate și cu regim de democrație reprezentativă: între 20 și 40% practică discuțiile politice, între 10 și 30% aparțin unei asociații” ce vizează o acțiune colectivă, în jur de 10% asistă la mitinguri, de la 2 la 4% participă activ la o campanie electorală, aproximativ 1% dețin o funcție politică (Lancelot, Memmi, în Grawitz, Lecca, ed., 1985). Dacă nu înseamnă nimic fatal, această pantă oligarhică a sistemului politic trimite la tendințe sociale grave: timpul liber, informația, interesul politic sînt distribuite în mod foarte inegal între diverși indivizi și grupări sociale. S-a demonstrat că agenții din mediile populare, cei mai lipsiți de resurse materiale și culturale, au cele mai mari șanse de a nu putea și/sau dori să exprime o opinie politică (Bourdieu, 1977 și 1979, Gaxie, 1978, Michelat, Simon, 1977 și 1982, referințe în Lecomte, Deni, 1990) și, a fortiori, să accedă la nivelul de participare mai înalte și mai active.

Studiul comportamentelor politice nu trebuie însă limitat la observarea a ceea ce se întîmplă „sus”. Cîmpul politic se prezintă de fapt ca un raport, sau tranzație, între două sisteme: pe de o parte, cel al „oferitei” (partide, lideri, apeluri, programe, militanți, relații de influență etc.); pe de alta, cel al „dispozițiilor”

celor, majoritari în mod covârșitor, al căror sprijin (mai ales sufragiul) condiționează autoritatea primilor și accesul sau menținerea lor la responsabilitățile puterii. Fie că este vorba de alegeri sau de altă formă de competiție pentru putere, acest fenomen de mobilizare (care poate fi foarte selectivă, vizând mobilizarea sau demobilizarea majorității, tinzând să suscite o activare politică mai mult sau mai puțin permanentă sau să o limiteze pe cât posibil la timpul unei „campanii”) se situează în miezul procesului politic. Ca în multe alte domenii ale vieții sociale (religios, artistic, publicitar etc.), această situație poate fi formalizată ca o relație între emițător și receptorii de mesaje. În materie de politică, emițătorii nu dispun, desigur, nici de aceleași resurse, nici de aceleași canale (militante, notabile, spirituale, mediatic etc.) de transmisie și legitimare. Dar un mesaj, chiar difuz și cațional în mod masiv, nu trece (este acceptat) decât în măsura în care corespunde sistemului de așteptări al receptorului și are pentru el un sens: a analiza atitudinile și comportamentele politice din punct de vedere sociologic înseamnă a lua act de necesitatea de a privi și aici, poate mai ales aici.

■ MIZE SOCIALE ȘI MIZE POLITICE. Trebuie evitată deci restringerea domeniului politicului la dimensiunea sa instituțională sau „politicianistă” (competiție pentru putere, jocuri ale partidelor, ale clanurilor, ale oameilor, scadențele electorale etc.) Întrebate despre politică, persoanele chestionate dau în mod spontan răspunsuri despre salarii, locuri de muncă, securitatea, familie, educație, ordine, libertăți economice, viitorul țării, mediul ambiant, imigrare etc., explicându-și pe baza acestora întrebările și opțiunile. De fapt, orice fenomen social (cf. Lecomte, Denni, 1990) are o potențială atingere cu politicul, având deci un grad mai mare sau mai mic de politicizare. Un conflict de muncă într-o întreprindere nu este propriu-zis politic, chiar dacă, prin argumentele folosite și actorii implicați, are adesea (nu întotdeauna) un aspect politic; acesta tinde să se amplifice din momentul în care intervine puterea publică, se face

apel la cei aleși sau se ajunge la generalizare, la nivelul întregii ramuri sau la nivel interprofesional, punându-se eventual în cauză în mod global orientarea economică și socială a guvernului și a patronatului. Într-un cu totul alt domeniu, intreruperea voluntară a sarcinii nu era, acum treizeci de ani, o problemă politică, nici măcar etică, ci penală. Ea a fost legitimată ca problemă politică din momentul în care anumite mișcări și-au propus ca obiectiv modificarea legii, au dus o campanie în acest scop, au dezvoltat o argumentație cu puternică conotație ideologică, și-au căutat aliați, au constrins partidele și guvernul să ia poziție. La fel s-a întâmplat și cu probleme ca mediul ambiant sau imigrarea, procesul de politicizare mergând, în aceste două cazuri, până la apariția unor partide care fac din una sau alta dintre aceste teme fundamentul identității lor.

Este imposibilă deci trasarea unei limite clare între ce este „politic” și ce nu. Și în același timp, între o asociație, chiar foarte „politicizată”, și un partid politic (sau mișcare politică) rămâne o diferență esențială, aceea care separă faptul de a exercita o presiune asupra puterii politice de a exercita o revendică exercitarea. Această diferență este între a participa la o mișcare socială și a merge, într-o duminică, pentru a depune un buletin de vot în urnă. Dar diferența nu exclude legătura strinsă. Problema (care este cea a funcționării sistemului politic sau a crizei sale) este, dimpotrivă, de a ști cum se organizează o relație de coerență sau una de deconectare între mizele sociale cele mai valorizate de către subiecții sociali și opțiunile efective politice care le sunt prezentate într-o conjunctură dată.

■ COMPORTAMENTUL ELECTORAL ȘI SENSUL SAU. Am văzut în ce spirit abordează sociologia politică studiul comportamentelor electorale. Votul nu este decât un comportament politic printre multe altele, unele dintre acestea putând să corespundă, după cum am arătat, unor niveluri superioare de implicare. Totuși a vota presupune a te înscrie pe listele electorale, a te deplasa, a alege. Pentru cine vrea să privească ceea ce se petrece „jos” este deci legitim să se intere-

seze de un act care mobilizează, numai în Franța, la fiecare sfârșit de mandat, mai multe zeci de milioane de persoane și care decide asupra diverselor niveluri ale puterii, de la cel comunal până la cel național și chiar la cel al ansamblurilor supra-naționale. La fel de semnificative sînt și fenomenele de neînscrisere și abstenționism”.

Rămîne să fie puse la punct dispozițiile de cercetare adecvate. Anonimul sufragiului face ca buletinele numărate să genereze două întrebări: cine votează pentru cine (țineri sau bătrîni, bărbați sau femei, muncitori sau cadre, credincioși sau agnostici etc.) și din ce motive sau în pofida căror reticente? Este imposibil de conchis asupra motivelor opțiunilor alegătorilor pornind de la argumentația oferită de cei care le au solicitat și obținut sufragiul. De unde necesitatea anchetelor, realizate în același timp prin interviuri” aprofundate („libere”) și prin chestionare” aplicate pe eşantioane” reprezentative pentru populația franceză („sondaje”). Nu vor fi dezvoltate aici multiplele precauții critice pe care le impune recurgerea la aceste date (care se bazează, toate, pe declarații produse în situații de anchetă), nici gama tehnicilor care permit analiza și interpretarea lor. Menționăm numai faptul că ele - combinate cu studiul distribuției geografice sau „ecologice” al sufragiilor și cu cel al evoluțiilor lor - constituie un instrument esențial de cunoaștere.

Una dintre concluziile generale (cf. Michelat, Simon, 1977, și în Gaxie, 1985) este aceea că împotriva a ce s-a afirmat adesea, votul este asociat, în termeni de probabilități, cu sisteme structurate de reprezentări, de atitudini”, de norme” de valori”, care au fost numite **organizări simbolice**”, și pentru care el constituie un indicator semnificativ. Aceste organizări includ, desigur, perceperea universului politic în sensul restrîns al termenului, dar nu se reduce la aceasta. Este vorba de sisteme inegal structurate de reprezentări ale cîmpului social, de convingeri și sentimente relative la legitim și nelegitim, la imaginabil și unimaginabil, la real și iluzoriu, chiar și la probleme legate de destin și existență. În afara situațiilor excepționale (situațiile de interviu”, de exemplu, sau cele de criză subiec-

tivă), aceste organizări rămîn implicite. Toate cercetările disponibile sugerează faptul că ele structurează în mod evident percepții, valorizări, convingeri și conduite, fie că este vorba de sfera domestică, privată, intimă chiar, de domeniul profesional, de conduite cu incidență economică sau de atitudini, opinii și comportamente cu semnificație mai mult sau mai puțin politică.

Au putut fi construite mai multe modele ale acestui tip de organizare simbolică. Una dintre ele se structurează în jurul religiei”, privilegiind familia”, căminul, munca”, proprietatea, și este în general însoțit de un vot orientat spre dreapta. Un altul, construit în cercurile muncitorești sau în cele ale persoanelor foarte apropiate familiei de acestea, se structurează în jurul clasei sociale și al antagonismelor și solidarităților de clasă, el este asociat foarte adesea cu un vot comunist sau socialist. Dar există și alte modele, caracteristice, de exemplu, pentru mediile independente (sensibilitate de dreapta) sau pentru agenți cu funcții publice (sensibilitate de stînga). În ce măsură analiza principalelor variabile care explică votul confirmă această construcție?

■ DOUA VARIABILE MAJORE: APARTENENȚA RELIGIOASĂ ȘI APARTENENȚA DE CLASA.

Nivelul de integrare religioasă

Poate părea paradoxal să ne punem azi întrebări în legătură cu relațiile dintre religie” și vot. Desigur că în trecut (pornind de la fracturile durabile generate de Revoluția franceză și de urmările ei) mizele religioase și politice au fost strîns legate - în particular în Franța - iar catolicismul s-a situat în majoritatea la dreapta. Dar situația s-a schimbat mult: problemele religioase nu mai constituie obiectul unor clișee politice majore, lipsind aproape de desăvîrșire din dezbaterile și contrîntările electorale. Biserica” nu mai dă consemne de vot, iar catolicismul există, practic, în întreg eșichierul politic. Într-o societate în curs de dezideologizare rapidă dezbaterile politice are ca subiecte arbitrajele economice și sociale și „probleme sociale” foarte îndepărtate, cel puțin în aparență de chestiuni religioase. O dată cu dezvoltarea masivă a școlarizării și a

Votul la alegerile legislative din 1988
în funcție de nivelul de integrare în catolicism

Nivelul de integrare în catolicism	Extrema stângă	Partidul comunist	Partidul socialist, diverse partide de stînga	Ecologiști	URC, diverse partide de dreapta	Frontul național	Total voturi	
							1 Total stînga	2 Total dreapta
Fără religie	1	25	54	0	11	9	80	20
Catolici								
- Nepracticanți	1	12	42	0	34	11	55	45
- Practicanți ocazional	0	6	29	1	54	10	35	64
- Practicanți frecvent	0	2	19	1	73	5	21	78

1. Total extrema stînga PC, PS, diverse partide de stînga
2. Total URC, diverse partide de dreapta, Frontul național

Sursa: Sondaj Sofres pe un eșanșon de 2 000 de alegători interogați în 2 valuri de anchete, între 14-23 iunie 1988. Se va citi: Din 100 de catolici practicanți, 2 au votat cu PC.

(Curs: MICHELAT G., SIMON M., în *Données sociales*, INSEE, 1990, p. 386.)

mass-media, o populație mai bine instruită și mai informată ar trebui să disocieze din ce în ce mai mult opțiunile spirituale de cele politice.

Nu vom justifica aici indicatorul folosit pentru aflarea a ceea ce numim „nivelul de integrare religioasă” (cf. articolul Religie). Se constată (tabelul de mai sus) că între poziția religioasă și vot rămîne o corelație foarte puternică. Încă din 1988, cu cît crește nivelul de integrare în catolicism, cu atît crește și proporția voturilor pentru dreapta: ea atinge 78% la catolicii practicanți (voturi pentru stînga: 21%), față de 20% (voturi pentru stînga: 80%) la persoanele fără religie. Această relație între religie și vot se observă, fără schimbări semnificative, de cînd dispunem de date ale anchetelor (mijlocul anilor '60) și pentru fiecare tip de scrutin (municipal, cantonal, european). Ea se verifică (Michelat, Simon, 1977, 1985), oricare ar fi celelalte caracteristici ale persoanelor chestionate (vîrstă, sex, nivel al veniturilor și al studiilor, posesie sau nu a unui patrimoniu și tip de patrimoniu posedat) sau ale cadrului lor de viață (reședință urbană sau rurală, zone foarte catolice sau foarte „liberale” etc.). Votul nu se află în relație numai cu participarea la cult, ci și, se pare, cu gradul de aderență la o organizare simbolică* pentru care sentimentele și credințele religioase con-

stituie nucleul și principiul unificator. Astfel, în 1978, dintre catolicii practicanți au votat pentru stînga 5% dintre cei care se roagă „zînc”, 18% dintre cei care se roagă „adesea”, 29% dintre cei care se roagă „rar” sau „niciodată”.

Apartenența de clasă

Conform unei ipoteze asemănătoare cu cea prezentată mai sus referitor la religie, apartenența de clasă nu ar trebui să mai fie însoțită de diferențieri politice majore într-o societate mai deschisă și mai mobilă, în care clasele sociale nu mai constituie grupuri închise cu o puternică reproducere internă, în care școlarizarea, mass-media, cultura și consumul de masă ar trebui să fie însoțite de o tot mai mare omogenitate culturală și ideologică.

Desigur, relația dintre clasa socială* și vot nu este decît una probabilistă: nu există nici o categorie socială care să nu fie divizată din punct de vedere politic și nici un electorat care să nu fie compozit din punct de vedere sociologic. Fără a nega anumite evoluții, este evidentă constatarea (Mayer, Schweisguth, în Gaxie, ed., 1985) că un clivaj politic major continuă să îi opună pe cei independenți salariaților. Primii votează în majoritate cu dreapta, ceilalți cu stînga. Această opoziție nu este nici efectul venitului sau al nivelului studiilor, nici al vreunei alte variabile utilizate pentru control (*ibid.*). Ea este legată deci de pro-

prietatea sau nonprietatea asupra mijloacelor de producție sau de schimb și de reprezentările*, sentimentele, sistemele de valori* care îi sînt asociate „mici” sau „mari”, „instruiți” sau nu, independenții votează în majoritate și în aceeași proporție cu dreapta.

Cu toate acestea, salariiți nu constituie un grup nediferențiat. Pe măsură ce se trece de la cadrele superioare la profesiile intermediare, la funcționari și muncitori, proporția voturilor pentru dreapta scade în favoarea celor pentru stînga, în special comuniste. Însă această relație nu este absolută: proporția muncitorilor care exprimă un vot „conservator” variază, în funcție de perioadă, între mai puțin de 30% și mai mult de 40%. Locul ocupat în stratificarea* socială nu este singura variabilă de luat în considerare. Astfel, dintre inginerii și cadrele administrative superioare din sectorul privat, 79% au votat pentru dreapta (21% pentru stînga) în 1978, față de 42% (58% pentru stînga) dintre omologii lor din sectorul public (Mayer, Schweisguth, *op. cit.*). Printre cadrele din sectorul privat, preferința pentru stînga merge de la 14% la cei mai apropiați de „staff”-ul direcției, la 24% la cei din serviciile comerciale și de marketing, 28% în sectoarele de producție-întreținere și 44% în laboratoarele de studii și cercetări (Grunberg, Mouriaux, citați de Mayer, Schweisguth, *op. cit.*). Muncitorii sînt în majoritate orientați spre stînga, dar mai puțin în cazul în care lucrează în serviciile sau comerțul privat decît cei care lucrează în industrie, privată sau publică. Totul pare deci

să indice că, în cazul egalității celorlalte variabile, votul pentru dreapta este cu atît mai probabil cu cît agenții interiorizează mai mult „ethosul” întreprinderii private, datorită, în același timp, poziției și carierei lor, caracteristicilor mediului lor de muncă și ale sarcinilor care le sînt încredințate, expunerii și receptivității lor la mesaje corespunzătoare (*ibid.*). Trebuie să reflectăm, de asemenea, asupra sensului causalității: dacă mediul de muncă exercită o influență asupra atitudinilor și comportamentelor cu incidență mai mult sau mai puțin direct politică, acest fapt sugerează că alegerea unei meserii și a modalităților de exercitare a ei nu este nici ea independentă de sistemele de reprezentări*, sentimente și valori* exprimate prin vot.

Profesia* actuală nu este singurul indice al apartenenței de clasă. A putut fi demonstrat (Michelat, Simon, 1977) faptul că, pentru aceeași profesie, orientarea politică variază într-un mod foarte semnificativ în funcție de mediul social de origine. Cercetările asupra socializării* politice a copiilor și adolescenților evidențiază cu claritate importanța acestor procese (cf. Percheron în Grawitz, Leca, *op. cit.*). Mai general, se poate emite ipoteza că cu cît cineva întreține mai multe „legături” cu o clasă socială* (prin traiectoria profesională, ascendența, căsătorie etc.), cu atît are mai multe șanse de a adopta comportamente tipice ale acelei clase. Această ipoteză a fost verificată (Michelat, Simon 1977). A fost construit (Mayer) un indice al gradului de apartenență de clasă prin însumarea următoarelor

Votul la alegerile legislative din 1978,
în funcție de numărul de atribute independenți/muncitori

%	Atribute independenți					
	0	1	2	3	4	5
S	71	55	42	35	21	21
D	29	45	58	65	79	79
	(998)	(334)	(268)	(176)	(94)	(86)

%	Atribute muncitori					
	0	1	2	3	4	5
S	40	62	67	78	85	100
D	60	38	33	22	15	0
	(820)	(476)	(343)	(242)	(66)	(7)

Se va citi: Printre cei care nu au nici un atribut de independent (998 de persoane), 71% din cei care și-au indicat votul au votat pentru dreapta, iar 29% pentru stînga*.

(Cursa: MAYER N., SCHWEISGUTH E., în GAXIE D., ed., 1985, p. 287.)

„atribute”: prima profesie exercitată, profesia actuală, profesia tatălui, a mamei, a soțului. Cu cât crește numărul „atributelor muncitorești” (tabelul de la pagina 37), cu atât scade procentajul voturilor pentru dreapta și crește cel al voturilor pentru stînga. Situația inversă se produce atunci cînd crește numărul „atributelor de independent”.

Religie, clasă, vot

Trebue, în mod evident, să ne întrebăm care este efectul combinat al apartenenței religioase și al celei de clasă asupra votului. S-ar putea crede, în ipoteza „dezideologizării”: evocată mai sus, că votul depinde în principal de clasa socială și de interesele și experiențele care i se asociază acesteia. Nu este însă adevărat. Indiferent de categoria socio-profesională, votul depinde foarte mult de nivelul de integrare religioasă. Astfel, în cazul inginerilor și al cadrelor administrative superioare, votul pentru dreapta merge, în 1978, de la 76% (catolici practicanți) la 63% (practicanți în mod neregulat), 46% (nepracticanți) și 17% (fără religie). La muncitorii calificați procentajele corespunzătoare sînt, respectiv, de 74%, 44%, 21% și 12%.

Tabelul de mai jos confirmă aceeași concluzii. Frecvența votului pentru dreapta crește o dată cu nivelul de integrare religioasă, indiferent de numărul atributelor muncitorești, și

scade o dată cu creșterea numărului de atribute muncitorești, indiferent de nivelul integrării religioase. Variațiile înregistrate în funcție de variabila religioasă sînt mai importante decît cele care depind de variabila de clasă. Combinarea acestor două variabile conduce la variații foarte mari de procentaj: votul pentru dreapta scade de la 79% la catolicii practicanți fără nici un atribut muncitoresc la 6% la cei fără religie și foarte atașați de gruparea muncitorească, deci o diferență de 73 de procente. Aproape aceleași relații apar, în sens invers, atunci cînd se folosește ca indicator de clasă numărul de atribute de independent”.

■ „SOCIOLOGISM” SAU „INDIVIDUALISM”: O ALTERNATIVĂ FALSĂ? Cercetătorii de la *Survey Research Center*, Universitatea Michigan, au elaborat, plecînd de la numeroase cercetări efectuate în Statele Unite ale Americii, un model al comportamentului electoral bazat pe două constante majore, pe de o parte și în mod general, alegătorii ar avea o capacitate redusă pentru a-și forma ei însuși opinii coerente asupra problemelor politice de care nu ar fi foarte interesat, pe de altă, votul său s-ar explica în mare parte prin identificarea, formată în cadrul mediului familial cu unul dintre cele două mari partide (democrat sau republican).

Votul în funcție de nivelul de integrare în catolicism și de gradul de apartenență la clasa muncitoare

Practica religioasă	Numărul de atribute muncitorești														
	0					1					2				
Practicanți	79 (480)	69 (153)	67 (86)	57 (61)	10	19	18	31	1	2	6	11			
Practicanți în mod neregulat	66 (290)	49 (194)	42 (117)	36 (84)	21	35	42	42	2	11	16	15			
Nepracticanți	42 (603)	34 (582)	26 (438)	19 (432)	34	49	57	66	9	18	24	34			
Fără religie	15 (245)	9 (145)	14 (105)	6 (124)	64	70	70	81	27	38	47	62			
	Vot pentru dreapta					Vot pentru stînga					Vot PC				

Se va citi: Printre catolicii practicanți fără nici un atribut muncitoresc (480 de persoane), 79% votează pentru dreapta.

(Sursa: MICHELAT G., SIMON M., în GAXIE D., ed., 1985, p. 316).

Se va vedea mai jos în ce măsură acest model, a cărui validitate pentru Statele Unite ale Americii a fost foarte discutată, este dificil de transpus în Franța. Însă rezultatele expuse mai sus au în comun cu cele ale cercetătorilor din Michigan evidențierea relativei stabilității în timp a relațiilor statistice degeajate și relevarea rolului învățării precoce în formarea comportamentului politic. Or, a putut fi demonstrat faptul că există o puternică mobilitate a comportamentelor individuale de la o generație la alta și, pentru un același individ, de la un scrutin la altul. Nimic nu demontrează a priori că aceste fenomene trebuie interpretate în termeni de „instabilitate” sau versatilitate a alegătorului: un individ poate decide asupra votului său în funcție de un calcul strategic care ține seama de fiecare dată de nivelul alegerilor (locale, naționale etc.), de „oferta” electorală, de felul scrutinului, chiar și de previziunile sondajelor asupra șanselor candidaților, totul fiind raportat la ceea ce el consideră că ar corespunde intereselor sale majore. Nu ar trebui deci să se recurgă la alte paradigme”, inspirate mai ales de individualismul metodologic”, și să se centreze analiza nu pe grupuri și agregate, ci pe individ ca subiect liber, apt să compare în mod rațional costurile și beneficiile, inclusiv în materie de opțiuni electorale?

Din cercetările cele mai recente (limitîndu-ne la Franța) reiese în primul rînd faptul că variabilele numite „puternice” (*fourdes*) păstrează cea mai mare parte a capacității lor explicative: analiza scrutinurilor din 1986 (alegeri legislative) și 1988 (alegeri prezidențiale și legislative) confirmă faptul că religia și clasa socială rămîn factorii cei mai predictivi în ce privește comportamentul electoral al francezilor (Boy, Mayer în CEVIPOF, 1990). În al doilea rînd, o proporție semnificativă de indivizi își modifică efectiv votul, în funcție de tipul de consultare, de gama opțiunilor care li se oferă și de conjunctura socio-politică. Cu toate acestea, în toate cazurile importante, și de mai bine de trei decenii, efectul pe care îl au asupra votului apartenența religioasă și clasa socială (combinat cu cel al altor variabile doar amintite aici) se confirmă, în pofida înnoirii masive a corpului electoral - prin scăderea progresivă a

proporției celor vîrstnici și prin sosirea celor care ajung, în fiecare an, la majorat civic (3,7 milioane de „jeşiri”, 5,9 milioane de „întrîri” între 1981 și 1985, după un calcul al Nonnei Mayer). Este adevărat, în al treilea rînd, că aceste constante statistice (ce indică existența tipurilor sociale) sînt doar probabilistice și riscă, dacă nu sînt luate în calcul decit agregatele, să mascheze variabilitatea comportamentelor individuale. S-a demonstrat, de exemplu, că între alegerile prezidențiale din 1981 și cele europene din 1984, 50,4% dintre alegătorii înscrîși la cele două scrutururi și-au modificat votul, dar în 42,5% din cazuri „schimbul” este între vot și abstenționism, și doar în 5,1% între vot pentru stînga și vot pentru dreapta: aceste mișcări nu au deci un caracter neregulat (Grunberg, în Gaxie, ed., 1985). În sfîrșit, a fost emisă ipoteza apariției unui „alegător strateg”, tînăr, cu un nivel de educație și studii relativ înalte, eliberat de acest fenomen al „presiunii” sociale, ideologice și culturale, interesat de politică într-un mod foarte pragmatic, apt deci să-și optimizeze calitatea votului, ștînd să-l modifice în funcție de starea „pieței” electorale, în virtutea acestei ipoteze, ar trebui ca o persoană să fie cu atât mai aptă și mai liberă să-și schimbe votul de la un scrutin la altul cu cît este mai tînăr. Dar se verifică exact inversul (Boy, Dupoirier, în CEVIPOF, 1990). Cu cît cresc nivelul studiilor, cel al veniului, cel al poziției ocupate în stratificarea socială, cel al interesului declarat pentru politică, cu atât cresc și coeficienții de asociere între voturile succesive, recordul stabilității, fidelității sau atracției revenind indivizilor tineri, politizați, cu statut social și nivel economic și cultural ridicat, „instabilitatea electorală” este, dimpotrivă, maximă la indivizii cei mai puțîn înzestrați din aceste diferite puncte de vedere.

Trebue totuși să cădem într-un „sociologism” care neagă individul și capacitatea lui creatoare? În nici un caz. Actul individual al fiecărui alegător depinde de sensul, întotdeauna personal, pe care el îl dă diverselor dimensiuni ale experienței și ale receptivității sale selective la mesajele la care este expus. Dar asemenea organizări subiective se formează în funcție de condițiile sociale și de

contextele culturale pe care individul le împarte împreună cu alții și care contribuie mult la definirea șanselor lui tipice de a adopta un comportament sau altul. Rezultatele disponibile evidențiază importanța medierii ideologice-simbolice în structurarea raporturilor dintre condiția obiectivă și comportamentul politic. Dacă, în cazul unei poziții de clasă identice, originea de clasă păstrează o incidență asupra votului și asupra opiniilor, sentimentelor, sistemelor de norme* și de valori* care îi sînt asociate, aceasta înseamnă că semnificația pe care adulții o acordă situației și experienței este parțial dependentă de schemele culturale interiorizate și de experiențele trăite în copilărie și adolescență. Tot astfel, dacă, oriunde ar fi apartenența de clasă, nivelul veniturilor și cel al studiilor, posesia sau nu a unui patrimoniu, sexul, vîrsta etc., votul este încă foarte dependent de nivelul integrării religioase, aceasta înseamnă că sensul acordat (și, la limită, percepția) condițiilor socio-economice și statutare „obiectiv” analoage precum și evaluarea „intereselor” corespunzătoare acestora diferă considerabil de la un catolic practicant la o persoană „fără religie” (ceea ce trimite, și în acest caz, la achiziții inițiale foarte diferite (cf. Religie)). Nu numai orientarea votului, ci și gradul de participare politică depinde de aceste sisteme de reprezentări și valorizări afective: orientarea de stînga (cu tot ceea ce implică ea ca motivare și revendicări egalarie) poate, cel puțin în anumite conjuncturi, să compenseze parțial handicapurile materiale și culturale evocate mai sus și să permită unor indivizi din categoriile populare sau ajungă la o „competență politică” apropiată de cea a categoriilor instruite (Michelat, Simon, 1982).

Nici aceste organizații simbolice* nu ar trebui totuși transformate în principiu unic sau explicație ultimă. Însă înscrierea lor în istorie este neîndoielnică. Ele trimit, din conținutul și semnificația lor, la ideologii constituite social și teoretizate de mult timp, pentru care elaborarea și difuzarea pe termen lung și prin canale foarte diverse, evoluțiile diversificările în multiple versiuni constituie date esențiale. Foarte importante sînt, de asemenea, nu numai mesajele ideologice, la care există proba-

bilități foarte variabile ca un anumit individ să fie expus (să ne gîndim la diversitatea tradițiilor ideologice și culturale, în funcție de regiune, de grup social, de ascendență), ci și modul în care el și le însușește sau nu. selecțiile și reinterpretările pe care le operează în cursul unei socializări* marcate de raporturi întotdeauna active cu multiplele sale medii de apartenență și de referință, din trecut sau actuale. De asemenea, aceste organizații simbolice* nu pot fi înțelese, în conținutul și mișcarea lor, independent de transformările de orice fel, care - atînd modul de viață, reprezentările și sensibilitățile - pot să le accentueze sau să le slăbească pregnanța. De parte de a exclude schimbarea, rezultatele dobindite indică doar unul din cele mai importante locuri în care ea se manifestă, ceea ce face necesare noi cercetări.

▷ Clasă socială ▷ Individualism metodologic ▷ Legalitate/legitimare ▷ Organizații simbolice ▷ Putere ▷ Religie ▷ Socializare ▷ Stratificare.

● BOURDIEU Pierre. *La Distinction Critique sociale du jugement*, Paris, Minuit, 1979. CEVIPOF. *L'Electeur français en questions*, Paris, Presses de la Fondation nationale des Sciences politiques, 1990.

GAXIE Daniel (sub coordonarea). *Explication du vote*, Paris, Presses de la Fondation nationale des Sciences politiques, 1985.

GRAWITZ Madeleine, LECA Jean (sub coordonarea). *Traité de science politique*, vol. 3: *L'Action politique*, Paris, PUF, 1985.

LAVAU Georges, MAYER Nonna, GRUNBERG Gérard. *L'Univers politique des classes moyennes*, Paris, Presses de la Fondation nationale des Sciences politiques, 1983.

LECOMTE Patrick, DENNI Bernard. *Sociologie du politique*, Grenoble, Presses universitaires de Grenoble, 1990.

MICHELAT Guy, SIMON Michel. *Classe, religion et comportement politique*, Paris, Presses de la Fondation nationale des Sciences politiques et Édition sociales, 1977.

PERCHERON Annick (sub coordonarea). *Les 10-16 ans et la politique*, Paris, Presses de la Fondation nationale des Sciences politiques, 1978.

YSMAL Colette. *Le Comportement électoral des Français*, Paris, La Découverte, 1986.

WEBER Max. *Le Savant et le politique*, trad. fr., Paris, Plon, 1963 (prima ediție 1919).

Compunere (efect de ~) (Composition; effet de) ▷ Agregare (efecte de ~)

Comunism (Communisme). Organizare socială caracterizată prin suprimarea proprietății private asupra mijloacelor de producție, abolirea claselor sociale* și aplicarea principiului „de la fiecare după posibilități, fiecăruia după nevoi”. Oamenii și-ar putea astfel conduce destinul în mod colectiv. Cf. *Manifestul lui Marx și Engels* (1848). Ideologie* criticată masiv la începutul anilor 80 (criza marilor narațiuni de emancipare).

Comunitate/societate (Communauté/Société). Distincție formulată de Tönnies (1887) între *Gemeinschaft* (comunitate), unde indivizii se contopesc într-o totalitate, și *Gesellschaft* (societate), unde interesele personale orientează conduitele sau comportamentele.

Comunități de meserii (Communautés de métier). Dacă este legitim ca fiecare profesie să își aprobe drepturile, unele meserii seamănă cu niște adevărate „corporații”: mînări, mîineri, feroviar, tipografi... Nu toate aceste comunități sînt omogene. La petroliști, cultura celor din sectorul de distribuție nu este aceeași ca a celor din sectorul de exploatare. În spitale, administratorii și medicii se opun din multe puncte de vedere. La fel, în institutele de cercetare, cercetătorii și restul personalului întretin relații adesea încordate, în domeniul construcțiilor, calificarea tehnică, dar mai ales autonomia și capacitatea de adaptare îl diferențiază pe faianțar de terasier. Numeroase configurații trebuie deci avute în vedere.

R. Sainsaulieu distinge astfel patru mari tipuri de culturi* legate de populații sau întreprinderi specifice. Anacronică astăzi, **cultura**

de fuziune îi grupează pe cei care, necalificați și fără speranțe de promovare, găsesc în acțiunea de masă coeziune și confort. Proveniența din Taylorism*, **cultura de retragere** este reprezentativă pentru atelierile tradiționale. Muncitorii cei mai marginalizați (OS - *ouvrier spécialisé*; imigranți) nu întîlnesc în medii imediat oportunitățile scontate și își pierd motivația. **Cultura separatistă** - alta varianta - se manifestă în sectoarele în curs de modernizare: afinitățile se realizează, în mod selectiv, în cadrul unor grupuri restrînsse. În sfîrșit, **cultura de negociere** pune în prim-plan competențele și puterea de expertiză ale cadrelor sau ale tehnicienilor experimențați. Cf. R. Sainsaulieu. *L'Identité au travail*, Paris, Presses de la FNPS, 1977. ▷ Profesii și profesionalizare ▷ Muncă (sociologia ~)

Conditionare (Conditionnement). ■ Deseamnă în psihologie un mecanism de achiziționare a conduitei sau a comportamentului pe baza reflexului condiționat. Acesta se stabilește cînd se substituie unui stimul obișnuit (necondiționat) un stimul nou, fără raport imediat cu reacția studiată. Astfel, în experiențele clasice ale lui Pavlov, cinele salivează atunci cînd i se prezintă hrana; reflexul este aici natural. Dacă același sunet este asociat în mod repetat cu prezentarea hranei, reacția de salivare se va produce la fiecare nou semnal sonor, chiar dacă animalului nu îi mai sînt oferite alimente. Sunetul, stimul neutru, a devenit condiționat. Ulterior Thorndike și Skinner vor pune în evidență un alt tip de condiționare numită „operanță” sau „instrumentală”. În acest caz nu există o legătură prestabilită între stimuli și răspuns, dar ea poate fi provocată și dezvoltată dacă este „întărită” în mod convenabil. Aceasta ultimă schemă a fost mult folosită de psihologi pentru a explica formarea unor obișnuințe atât de diverse precum somnul sau limbulaj. Ei văd aici și originea anumitor nevroze, ca și posibilitatea de a le corecta efectele (cf. J.-F. Le Ny, *Le Conditionnement et l'apprentissage*, Paris, PUF, 1975).

■ Prin extensie, condiționarea trimite la tehnici de propagandă vînzînd crearea unor

comportamente reflexive sau (re)modelarea motivațiilor sau opiniilor indivizilor (spălarea a creierului) ▷ Behaviorism ▷ Propagandă

Conflicte (Conflicts). Opun. sub forme foarte diverse, indivizi sau grupuri cu interese divergente. În tradiția marxistă, aceste confruntări pot bulversă ordinea existentă, fie prin schimbarea proprietărilor mijloacelor de producție (Marx), fie prin modificarea raporturilor de autoritate* (Dahrendorf).

Pentru funcționaliști (Coser), aceste perturbări lasă loc unor noi echilibre. În sfârșit, dacă ne referim la paradigma teoriei jocurilor* (Schelling), se poate demonstra faptul că asemenea antagonisme, prin repercusiunile lor, transformă din interior o organizație sau un colectiv de muncă (cf. J. Freund, *Sociologie du conflit*, Paris, PUF, 1986). ▶ Schimbare socială

Conformare/conformism (Conformité/conformisme) ■ Psihosociologii vorbesc de conformitate atunci când un individ își modifică atitudinea sau comportamentul în direcția normelor* sau valorilor* dominante ale unui grup. Cercetările lui S. Asch asupra judecății vizuale ilustrează bine această formă de influență socială: un subiect naiv introdus într-un grup imită progresiv majoritatea, chiar dacă această greșește. Pentru S. Moscovici, conformarea este o formă de negociere sau de tranzație între individ și grup. Mai general, această noțiune este folosită pentru a desemna procesul și rezultatul presiunii pe care o colectivitate o exercită asupra membrilor săi pentru a-i determina să împărtășească idealurile și să urmeze astfel normele și modelele prescrise. Conformarea asigură deci grupului o anumită omogenitate sau cel puțin acceptarea minimală a regulilor jocului. În acest sens, ea se opune devianței* (cf. J.M. Levine și M.A. Pavelchak, „Conformité et obéissance”, în *Psychologie sociale*, sub coordonarea lui S. Moscovici, Paris, PUF, 1984).

■ În teoria mertoniană a anomiei*, conformismul desemnează un mod de adaptare individuală caracterizat de acceptarea soc-

purilor și mijloacelor propuse de societate (cf. R.K. Merton, „Structure sociale, anomie et déviance”, în *Éléments de théorie et de méthode sociologique*, trad. fr., Paris, Plon, 1965; prima ediție în 1949).

▷ Constrângere socială ▶ Devianță și criminalitate ▷ Marginalitate ▷ Ritualism

Consangvinitate (Consanguinité). În sens strict, legătura care unește copiii proveniți din aceeași tată. Desemnează, într-un sens mai larg, ansamblul indivizilor care își recunosc un strămoș comun.

Consens (Consensus). Etimologic (în lat., *consentire* - a gândi la fel), noțiunea de consens, așa cum este ea utilizată de către sociologi, conține ideea unui acord în privința regulilor, normelor* și instituțiilor*, acord care asigură coeziunea minimală fără de care un ansamblu social nu ar putea să subziste. Stabilite în mod tacit sau explicit între indivizi, acest acord poate rezulta fie dintr-un sistem comun de valori*, fie dintr-un compromis exprimând concesiile reciproce și acceptabile necesare vieții în colectivitate.

Conservatism (Conservatisme). Influența a gândirii contrarevoluționare (E. Burke, J. de Maistre, L. de Bonald). Apararea ordinii tradiționale a națiunilor europene. Critică a individualismului* și a puterii democratice. Supunere față de Providență sau față de înțelepciunea divină (cf. R. Nisbet, *Conservatism: Dream and Reality*, New York, Open University Press, 1986).

Conspirație (teoria ~) (Conspiration; théorie de la). Conform acestei abordări, „clasa conducătoare”, identificată adesea cu deținătorii de capital, este capabilă să își promoveze interesele în orice împrejurări. Cf. teoriile reproducerii* sau cele ale dominației*. Înțelegere secretă a eliteilor, putere de coerciție, menținerea pozițiilor dobândite.

Construcția socială a lumii (Construction sociale du monde). Procesul de socializare* presupune prezența unui anumit

număr de „relee”: celulă familială, sistem educativ, grup de camarazi... În contact cu aceste diferite medii se dezvoltă învățarea*, apoi interiorizarea* unui întreg ansamblu de norme* și atitudini*.

Modul în care personalitatea noastră este astfel modelată se înscrie într-un cadru bine delimitat. Ceea ce nouă ni se pare „normal” sau „natural” nu este în mod obligatoriu astfel în alte locuri sau epoci. Fiecărei civilizații îi corespunde o „viziune asupra lumii” specifică (fidelitate față de tradiții, credințe umaniste, cultul progresului...). Chiar și gesturile cele mai anodine în aparență (cum mâncări, cum respiri, cum mergi) pot fi îndeplinite în mai multe feluri.

Cunoașterea contextului cultural în care este înrădăcinată o anumită cutumă sau un anumit comportament apare ca primordială în măsura în care ea permite relativizarea percepțiilor noastre și combaterea prejudecăților*.

Constrângere socială (Contrainte sociale). Presiune exercitată de către societate asupra membrilor săi pentru a-i determina să se conformeze modurilor comune de a gândi, simți și acționa. Folosită de Durkheim ca trăsătură majoră și distinctivă a faptului social* (cf. *Les Règles de la méthode sociologique*). Se manifestă în mod subiectiv (sentiment de obligație) sau obiectiv (sanctiuni); variază în funcție de situație și societate. La Durkheim, trecerea de la solidaritatea mecanică la cea organică nu implică diminuarea constrângerii* în favoarea cooperării. ci o mai mare interiorizare* a acesteia. ▷ Conformare ▷ Control ▶ Devianță și criminalitate ▷ Fapt social ▷ Putere ▷ Reglare socială ▷ Sancțiune

Consum (Consumation). Are ca obiect bunurile și serviciile (comerciale sau necomerciale). A se distinge consumul final (care privește satisfacerea directă a nevoilor umane, individuale sau colective) de consumul intermediar (componentă esențială a ciclului de producție) Studii coeficienților bugetari (legile lui Engel). Critica societății de

consum (mai 1968): manipularea semnelor (Baudrillard), logica comercială și filiera inversată (Galbraith). Problematika uniformizării gusturilor și a condiționării* nevoilor* (efect de demonstrare).

Conștiință (Conscience). Din lat. *conscientia* - știință sau conștiință împărtășită cu (cum) un altul. Act prin care spiritul uman se identifică și se recunoaște în reprezentările sale. Mai multe distincții: spontană/reflectată, subiectivă/obiectivă, individuală/colectivă. În tradiția marxistă, conștiința de clasă presupune un sentiment de apartenență. ▷ Clasă socială ▷ Conștiință colectivă

Conștiință colectivă (Conscience collective). Concept cheie al analizei durkheimiene (cf., în special, *De la division du travail social*, 1893): „Stare reprezentativă, cognitivă și emoțională care cuprinde, în afară de persoana însăși, toți indivizii unui grup, precum și interesele și valorile culturale”. Factor de coeziune socială și de solidaritate* între generații. Intensitate mai scăzută în societățile moderne. ▷ Fapt social

Contingență (Contingence). Din lat. *contingens* - care se întâmplă datorită hazardului. Se opune necesității (cf., în această privință, Émile Boutroux, *De la contingence des lois de la nature*, 1874).

■ Cu sens statistic, tabel care permite clasificarea observațiilor după două criterii.

Contract (Contrat). Din lat. *contractus* - a se angaja pentru o acțiune comună. Acord prin consimțământ, stipulând drepturi și datorii reciproce. Problematika contractului social. Principali teoreticieni: Locke, Hobbes, Rousseau. Ideea de „pact”, formă de asociere prin care „fiecare, unit cu toți, nu ascultă totuși decît de el însuși și rămîne la fel de liber ca înainte”.

Contract implicit (Contrat implicite). În Codul civil francez, contractul se bazează pe acordul liber consimțit și nu are valoare decît dacă se dau garanții prealabile (articolul

1 101). Legea exprimă deci egalitatea formală între diferiții protagoniști. În ceea ce privește munca, schimbul comercial este caracterizat de incertitudine: patronii și salariații ignoră rezultatul final al tranzacției. Neștiind de ce efort este capabil muncitorul pe care îl va angaja, șeful de întreprindere va avea probabil tendința de a oferi o remunerație minimală. În ceea ce îl privește, noul angajat va fi tentat să-și micșoreze contribuția productivă. Fără concertare sunt puține șanse ca echilibrul obținut să corespundă unei situații optimele. Teoria jocurilor regreuează acest caz tipic sub denumirea generică de dilema prizonierului".

Agenții au o raționalitate în fond destul de restrânsă, neputând stăpâni toți factorii din mediul lor. Cu cât parametrii sunt mai numeroși, cu atât controlul acestora pune mai multe probleme. În aceste condiții, soluția cea mai judicioasă constă în reducerea parțială a acestei părți de nedeterminare într-un sens favorabil interesului comun, menținând în același timp libertatea comunică a fiecăruia. Acordurile care trebuie promovate sunt de tipul „neconstrâns”.

Pot fi reținute două proceduri. Prima, cea clasică, vizează schimbarea hotărârii. Menținerea *statu quo*-ului presupune astfel o supraveghere reciprocă. A doua posibilitate: convenția autorealizatoare (*self-enforcing*). Aceasta survine când unul dintre participanți crede că partenerul său își va respecta cuvântul dat, lucru care îl determină să procedeze în același fel. Toate aceste modalități nu sunt nici rezultatul legilor pieței nici al arbitrajului unui terț. Pentru a desemna acest fel de aranjamente, A. Okun vorbește de „stringere de mină nevăzută” (*invisible hand-shake*).

Literatura consacrată contractelor implicite se înscrie în acest cadru de analiză. Aversiunea față de risc” constituie o variabilă fundamentală. În timp ce posesorii de capital, mai bine informați cu privire la starea reală a pieței, pot fi interesați de întreținerea unor zvonuri alarmiste pentru a exercita o presiune asupra remunerațiilor (fenomene de *moral hazard* sau de înșelătorie), angajații lor - în

stare de inferioritate - sunt mult mai dezavantajați și încearcă în primul rând să-și salvgardeze nivelul veniturilor. Se va institui deci o înțelegere tacită. Imposibilitatea de a cunoaște fluctuațiile economice *ex ante* face să fie necesare concesiile de ambele părți. Când conjunctura se deteriorează, antreprenorul se angajează să nu micșoreze salariile. În perioada de expansiune, dimpotrivă, creșterile obținute nu sînt proporționale cu creșterea cifrelor de productivitate. Firma joacă aici rolul de garant, pentru a relua terminologia lui C. Azariadis, „primele” servesc la „stabilizarea relației salariale”. Personalul este astfel protejat împotriva unei diminuări brutale a puterii sale de cumpărare.

Dacă ipoteza contractelor implicite este interesantă în măsura în care pune accentul pe anumite compromisuri, trebuie observat, în același timp, faptul că ea reprezintă mai degrabă o aprofundare a viziunii neoclasice decît o ruptură cu aceasta. Perspectiva rămîne subiectivistă și posibilitatea șomajului involuntar nu este menționată. > Convenție (de șomaj și de producție) > Institutionalism > Muncă (sociologia --)

Contractuală criminală (Contre-culture criminelle). Confrontarea dintre universuri diferite se poate traduce printr-o îmbogățire sau prin tensiuni mai mult sau mai puțin acute. Atunci cînd se produc, aceste tensiuni constituie factori de inadaptare și sînt susceptibile să deschidă calea unor comportamente deviate. Acestea se bazează pe evaziune (folsirea drogurilor), conflict” (altercații între tineri) sau criminalitate” (exemplul tip al hoțului tradițional).

Această ultimă opțiune a fost studiată de numeroși autori (H. Becker, R. Cloward, A. Cohen...). Hoții de buzunare și spargătorii formează o corporație puternic ierarhizată. Amatori nu sînt admisi și sînt desemnați prin epiteje peiorative. Comparativ cu singele rețe și inteligența, dexteritatea manuală și forța fizică apar ca secundare. Improvizativa lasă locul organizațiilor. Fiecare bandă evoluează pe un teritoriu determinat și își are propriile deosebiri. Cînd un străin încearcă să se alăture,

conversațiile încetează sau sînt canalizate spre subiecte neutre. „Spiritul de corp” se manifestă în primul rînd la nivelul recrutărilor. Inserția presupune un „naș”. Numai după ce și-a făcut ucenicia neofitul va găsi o structură în care să se integreze. Perioada de probă poate fi mai mult sau mai puțin lungă. Membrii de rînd din bandă, mai experimentați, îi încadrează pe noii recruți, sfătindu-i și înțindu-i. Savant gradată, această învățare” testează aptitudinile și îi selectează pe cei mai motivați. Educația nu este livrescă, ci prin împregnare. Cei care nu sînt suficienți de receptivi la disciplina de grup sînt respinși: „fracturorii” își exercită talentul altunde. Reușita în această primă etapă implică, dimpotrivă, posibilitatea de a face carieră.

A fi recunoscut de camarazi presupune împărtășirea aceleiași concepții despre „meserie”, înțajitorarea și solidaritatea compun aceste „cod al onoarei”. Schimbul de informații, susținerea financiară sau logistică fac parte din „caietul de sarcini”. Obținerea sprijinului din partea poliștilor verosi a funcționarilor corupți sau a magistraților complezenți este un obiectiv prioritar. Loyalitatea se manifestă prin legea tăcerii. Cel care o încalcă își pierde prestigiul și se expune represaliilor. Această „contractură” se opune normelor dominante și poate genera unele forme de delinvență” juvenilă > Devianță și criminalitate

Contradicție (Contradiction). În sensul logic al termenului, relație care există între afirmare și negarea aceleiași ansamblu de cunoștințe. Desemnează în tradiția marxistă, cauza fundamentală a dezvoltării. Cf. de asemenea dialectica” hegeliană a *Authenburg*-ului.

Control social (Contrôle social). Apropiat de domeniul” (în sensul pe care îl are la Weber). Este ansamblul mijloacelor de care dispune un grup (majoritatea) pentru a face în așa fel ca membrii lui să se conformeze normelor” și regulilor pe care el le-a decretat. Relația dintre autoritatea” legitimă și cei care i se supun este asimetrică. Cf. S. Moscovici. *Psychologie des minorités actives*, Paris, PUF, 1979. > Devianță și criminalitate

Conținut (analiză de --) (Contenu; analyse de). Regreuează tehnici de exploatare și interpretare a datelor calitative: documente de presă, discursuri, scrisori, lucrări, dar mai ales convorbiri” semi (sau ne) direcționale în cadrul unei anchete. Apariția sa este legată de dezvoltarea științelor sociale, luînd la început forma *analizei tematice*, abordare care se bazează pe ideea că discursul exprimă într-un mod mai mult sau mai puțin direct practicile, opiniile și reprezentările” indivizilor sau grupurilor” în care aceștia sînt inserați. Sînt necesare apoi selectarea și reorganizarea corpului, în modul cel mai exhaustiv posibil. Constituirea unor unități tematice pertinente este următoarea etapă de clasificare de definire a categoriilor pornind de la criteriile semantice sau formale, permițînd compararea transversală a interviurilor pentru fiecare temă și vizînd interpretarea asemănărilor sau disparităților între discursuri (de unde importanța caracteristicilor socio-culturale ale locuitorilor). Problema validării rezultatelor obținute adesea nu este tratată, în pofida progreselor lingvisticii și informaticii.

Acest mod de a proceda integrează elementele narative și private de contextul care le conferă o semnificație; în categorii distincte. Un asemenea instrument de lucru, relativ sărac, permite care sesizarea bogăției unei marturie care este ambiguă și contradictorie în același timp, ascuțind de reguli lingvistice, dar și o expresie parțială și instabilă a unor procese în cea mai mare parte inconștiente? Convorbirea” nu este interpretabilă decît în globalitatea sa. Pentru a-i sesiza coerența internă foarte importantă este distincția între *conținutul manifest* și *conținutul latent*. Una dintre sarcinile principale o constituie relevarea omisiunilor eronice, tăcerilor ezitanilor a tot ce poate fi considerat drept atipic. Este vorba astfel de a înțelege ce este în legătură cu raționalizările, strategiile, rupturi sau rezistențele. Studiile de caz au drept obiectiv dezvăluirea logicilor sociale plecînd de la analize de tip *longitudinal*. Cf. L. Bardin, *L'Analyse du contenu*, Paris, PUF, 1977.

Convenție (de șomaj și de productivitate) (**Convention; de chômage et de productivité**). Ideea de convenție a luat naștere în afara cîmpului sociologic. Pentru filozofia analitică anglo-saxonă, de exemplu, problema esențială este limbajul sau regula comună. Nu mai puțin fecundă se dovedește aplicarea acestei noțiuni în analiza organizațiilor și ierarhiilor.

În timp ce contractul leagă elemente ale aceluiași ansamblu, convenția nu presupune în mod obligatoriu existența unui univers comun pentru diferiți indivizi. Dimpotrivă, ea instituie acordul și face posibilă acțiunea colectivă. Poate fi definită ca o „reglementare care își are sursa în interacțiunile sociale, dar care se prezintă acționarilor sub o formă obiectivă”. Tranzacțiile nu sînt deci posibile într-un cadru constituit. De altfel, calculele de optimizare nu pot fi extinse pentru toate situațiile. Unele forme de coordonare sînt străine pieței, în special atunci cînd predomină incertitudinea. Schimbul unei mărfi îi succede în acest caz stabilirea unei legături multidimensionale, sistențiale de prețuri un sistem de resurse. Să reținem deci că acordurile nu preexistă indivizilor. Vom cita în sprijinul acestei idei celebră frază a lui F.A. Hayek, după care „instituițiile sînt produsul acțiunii oamenilor, iar nu al planurilor lor”.

Nu este deci suficient să facem o legătură între salariu și muncă (**convenție de productivitate**); trebuie pusă de asemenea, problema riscurilor de concediere (**convenție de șomaj**) în ambele cazuri, responsabilitatea patronului este determinanta. Practicile actuale incluziv flexibilitatea remunerațiilor și variația efectivelor. Ele sînt însoțite, de asemenea, de dezvoltarea acțiunilor de formare și de un efort sporit de gestionare a resurselor umane: stagii de reinserție, cultura de întreprindere, cercuri de calitate...

Convenții colective (**Conventions collectives**). Acorduri între patroni și organizații sindicale asupra condițiilor de lucru (legea din 11 februarie 1950).

Convenționalism (**Conventionnalisme**). Doctrină care consideră toate principiile

drept convenții. Acestea sînt arbitrare și au o origine experimentală. Geometria euclidiană, de exemplu, nu este cea mai adevărată, ci cea mai comodă (cf. Henri Poincaré, *La Science et l'hypothese*, 1902, partea a II-a, cap. IV).

Convingere (etica ~) (**Conviction; éthique de la**). După Weber (*Le Savant et la politique*, 1919), trebuie făcută distincția între doi termeni: **responsabilitate și convingere**. Cel dintîi interpretează acțiunile din punctul de vedere al mijloacelor și scopurilor. Astfel, Machiavelli îl consideră responsabil pe cetățeanul florentin care ar prefera salvării sufletului său grandaora cetății. Cel de-al doilea termen este mai apropiat de o morală de tip kantian, în care individul nu încearcă doar să fie eficient, ci și să creeze valori susceptibile de a-l orienta conduita. Omul convingerii acționează conform sentimentelor sale, independent de consecințele posibile asupra societății. Pacifistul refuză să participe la război în numele preceptului „să nu ucizi”, cu riscul de a determina înfrîngerea țării sale. Aceasta antinomie nu este totuși absolută, pentru că în multe cazuri obiectivele urmărite și rezultatele obținute nu sînt incompatibile cu anumite idealuri.

Convorbire (**Entretien**). Corespunde cuvîntului englez *interview*. Procedeele folosite diferă în funcție de libertate ► Anchetă

Corelație (**Corrélation**). Permite studiul variațiilor concomitente (cf. analiza durkheimiană a suicidului). Două variabile sînt corelate pozitiv dacă ele se dezvoltă simultan și negativ dacă variațiile lor sînt de sens contrar. Există diferiți coeficienți care permit măsurarea importanței acestui tip de legătură.

Coefficientul de corelație liniară este cel mai uzual, dar nu poate fi calculat decît pentru variabile cantitative. Să notăm, de altfel, că o valoare apropiată de 1 nu implică totuși o relație de cauzalitate.

Corporație (**Corporation**). Asociație constituită de practicanții aceleiași profesii, în

scopul apărării și promovării unor interese comune. Alt obiectiv urmărit: întărirea (și buna aplicare) a legislației privitoare la angajări, carieră sau retribuții. Istoria corporațiilor a fost marcată de trei mari etape: sîrșitul privilegiilor nobiliare și ecleziastice, triumful „meserilor”, integrarea în regalitate. Aceste confreri erau structurate pe baza fraternității, disciplinei și loialității. Bresiile reuneau astfel maeștri, ucenici și calfe. Mult timp înforțor, aceste tip de organizare a fost definitiv abolit prin legea Le Chapelier (1791). Principal inconvenient: stînjeneria concurenței. Ideologia „corporatistă” a născut sub regimul de la Vichy și în Italia lui Mussolini, în zilele noastre, sinonim cu interesele unor categorii. ► Muncă (sociologia ~)

Cotă (**Quota**). Metoda procentajelor vizează constituirea unui eșantion suficient de reprezentativ al populației studiate, fără a se recurge la tehnicile aleatorii. Se aleg cîteva criterii pentru care se dispune de date privind ansamblul populației și se stabilește un plan de eșantionare respectînd aceleași proporții. De exemplu, dacă populația cuprinde 1/4 femei în vîrstă de mai puțin de 35 de ani, un eșantion de 100 de indivizi va cuprinde 25 de femei din aceeași clasă de vîrstă. Anchetatorul selecționează eșantionul, din proprie inițiativă, cu singura condiție de a respecta aceste proporții. ► Metode cantitative

Credință (**Croyance**). Credințele iau forma unor enunțuri sau judecăți pe care actorii sociali le consideră adevărate, fie că aceste propoziții sînt demonstrabile, fie că nu. Ele se pot referi la existența unei realități (credințe pozitive), la fundamentul regulilor vieții comune (credințe prescriptive), la relațiile cu invizibilul sau transcendentul (credințe mixte). Pentru R. Boudon și F. Bourcaud, credințele, departe de a fi manifestări ale iraționalului sau deformări ale gîndirii sub influența interreselor sau a inconștienței, pot fi înțelese și analizate ca răspunsuri la situații de interacțiune.

Criză (**Crise**). Din gr. *krisin* - a decide, a judeca. Perturbare sau ruptură a echilibrelor, repunere în cauză a valorilor, tensiuni sau

conflicte. Riscuri de anomie. Mai multe faze incubate, efervescență, indecizie, hotărîre. Cf. M. Dobry, *Sociologie des crises politiques*, Paris, Presses de la FNSP, 1986. ► Schimbare socială

Cult (**Culte**). Ansamblu de practici (rituri), ceremonii, rugăciuni în cinstea unei divinități sau unei ființe sacre. Aceste practici, ca forțe tipice ale religiei* trăite, variază în mod sensibil în funcție de societate și de epocă. Dacă la catolici referința colegială, publică sau instituțională este foarte dezvoltată (slujbe, sacrameinte, procesiuni), protestanții, în ansamblul lor, au redus la minimum ponderea liturghiei și au accentuat caracterul cultic.

Culturalism (**Culturalisme**). Școala nord-americană de antropologie ai cărei principalii reprezentanți au fost R. Benedict, M. Mead, R. Linton și A. Kardiner. Înnoire a metodelor etnografiei: recurs la psihanaliză, luare în considerare a relativismului cultural și aprofundare a anumitor noțiuni (*pattern*, personalitate de bază*, instituție*, socializare*). Cf. S. Clapier-Valladon, *Panorama du culturalisme*, Paris, Épi, 1976. ► Aculturație ► Cultură ► Pattern ► Personalitate de bază

Cultură (**Culture**). Termenul cunoaște numeroase moduri de utilizare și semnificații. Rareori un semnificat a acoperit atît de mulți semnificați, termenul se aplică tot atît de bine lucrărilor agricole („cultura cerealică”), corpului uman („cultura fizică”), spiritului unui individ („cultura generală”), unei întregi societăți („cultura franceză”), umanității („cultura clasică”) sau biologiei („cultură microbiană”). În puține cazuri un termen a constituit obiectul altor polemici politice sau științifice. Să ne gîndim la toate opozițiile de acum clasice între natură și cultură, „înnăscut” și „dobîndit”, barbar și civilizată... În sîrșit, rareori o noțiune a fost atît de plină de sens. Numeroase sînt tentativele de a-i acoperi diferitele aspecte. În 1952, doi autori americani, A.L. Kroeber și C. Kluckhohn, numărau deja 160 de definiții date de antropologii, sociologii sau psihologii englezi, începînd cu mijlocul secolului al

XVIII-lea. Nu există totuși un tratat despre cultură, așa cum există în alte domenii mari sintetice, mai mult sau mai puțin complete: *Capitalul* lui Marx în economie, *Criticile* lui Kant în filozofie, *Summa Sfantului Toma* d'Aquino în teologie...

Astfel, în mod paradoxal, după cum subliniază E. Morin (în *Encyclopaedia Universalis*, vol. 14, 1989, p. 677), „noțiunea de cultură este, în științele sociale, noțiunea cel mai puțin definită; cînd înglobează întreg fenomenul uman pentru a se opune naturii, cînd desemnează locul în care se adună tot ceea ce nu este nici politic, nici economic, nici religios”. Trebuie oare, în acest caz, să se renunțe la definirea noțiunii sau chiar la folosirea ei? Credem, mai degrabă, că noțiunea beneficiază și suferă, în același timp, de un exces de sensuri și de multiplicarea semnificațiilor care au îmbogățit-o de-a lungul istoriei. Pentru o mai bună înțelegere este necesară mai întîi stabilirea originii termenului și apoi dezbaterea unor contribuții atît ale tradiției literare și politice, cît și ale demersului antropologic. Vom putea, în acest fel, să accentuăm mai bine specificitatea abordării sociologice.

■ CLARIFICĂRI PRELIMINARE. Dacă conceptul de natură a fost definit de la început de filozofia greacă, cel de cultură a avut o istorie mult nău agitată. El a suferit de fapt mai multe evoluții, care se întrepătrund, accepția sa modernă fiind fixată de mai puțin de jumătate de secol.

Provenit din latinescul *cultura*, cuvîntul *culture* apare în franceză spre sfîrșitul secolului al XIII-lea. El desemna, la origine, fie o parcelă de pămînt cultivată, fie cultul religios. Dacă al dăla sens dispare după secolul al XVI-lea, cei dintîi evoluează treptat de la ideea de stare (pămînt cultivat) spre cea de acțiune (de a cultiva un teren sau de a îngriji vitele).

În cursul secolului al XVII-lea termenul începe să se aplice, ca metaforă, lucrurilor care țîn de spirit, moravuri, arte sau științe. Sensul propriu este transferat într-un nou domeniu și capătă un sens figurat. Cultura devine acți-

nea prin care un individ dezvoltă, la el sau la alții, rafinamentul manierelor și calitățile spiritului. Dar termenul păstrează un statut modest. Nu este un cuvînt-cheie al vocabularului filozofilor, iar sensul de rezultat sau stare dobîndită prin educația spiritului nu apare aproape deloc. Aceasta se datorează concurenței unui alt termen, cel de „civilizație”, mult mai recent (apare în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea), dar care va deveni foarte repede de uz curent.

Civilizație evocă de la început „rafinarea atitudinilor, dezvoltarea politeții, indulcirea moravurilor; civilizația este un act care tinde să șlefuiască, să „civilizeze” omul și societatea. Dar sensul cuvîntului evoluează repede și civilizația va desemna și mișcarea colectivă care a scos omenirea din barbarie, apoi - de la acțiune la rezultat - starea societății civilizate” (Bénéton, 1975, p. 33). Să adăugăm faptul că termenul tinde să se confunde cu ideea de națiune”, să capete o dimensiune universală și să exprime cea mai înaltă dimensiune a umanismului. El perpetuează astfel o tradiție aristocratică, cea a lui *honnête homme* și a societății de curte, care se impune ca universală.

În cursul secolului al XIX-lea noțiunea de civilizație se îmbogățește, concepției unitare și universaliste adăugîndu-i-se o dublă perspectivă: pluralista (există mai multe civilizații) și evoluționistă (istoria înseamnă progres). La ideea de stare și apoi de proces se adauga cea de etapă. Civilizația devine stadiul superior al evoluției umanității.

Cu toate acestea, în aceeași perioadă se dezvoltă în Germania o opoziție, care va căpăta aneori un caracter tranșant, între noțiunea de *Kultur* și cea de *Zivilisation*. Ca reacție la o aristocrație profranceză și cucerită de virtuțile „civilizației” Luminilor, intelectualitatea germană apără de fapt ideea unei puternice specificități naționale. Termenul *Kultur* este deci folosit pentru a sublinia particularitățile naționale și pentru a exprima aspectele intelectuale și morale caracteristice societății germane. El pune accentul pe specific și nu pe universal, pe aspectul mental, excluzînd realitățile materiale.

În Franța, printr-un fenomen de împrumut, favorizat de entuziasmul scriitorilor pentru gîndirea germană, cuvîntul *culture* va căpăta o dimensiune colectivă, fără a fi folosit imediat pentru a caracteriza națiunea. Utilizat cu sens colectiv, el păstrează o dimensiune universală: se va vorbi de cultura umană..., cultura franceză sau cea germană nefîind decît expresii ale acesteia.

În special sub influența lui Nietzsche, cultura se „naționalizează” cu adevărat. Pentru aceasta, *Kultur* desemnează un stil de viață care impregnează și unifică toate manifestările vitale ale unui popor. Dimensiuni colective se adaugă astfel o semnificație națională. Culturile devin obiecte care pot fi comparate și ierarhizate. Această comparație va căpăta o amploare extremă în timpul războaielor din 1914-1918. Campionii „civilizației franceze” și cei ai „civilizației germane” se află într-o opoziție care este departe de a fi doar propagandă. Marile idealuri sînt mobilizate pentru a exprima opoziția intereselor naționale. Fiecare își afirmă statutul său superior, misiunea sa privilegiată, nu numai pe plan militar, ci și în istoria umanității. Astfel, cuvintele participă la conflictul a două națiuni și controversa între intelectualii celor două țări continuă după război. Dar cel care iese învingător, pe termen lung, din această luptă între două identități naționale este sentimentul relativității civilizațiilor și culturilor. Civilizația, în special, devine mai puțin un ideal universal, un model care trebuie dezvoltat, cît mai ales un capital care trebuie apărât și un patrimoniu ce se cere păstrat.

În perioada interbelică, limba și gîndirea franceze moștenesc în mod durabil semnificația germană a culturii. Termenul se apropie de civilizație, de la care reține definitiv dimensiunea colectivă, limitîndu-se la ceea ce ține de spirit. Fără a fi substituibile reciproc, cele două cuvinte vor participa la aceeași lupte, în particular împotriva fascismului.

■ ACCEPȚIILE ANTROPOLOGICE. În paralel cu evoluția limbajelor literar și politic, conceptul de cultură este modelat de influența anglo-saxonă și de aportul unei științe științifice provenită din antropologie.

Încă din secolul al XIX-lea, antropologii anglo-saxoni au simțit nevoia unui termen care să desemneze conținutul moștenirii sociale a societăților „primitive”. Erau puși în situația de a găsi un concept care să explice în același timp coerența și variațiile vieții simbolice a fiecărui grup uman. În *Primitive Culture* (1871), E. Tylor propune o definiție care va deveni clasică: „Cultura (sau civilizația), considerată în sensul său etnografic larg, este un întreg complex care include cunoașterea, credința, arta, morala, legea, cultura și toate celelalte aptitudini și obișnuințe dobîndite de către om în calitate sa de membru al societății”.

A fost adesea remarcat caracterul enumerativ și deschis al acestei definiții în care frontierele culturii sînt cît puțin imprecise. Trebuie luat în considerare aici tot ceea ce poate fi reținut ca element de organizare sau de reglare a vieții sociale, toate modelele care structurează viața colectivă, dotarea mintală și organizațională a unei societăți. Dar, spre deosebire de definiția literară, această perspectivă se aplică numai colectivelor, nemai-evocînd o devenire sau o evaluare implicită, nu se mai opune noțiunii de civilizație. Atribuind fiecărei societăți o cultură, introducînd ideea că această cultură este mereu prezentă și ca nu există grupuri sociale neculte, antropologia va contribui în mod decisiv la dezvoltarea unei viziuni relativiste asupra societăților și la combaterea etnocentrismului.

Începînd cu anii '20, antropologii renunță la abordarea descriptivă a culturilor, punîndu-și mai ales problema a ceea ce le fundamentează: unitatea: cum se explică coerența care traversează o cultură și care îi dă tonalitatea proprie? Definînd cultura ca sistem de comportament și sistem de comunicare în același timp, lingvistul și antropologul Edward Sapir trasează două mari direcții care vor fi urmate începînd cu perioada interbelică. Cercetarea coerenței se va face explodînt fiecare din aceste abordări și împrumutînd din alte științe modelele de înțelegere a acestora.

Astfel, școala culturalistă americană, numită și *Cultură și personalitate*, se va baza pe psihologie și psihanaliză pentru a încerca să regăsească în componentele unei culturi ace-

lează elemente de sens. Pentru R. Benedict, M. Mead, R. Linton sau A. Kardiner, o cultură nu este determinată de elemente obiective, ci de atitudini față de viață și de comportamentul afectiv al membrilor ei. Pornind de la studii minuțioase, acești autori încearcă să arate cum fiecare societate modelează în felul ei, conștient sau nu, personalitatea indivizilor prin sistemul educativ, prin instituții, prin ansamblul modelelor și normelor sale. A. Kardiner va merge cel mai departe în această direcție, susținând că fiecarei culturi îi corespunde o „personalitate de bază”, adică o configurație psihologică particulară ce se manifestă printr-un anumit stil de viață pe baza căruia indivizii își elaborează variantele personale. Această personalitate, modelată de cultura în sine, careia se dezvoltă (datorită rolului „instituțiilor primare”: familie, sistem educativ), o influențează la rândul ei, producând „instituții secundare” (mituri, religie, rituri și cutume). Este de înțeles deci interesul fundamental acordat de către culturaliști fenomenului de socializare.

Toate aceste abordări au în comun o înțelegere hotărât sintetică. Cultura este înțeleasă ca o totalitate, iar scopul final al cercetării este degajarea sensului fundamental care îi determină unitatea și originalitatea. De aici căutarea *pattern*-urilor. Este vorba de un fel de model tipic de conduită, propriu fiecărei societăți, care unește comportamentele membrilor săi și le face comprehensibile.

Într-o cu totul altă perspectivă, modelul lingvistic este cel care va servi drept referință curentului structuralist, pentru care Claude Lévi-Strauss rămâne unul din principalii reprezentanți. Sint stadiile miturilor, structurile de înrândire, cele ale organizării sociale, practicile artistice, pentru a arăta cum aceleași raporturi se regăsesc în diferite elemente culturale. Punerea în evidență a unor structuri comune face posibil un răspuns la problema coerenței sistemului simbolic care formează o anumită cultura.

■ **ABORDAREA SOCIOLOGICĂ.** Cum se poate pune în aplicare conceptul de cultură, la confluința celor trei tradiții prezentate

mai sus (literatură, politică, antropologică), în cazul societăților rezultate din revoluția industrială?

Să subliniem mai întâi faptul că dacă termenul cultură intră destul de repede, datorită influenței etnologilor, în limbajul sociologilor americani, autorii francezi îi vor folosi cu mai multă reticență. Astfel, la începutul secolului, É. Durkheim și M. Mauss preferă în continuare termenul „civilizație” pentru a desemna „tipuri de viață socială mai mult sau mai puțin răspândite”. Etnologii din cea de-a doua generație (anii '30) sînt cei care vor adopta și impune această terminologie în vocabularul științific.

În general, sensul antropologic, în afara opoziției cultură/civilizație, este cel care dominează în sociologie, implicând mai puțin opoziția cu natura sau cu societățile animale. Problemele apar destul de diferite.

Împărțirea în clase, separarea membrilor societății industriale în funcție de condiția lor economică ce îi plasează în mod diferit în ierarhia socială conduc la ideea potrivit căreia cultura nu are aceleași sens pentru toți. Trăim de fapt în societăți policulturale, în care se difuzează, coexistă și se confruntă diverse „viziuni asupra lumii”, susținute de către agenți de socializare ale căror interese și obiective nu converg întotdeauna: există, astfel, o cultură școlară, una religioasă, politică, națională, regională... Practicile culturale nu sînt deloc comparabile cu cele ale societăților tradiționale. Ele sînt mai largi și mai bogate, iar modul lor de diluare face apei la cu totul alte mijloace. De exemplu, pictura, teatrul, literatura, muzica, filozofia se diversifică substanțial, iar accesul la ele presupune din ce în ce mai mult o inițiere prealabilă inegal împărțită și accesibilă.

Trebue deci să ne eliberăm de concepțiile de tip holist*. Problema nu mai este atât de a explica unitatea culturi, cât mai ales multiplicarea și coabitarea formelor sale în cadrul aceleiași societăți. Sensurile moderne ale termenului se vor referi deci la alte probleme și sociologii vor folosi conceptul în perspective și cu intenții foarte diverse.

Termenul este folosit în primul rînd pentru a caracteriza grupuri mai mult sau mai puțin

numeroase (națiuni, clase sociale*, clase de vîrstă, comunități*, grupuri de muncitori în cadrul unei întreprinderi etc.), pentru a le distinge de alte grupuri similare și a analiza raporturile dintre ele.

În această perspectivă subzistă numeroase întrebări. Se poate vorbi despre o formă de egalizare culturală care, sub influența unui consum de masă, s-ar traduce printr-o uniformizare a modului de viață? Dacă răspunsul la întrebarea precedentă este negativ - ceea ce pare să arate studierea stilurilor de viață*, a petrecerii timpului și a formelor de sociabilitate*, se poate vorbi totuși de o cultură populară opusă unei culturi a elitei? Nu ar trebui oare distinse, chiar în cadrul culturi populare, culturi specifice în funcție de împărțirea în clase sociale și de locul ocupat în producție? Dacă se admite existența unor subculturi proprii grupurilor sociale, cum trebuie articulate acestea cu raporturile de dominare existente în cadrul unei societăți? Pot fi confundate sau asimilate dominația ideologică și dominația culturală? Diversitatea formelor de cultură nu trebuie oare raportată decît la statutul social? Dar atunci cum trebuie concepute subculturile* care se dezvoltă în grupurile marginale, contraculturile* păturilor „cultivate”, culturile specifice care par să se dezvolte în jurul grupurilor de vîrstă, precum cea a tinerilor?

După cum se vede, utilizarea termenului de cultură a devenit aici mai ales intrasocietal. În acest sens, definiția lui G. Rocher (în *Introduction à la sociologie générale*, vol. I: *L'Action sociale*, Paris, Seuil, 1968, p. 111) rămîne fără îndoială una dintre cele mai pertinente pentru sociolog: cultura este „un ansamblu legat de moduri de a gîndi, de a simți și de a acționa, mai mult sau mai puțin formalizate, care, fiind însușite și împărțite de către o pluralitate de persoane, servesc, într-un mod obiectiv și simbolic în același timp, la constituirea acestor persoane într-o colectivitate particulară și distinctă”.

Generalizarea mijloacelor de comunicare în masă pune o altă problemă oricărei sociologii a culturi. Spre deosebire de culturile școlară și religioasă, care sînt impuse de către mediul familial sau de către școală, cultura

de masă este o cultură de piață, răspîndită prin intermediul unor tehnici de difuzare masivă. Presa de mare tiraj, radioul, cinematograful propun produse culturale ca mărfuri, cărora li se aplică legea cererii și ofertei.

Dacă majoritatea autorilor par să acorde mass-media* rolul de vehicul privilegiat al valorilor societății, fiind deci, la fel ca familia* sau școala, un agent de socializare*, în privința aprecierii efectelor păreniei sînt împărțite.

Există două teze cu privire la această problemă, bazîndu-se fiecare pe o paradigmă sociologică* diferită:

- Prima, reprezentată de teoreticienii Școlii critice de la Frankfurt*, respectiv de tezele lui McLuhan, afirmă că mass-media* ar produce uniformizare culturală și alienare* ideologică. Pe de o parte, receptorul nu ar avea deloc posibilitatea de a reacționa la mesajul primit. Determinismul* tehnologic ar fi atât de apăsător încît ar anula facultățile de discernămint ale cetățenilor și ar provoca o alienare uniformizantă a spiritelor. Pe de altă parte, departe de a reprezenta diversitatea socială a lumii, producătorii de mass-media ar impune valori* dominante ale modernității, care sînt expresia valorilor claselor dominante, respectiv ale unei societăți dominante: imperialismul* american.

O altă teză lasă loc mai degrabă posibilităților de alegere ale diferiților actori. Pentru J.-L. Missika și D. Wolton (1983), de exemplu, televiziunea a permis fiecăruia să vadă pe ecran nu numai propria cultură, ci și pe cea a altora. Cîivajul, preexistent, dintre cultura de masă și cultura savantă nu s-a accentuat, ci a căpătat o vizibilitate puțin accesibilă altfel. Fiecare public și-ar putea afirma în acest fel gusturile, fără a le împrumuta totuși în mod sistematic pe ale altora. În această optică mesajele și valorile generale vehiculate de către mass-media* ar fi reinterpretate prin intermediul unui particularism sau al altuia, teza efectului uniformizant trebuind abandonată.

Există în literatura sociologică analize care confirmă poziția de mai sus. În *Personal Influence* (1955), doi autori americani, E. Katz și P.F. Lazarsfeld, demonstrează empiric fap-

tu că, dacă un mesaj este receptat de o masă de oameni, aceasta nu înseamnă neapărat că acea masă formează un tot omogen. Efectele producțiilor audiovizuale nu sînt directe și nici nu exercită vreo constrîngere. Pe de o parte, comunicarea nu are șanse de reușită decît dacă este transmisă de către lideri de opinie care acționează ca mediatori între mesaj și individ (modelul *two step flow*). Pe de altă parte, grupurile sociale opun adesea o rezistență puternică atunci cînd mesajele care le sînt propuse le contrazic convingerile.

Trebue să fim, fără îndoială, de acord cu E. Morin asupra ideii potrivit căreia cultura de masă a cunoscut vîrste diferite, că ea s-a transformat profund în ce privește funcția sa integratoare și că s-a metamorfozat, devenind policentrică (Morin, 1975).

În abordarea culturii o parte a sociologiei își stabilește un obiect mai specific, limitîndu-se la acele obiecte simbolice valorizate care sînt „operele culturale” produse în societățile industrializate: literatură, filozofie, pictură, fotografie, muzică, dans, arte plastice... Nu este vorba de a analiza operele înseși, ci ansamblul mecanismelor care fac posibile creația și recunoașterea ei, relațiile între pozițiile dobîndite și gradele de participare la operele culturale. În sîrșit, funcția socială de selectare și legitimare* care se desfășoară în jurul producerii și folosirii acestor opere.

În privința răspunsului la aceste probleme, opera lui P. Bourdieu ocupă un loc special. În analiza actului creator, modelul „cîmpului” permite plasarea creatorului în ansamblul interacțiunilor* (cerere/ofertă) pe care ceilalți agenți (publicul, criticii, difuzorii) le dezvoltă între ei, recunoscîndu-i în același timp acestuia o poziție centrală. Creația culturală nu poate fi plasată deci într-un vid social, ci trebuie percepută cu un moment al relațiilor, adesea conflictuale, pe care agenții cîmpului le întrețin între ei.

La fel, ipoteza unui acces nediferențiat al tuturor la întreaga cultură nu rezistă la analiza statistică a comportamentelor. Practica muzeeului, a concertului, a teatrului, într-un cuvînt, iubirea pentru artă* mai degrabă divizează publicul decît îl reuneste. Inițiativa și neinițiativa nu sînt recrutați în același fel, indife-

rent de originea lor socială, iar practica culturală se dovedește a fi strîns legată de stratificarea* socială.

Cele de mai sus arată că nu se poate spera la o unificare unitară a cuvîntului cultură. Diversitatea semantică, speculată uneori chiar de sociologi (Bourdieu și Passeron) nu vorbesc oare despre „cultura clasei cultivate”?), face iluzorie fixarea unei definiții acceptabile de către toți. Să acceptăm deci pluralitatea sensurilor, întrucît aceasta traduce în același timp evoluția ideilor și multiplicitatea problemelor. Cu toate acestea, în discursul științific folosirea termenului de cultură trebuie însoțită, cel mai adesea, de indicarea precisă a accepției privilegiate.

▷ Acurățare ▷ Contracultură criminală ▷ Etnocentrism ▷ Identități ▷ Mass-media ▷ Personalitate de bază ▷ Reprezentanți sociali ▷ Socializare ▷ Subcultură ▷ Valori

● BÉNÉTON Philippe, *Histoire de mots: Culture et civilisation*, Paris, Presses de la FNSP, 1975.

BOURDIEU Pierre, DARBEL Alain, *L'Amour de l'art. Les musées d'art européen et leur public*, Paris, Minuit, 1979.

BOURDIEU Pierre, *La Distinction. Critique sociale du jugement*, Paris, Minuit, 1939.

ELIAS Norbert, *La Civilisation des moeurs*, trad. fr., Paris, Calmann-Lévy, 1973 (prima ediție 1939).

HOGGART Richard, *La Culture du pauvre. Étude sur le style de vie des classes populaires en Angleterre*, trad. fr., Paris, Minuit, 1970 (prima ediție 1957).

LINTON Ralph, *De l'homme*, trad. fr., Paris, Minuit, 1968 (prima ediție 1936).

MARCUSE Herbert, *L'Homme unidimensionnel. Essai sur l'idéologie de la société industrielle avansée*, trad. fr., Paris, Minuit, 1968 (prima ediție 1964).

MEAD Margaret, *Moeurs et sexualité en Océanie*, trad., fr., Paris, Plon, 1963 (prima ediție 1928, 1935).

MISSIKA Jean-Louis, WOLTON Dominique, *La Folle du logis. La télévision dans les sociétés démocratiques*, Paris, Gallimard, 1983.

MORIN Edgar, *L'Esprit du temps: I. Névrose, II. Nécrose*, Paris, Grasset, 1975.

Cultură de întreprindere (Culture d'entreprise). În accepția sa cea mai largă, cultura de întreprindere poate fi definită ca fiind „ansamblul coerent al atitudinilor comune tuturor salariaților dintr-un context de muncă”. Este valorizat mai ales registrul implicării. ▶ Muncă (sociologia →)

Cunoaștere (sociologia →) (Connaissance; sociologie de la). Importanța determinantilor sociali în geneza și dezvoltarea ideilor și teoriilor*. Lucrări de pionierat ale lui K. Marx, Fr. Engels și K. Mannheim. Cf., de asemenea, lucrările lui B. Barnes, D. Floor sau R. Boudon. ▷ Ideologie ▶ Metodologia cercetării în științele sociale

D

Dar (Don). Dincolo de aparența unei transmiteri unilaterale și dezinteresate a unui bun, sociologia vede în dar un raport social elementar care traduce cererea reciprocității: există nu numai obligația de a da, ci și de a primi și, mai ales, de a înapoia. Analiza acestui fenomen și a semnificației sale în societățile „arhaice” este dominată de opera lui M. Mauss și de discuțiile pe care acesta le-a suscitată (C. Lévi-Strauss, G. Bataille). Cf. M. Mauss, „Essai sur le don. Forme et raison de l'échange dans les sociétés archaïques”, în *Sociologie et anthropologie*, Paris, PUF, 1966 (prima ediție: *L'Année sociologique*, 1923-1924). ▷ Kula ▷ Pottlach

Darwinism social (Darwinisme social). Darwin își enunță paradigma în 1859 (*Despre originea speciilor*). Prin intermediul selecției naturale, nurșii speciile cele mai puternice subzistă, transmîndu-le descendenților lor caracterelor înnăscute* care le vor permite să se adapteze. Ideea va fi parțial reluată de evoluționism* (Spencer) pentru a semnala faptul că numai societățile cele mai adaptate supraviețuiesc. Astăzi - arătînd că, atunci cînd se exercită între grupuri de forțe inegale, competiția favorizează mutația - sociobiologia continuă această perspectivă.

Date (analiza →) (Données; analyse des). Ansamblu de tehnici de statistică descriptivă permițînd tratarea și reprezentarea grafică a unor date multiple. Aceste metode, dintre care unele datează de la începutul secolului XX, se dezvoltă concomitent cu informatica, ce le asigură popularizarea. Ele constau în vizualizarea datelor sau în clasarea acestora în grupe omogene, cu pierderea unui minimum de informații și punînd în evidență legăturile, asemănările sau deosebiriile.

Metodele fracționale, care utilizează proprietățile algebrei liniare, nu procedează prin

selecție între criteriile introduse în chestionar", și prin producerea factorilor sintetici obligați prin combinarea liniară a criteriilor inițiale. Ele furnizează reprezentări (cît mai puțin deformate cu putință) ale configurațiilor de indivizi sau de variabile pe axe sau planuri, asupra cărora va fi ulterior încercată interpretarea (analiza în principiile componente sau cea a cor respondenților).

Completînd abordarea precedentă, **metodele taxinomice** (tipologie* sau clasificare automată, de exemplu) au ca scop regruparea aceluiași indivizi într-un număr restrîns de clase omogene.

Analiza datelor, instrument important al statisticii descriptive, nu scutește totuși de demersul construirii problematicii și a ipotezelor. Ea nu este utilă din punct de vedere decît dacă este acceptată drept ceea ce este de fapt; metodele de clasificare nu au o valoare decît în funcție de calitatea datelor luate în calcul și nu devalorizează în nici un fel o structură ascunsă a fenomenelor observate. După cum remarcă R. Boudon și F. Bourricaud, „la ieșirea dintr-o mașină taxinomică nu se regăsește niciodată altceva decît ceea ce am introdus la intrare”.
► Metode cantitative

Decizie (Décision). Din lat. *decidere* - a hotărî. Aplicare a unei strategii pentru a atinge un scop. Teoria deciziei* stă în centrul sociologiei acțiunii*. Se sprijină pe paradigma calculului rațional (maximizare sub constrîngerii). ► Jocuri (teoria ~) ► Mișcări sociale, mobilizare și acțiune colectivă

Delincvență juvenilă (Délinquance juvénile). ► Devianță și criminalitate

Democratizare (Démocratisation). Înțeles într-un sens politic (democratizarea unei națiuni) sau sociologic (democratizarea școlii), termenul desemnează un proces de egalizare a șanselor de acces la bunuri sau la poziții în cadrul unei anumite societăți. Folosind cel mai adesea într-o perspectivă de analiză a „inegalităților sociale”. ► Educație (sociologia ~) ► Inegalități sociale

Democrație (Démocratie). Ideal de organizare socială și politică, propus pentru prima dată de greci, în care suveranitatea aparține tuturor cetățenilor. Ca regim politic poate avea diverse forme (directă, reprezentativă, autoritară). Sociologii au fost interesați mai ales de condițiile sociale de realizare a idealului democratic. Cf. asupra acestui subiect analizele, de acum clasice, ale lui A. de Tocqueville, R. Michels, R. Aron. ► Autoritară (personalitate ~) ► Elite ► Grup (dinamica ~) ► Oligarhie

Derivație (Dérivation). Termenul este folosit de Pareto în *Traité de sociologie générale* (1916) pentru a desemna acele credințe sau teorii prin care conduitele umane își găsesc justificare. Un grup poate astfel formula într-un mod rațional opinii care nu sînt în mod necesar astfel. ► Schimbare socială.

Descendență (Descendance). Ansamblu de persoane provenite biologic dintr-un același individ. În demografie, numărul copiilor pe care o femeie i-ar putea aduce pe lume pe durata perioadei sale de procreare.

Despotism (Despotisme). Se opune, la Montesquieu, republicii și monarhiei. Formă de guvernămînt în care puterea* este exercitată în mod autocratic și arbitrar, fără legi sau limitări. Variantă „orientală” studiată de K. Wittfogel (1957). În secolul Luminilor, schimbarea de perspectivă: se vorbește acum de „despotism lăunat” (încercare de sinteză între principiul tradițional al autorității* și noile idei exprimate de filozofii *Aufklärung*-ului).

Determinism (Déterminisme). Proces care generează o durată o finalitate. Ansamblul condițiilor necesare pentru ca un fenomen să se producă. Doctrină filozofică potrivit căreia „toate evenimentele din univers și în particular acțiunile umane se leagă în așa fel încît, lucrurile fiind ceea ce sînt la un moment dat, nu există pentru fiecare din momentele anterioare sau ulterioare decît o stare și numai una compatibilă cu cea dintîi”. Cf. principiul responsabilității (*principle of accountability*); putem calcula întotdeauna - prin metode raționale - o predicție, oricare ar fi ea, cu gradul de

precizie scontat, din momentul în care dispunem de condiții inițiale matematice exacte. Numeroase critici. Vezi în special cele ale lui K. Popper, *L'Univers irrésolu. Plaidoyer pour l'indéterminisme*, trad. fr., Paris, Hermann, 1984 (prima ediție 1982). ► Cauzalitate ► Schimbare socială ► Finalitate ► Obiectivarea cunoștințelor ► Paradigme sociologice

Devianță și criminalitate (Déviance et criminalité). Termenul devianță nu este utilizat de multă vreme. Apărut în sociologia americană la sfîrșitul anilor '50, desemnează comportamentele (individuale sau colective) care, îndepărîndu-se de normă, creează disfuncții și atrag o sancțiune.

Ceea ce este considerat ca legal sau blamabil nu este totuși fixat o dată pentru totdeauna, ci variază în funcție de țară și epocă. Evoluția reprezentărilor* referitoare la nebunie stă măturte (M. Foucault, 1964). În timp ce în evul mediu nebunul regelui era autorizat să spună adevărul, luînd-l în ris, în secolul al XIX-lea abordarea medicală este la loc de cinste: azilul devine un loc de îndepărtare și de vindecare.

Luarea în considerare a acestei relativități culturale* nu trebuie să ne facă să pierdem din vedere esențialul: actul deviant, ne reamintește Durkheim, corespunde unei „răni a

conștiinței colective” și se întîlnește în toate societățile, indiferent de gradul lor de dezvoltare. A pretinde altceva ar însemna a daavadă de naivitate sau nerealism.

După ce vom prezenta cîteva grile de lectură, ne vom pune întrebări asupra fenomenului delincvenței și criminalității.

■ O PRIMĂ ABORDARE. Să privim mai înlît prisma funcționalistă*. Iată tipologia propusă de Merton:

Tipologia modulară de adaptare individuală

Moduri de adaptare	Scopuri	Mijloace
I Conformism	+	+
II Inovare	+	-
III Ritualism	-	+
IV Evadare	-	-
V Rebeliune	±	±

(Sursa: MERTON R.K., *Éléments de théorie et de méthode sociologique*, trad. fr., Paris, Plon, 1965, p. 176, prima ediție 1949.)

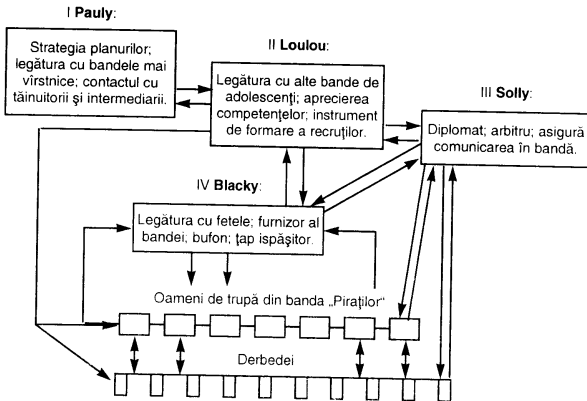
Principalele concluzii sînt următoarele:

- Conformismul respectă valorile recunoscute oficial și folosește metode licite pentru a le dobîndi.

- Inovatorii își fixează obiective valorizate social, dar recurge la procedee dacă nu cîndamnabile, cel puțin neortodoxe.

FACTORI	COMPONENTE	TIPURI DE PROBLEME
Individuali	- Biologică - Psihologică	Tulburări senzorio-motorii Egocentrism, imaturitate afectivă
Sociali	- Microgrupuri de socializare: - Familie - Școală - Grupuri de camarazi - Cultură - Mutații sociale - Situații favorizante	Năînțelegere Eșec școlar Fenomenul bandelor Conflicte de cultură sau între generații Contra cultura criminală Dificultăți de inserție Rolul mass-media Extinderea urbanizării O mai mare permisivitate Alcoolism Toxicomanie

Schema structurii puterii în bandă

(Sursa: BLOCH H.A., NIEDERHOFFER A.J., *Les Bandes d'adolescents*, trad. fr., Paris, Payot, 1963, p. 258, prima ediție 1958.)

- **Ritualistul** respectă mai degrabă litera decît spiritul.

- Conduitele de **evaziune** îi caracterizează pe cei care decid să se retragă din joc: este mai ales cazul vagabonzilor, toxicomanilor sau cerșetorilor.

- **Rebelul**, în sfîrșit, nu acceptă codurile prescrise și combate regulile stabilite.

În centrul analizei, inadecvarea între scopuri și mijloace. Dacă ne-am plasa acum într-o perspectivă interacționistă*, producerea și interiorizarea* normelor s-ar releva ca determinante: „Intrucît cel care este înscărcinat cu aplicarea anumitor legi (polițistul, de exemplu) găsește în această ocupație rațiunea sa de a exista, două interese îi condiționează activitatea în cadrul funcțiilor sale. El trebuie, în primul rînd, să justifice existența slujbei și, în al doilea rînd, să ciștige respectul celor de care se ocupă” (H. Becker 1985, p. 180). Transgresarea și etichetarea* sînt aici inseparabile. Puterea grupurilor cu statut superior

se sprijină astfel pe folosirea diferentelor forme de corecție. Această etichetare (*labeling*) se traduce printr-o stigmatizare*. Pot fi apoi atăurate natura comportamentului și reacțiile astfel suscitote (a se vedea tabelul de la p. 56)

Devianța apare deci ca fiind capatul unui proces complex de elaborare și de construcție (E. Goffman, 1975). Intervin mai mulți parametri: gradul de integrare, raporturile de forțe, dispozițiile statutare, contextul.

Tipuri de comportamente deviante

	Conforme cu norma	Transgresiune cu norma
<i>Perceput ca deviant</i>	Acuzat nedrept	Pe deplin deviant
<i>Neperceput ca deviant</i>	Conform	Deviant în ascuns

(Sursa: BECKER H.S., *Outsiders. Etudes de sociologie de la deviance*, trad. fr., Paris, ed. A.-M. Métalié, 1985, p. 43, prima ed. 1963.)

■ UN STUDIU DE CAZ. DELINCVENȚA JUVENILĂ. Cum trebuie înțeleasă „trezirea la act” a tinerilor adolescenți, cel mai adesea băieți proveniți din medii defavorizate? De ce aceste atentate la persoane și mai ales la bunuri (furturi și „împrumuturi” de autovehicule sau din supermagazine)? Să regroupăm (a se vedea tabelul de la p. 55), în mod sintetic, informațiile de care dispunem ca urmare a anchetelor centrului din Vaucresson (H. Michard, 1978).

Să cercetăm mai îndeaproape fenomenul bandelor (cf. lucrarea lui J.-C. Lagrée și P. Lew-Fai: *La Galère. Marginalisations juvéniles et collectivités locales*, Meudon, CNRS, 1985). Nu mediul în sine este cel care provoacă regrouparea, ci „ostilitatea ambientă”, sentimentul de injustiție. O vorbă nefericită a unui proprietar de local, o privire dezaprobatoare pot constitui declicul. *In-group*-ul este, în acest caz, valorizat în detrimentul *out-group*-ului. Coeziunea ansamblului este asigurată prin intermediul unei diviziuni a sarcinilor. Fiecare, în funcție de așteptările și capacitățile sale, are o misiune de îndeplinit (a se vedea schema de la p. 56).

Repartizarea operată în sinul bandeii „Piraților” face să apară unele elemente:

- o organizare, structurată prin intermediul valorilor*, și o strategie* (Pauly);
- o avangardă profesionistă, înscărcinată cu formarea tinerilor recruți (Loulou);
- arbitraj și medieri (Solly);
- un dialog cu baza (Blacky).

Cultura de bandă se supune astfel unei socializări* specifice: cod al onoarei (legea tăcerii), spirit de corp (solidaritate), atribute (argou, „nașie”, teritoriu) .. D. Sutherland va vorbi, în acest sens, de „asociere diferențială” (cf., de asemenea, contribuțiile lui R. Cloward, A. Cohen sau T. Sellin). Să completăm aceste prime indicații prin examinarea criminalității.

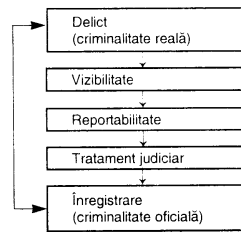
■ CRIME ȘI DELICTE. Spre deosebire de contravenții și delicta, crimele fac obiectul unei instrucțiuni prealabile, sînt judecate de către curțile de jurați și sînt pasibile de reclusiune. Infracțiunile relevante privesc în principal crimele, violurile sau atentatele la pudoa-

re, precum și lovirea sau răniile voluntare. Populația carcerală - 45 000 de deținuți actualmente - este mai ales masculină, puțin instruită și cu un procent important de tineri sub 30 de ani, de celibatari și de străini. Se observă, de altfel, un număr mare de persoane fără loc de muncă sau de șomeri declarați. În afară de prelungirea duratei medii a încarcerării, se constată faptul că, în ultimii 15 ani, efectele avute în vedere sînt în creștere constantă (aplicarea măsurilor de grațiere sau de amnistie avînd aici un impact limitat).

Să punem acum în relație (a se vedea schema de la pagina următoare) variabilele: vîrstă, naționalitate și categorie socială.

Fiecărei profesii* (sau fiecărui mediu de muncă) îi este asociat un anumit tip de infracțiune („white or blue collar criminality”, pentru a relua o bine cunoscută expresie anglo-saxonă). În funcție de caz, condamnările pronunțate nu au aceeași gravitate: pe de o parte amenzi, pe de alta, încarcerare.

Crima, din această perspectivă, este percepută pornind de la sancțiune: este vizată **criminalitatea oficială** și nu **criminalitatea reală**. Această distanță generează problematica „cifrei negre”. Ce valoare trebuie acordată statisticilor oficiale? Acestea nu presupun oare numeroase ocolșuri? Schema de mai jos treazează diferitele etape ale procedurii:

Sînt susceptibile a se manifesta mai multe „blocaje”: absența semnalaării, aranjamentul

amiabil, abandonarea urmăririi. Desigur, au fost folosite, nu fără oarecare succes, tehnici de redresare (victimizare*, autoportret*). Cu toate acestea, lectura unor asemenea cifre impune o mare vigilență.

În ceea ce privește teoriile explicative, au fost privilegiate diferite factori: determinanții biologici (școala italiană de la sfârșitul secolului al XIX-lea), importanța mediului de origine, contradicțiile mijloc/scop, reacția socială, eti-

chetarea*... Această ultimă interpretare atrage atenția asupra unui fapt important: dificultatea pe care o întâmpină un individ, o dată delictul comis, în a-și urma activitățile cotidiene, în măsura în care, surprins într-o definiție, devine pentru ceilalți ceea ce se spune despre el de către instituție (medicală, judiciară sau poliție). Paradigma acțiunii colective îmbogățește discuția: strategiile criminale sînt rezultatul ajustărilor făcute de actori între

ceea ce ei vor să facă și modul în care acest lucru este perceput de către alții.

O abordare pluridisciplinară tinde să se dezvolte de cîțiva ani, cu scopul de a integra noi fenomene, cum ar fi fraudă informatică, răpirile de copii, actele teroriste sau deportările de populație. Recursul la antropologie (A. Leroi-Gourhan) sau la sociolingvistică (B. Bernstein) trebuie deci încurajat. Bipolaritatea între gest și limbaj trimite la o relație complementară între comportamente și învățare*, între unele și simboluri*, raporturile dintre acțiune și simbolizare pot fi astfel mai bine percepute. Nu există oare, în sfîrșit, după cum sugerează R. Girard (1972), o legătură fundamentală între omor, sacrificiu și sistemul judiciar? Acesta din urmă îndepărtează amenințarea răzbunării și împiedică victima *to take the law into his own hands*. Conduitele deviate sau delincvente sînt relevante astfel de către o analiză globală a organizării* sociale.

▷ Căneră ▷ Cifra neagră ▷ Contracultură ▷ Etichetare ▷ Interacționism simbolic ▷ Tinerete ▷ Paradigme sociologice ▷ Stigmatizare ▷ Violență

● BECKER Howard S., *Outsiders. Études de sociologie de la déviance*, trad. fr., Paris, A. M. Métailié, 1985 (prima ediție 1963).

BESSETTE Jean-Michel, *Sociologie du crime*, Paris, PUF, 1982.

FOUCAULT Michel, *Folie et déraison. Histoire de la folie à l'âge classique*, Paris, Plon, 1964.

GIRARD René, *La Violence et le sacré*, Paris, Grasset, 1972.

GOFFMAN Erving, *Stigmates. Les usages sociaux des handicaps*, trad. fr., Paris, Minuit, 1975 (prima ediție 1964).

HIRSCHI Travis, SELVIN Hanan C., *Recherches en délinquance: principes d'analyse quantitative*, trad. fr., Paris, Mouton, 1975 (prima ediție 1962).

MICHARD Henri, *La Délinquance des jeunes en France*, Paris, Documentation Française, 1978.

PINATEL Jean, *Le Phénomène criminel*, Paris, M. A. Éditions, 1987.

ROBERT Philippe, LASCOUMES Pierre, *Les Bandes de jeunes. Une théorie de la ségrégation*, Paris, Editions Ouvrières, 1974.

SUTHERLAND Edwin H., CRESSEY Donald R., *Principes de criminologie*, trad. fr., Paris, Cujas, 1966 (prima ediție 1924).

Dialectică (Dialectique). ▶ Obiectivarea cunoștințelor

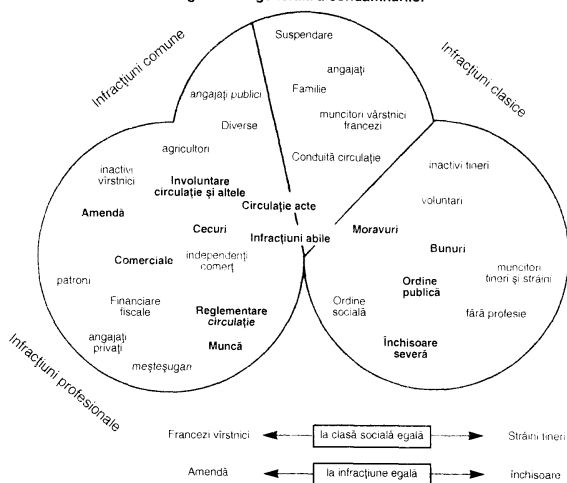
Diferențiere socială (Différenciation sociale). Într-o organizație, pozițiile sînt distincte unele de altele și relativ complementare, fiecare avînd un rol specific. În perspectivă istorică, structurarea în caste*, ordine* sau clase*. Cf. în zilele noastre, nomenclatorul PCS*. ▶ Mobilitate socială

Difuzionism (Diffusionnisme). Difuzionismul reprezintă, la sfîrșitul secolului al XIX-lea, prima reacție la curentul evoluționist, care era atunci dominant în etnologie. Să ne reamintim că, pentru acesta din urmă, societățile ar cunoaște un proces identic de dezvoltare, trecînd prin aceleași etape - este teoria stadiilor care duc de la „barbarie” la „civilizație”. Spre deosebire de acest punct de vedere, autorii precum L. Frobenius, F. Graebner, F. Boas, A.L. Kroeber sau C. Wissler vor pune accentul pe fenomenele de contact și influență, precum și pe cercetarea conexiunilor dintre diferitele arii de civilizație. Ei vor apăra teza originii comune a trăsăturilor culturale și a dispersiei lor prin transferuri, împrumuturi și difuziune (noțiunea de *Kulturkreise*).

S-a reșosat difuzionismului o interpretare unilaterală și sistematică, ce reduce orice similitudine la o problemă de filiație. Această tendință culminează cu hiperdifuzionismul, care tinde să limiteze numărul centrelor de dispersie sau chiar să nu rețină decît unul singur.

Dilema prizonierului (Dilemme du prisonnier). Cf. teoria jocurilor*. Problemă de maximizare sub constrîngerii. Agregarea comportamentelor individuale. Punerea în evidență a „efectelor emergente”. ▷ Contract implicit

Organizarea generală a condamnărilor

Comentariul imaginii: Această schemă permite reprezentarea infracțiunilor celor mai frecvente, în funcție de categorie socială, vîrstă sau naționalitate. Ea se inspiră din rezultatele unei analize factoriale a corespondențelor care ia în considerare aceste diferite variabile. Sînt arătate cele trei mari tipuri de infracțiuni, asociate cu condamnați și pedepse foarte diferite. Infracțiunile numite „abile” (*astucieuses*) - escrocherie, abuz de încredere, fals și uz de fals... - se află în mijloc între aceste trei grupe de infracțiuni.

(Sursa: *Données sociales*, INSEE, ediția a V-a, 1984, p. 531.)

Discriminare (Discrimination). Problema inegalităților". Diferite „fundamente”: rasă, sex, religie, cultură... Să ne interesăm, de exemplu, de disfuncționalitățile sistemului angajărilor. Este vorba să înțelegem de ce muncitorii cu o productivitate comparabilă primesc remunerații diferite și nu au aceeași vulnerabilitate la șomaj. Altă întrebare: de ce ocuparea anumitor posturi generează fenomene de segregare?

„Semnalamentele sau caracteristicile minii de lucru (vîrstă, mediu de origine, nivel de calificare) merită aici o examinare atentă. Existența unui „gust pentru discriminare” este, în acest caz, general evocată. Antreprenorul care se comportă astfel își marchează preferința pentru un „profil” sau altul. Cei care nu răspund acestor exigențe cumulează handicapurile și nu vor putea fi angajați decât cu un salariu mai mic. Inserția lor presupune, în contrapartidă, acceptarea unor condiții financiare mai puțin avantajoase. Pentru G. Becker (*The Economics of Discrimination*, Chicago, University of Chicago Press, 1957), salarii și se pot comporta și ei astfel, în măsura în care renunțarea la unele din aspirațiile lor (proximitatea domiciliului, orare fixe etc.) implică, pentru firmele interesate, asigurarea unor venituri corespunzătoare.

Această recunoaștere a eterogenității forței de muncă poate fi aprofundată în diverse moduri. Una din prelungirile ei cele mai importante trimite la teoriile segmentării”. Acestea se încadrează într-o tradiție centrată pe studiul regulilor și instituțiilor”. > Inegalități sociale ► Relații sociale legate de sex ► Muncă (sociologia –)

Disonanță cognitivă (Dissonance cognitive). În *A Theory of Cognitive Dissonance* (1957), scopul lui L. Festinger și al colaboratorilor săi este analizarea procesului schimbării opiniei la un subiect confruntat cu un mesaj sau cu informații în contradicție cu sistemul său de referință. Se presupune deci, pentru fiecare ființă umană, o nevoie de coerență cognitivă. Atunci cînd, pentru un motiv oarecare, această „consonanță” a fost ruptă, subiectul suferă o tulburare psihologică ce îi

suscită „strategii de reducere”. Eliminarea stării de tensiune se poate face prin modificarea credințelor, prin atenuarea diferențelor față de opinia altuia sau refuzind o informație contrară propriilor convingeri.

Într-o celebră cercetare asupra unei secte americane (*When Prophecy Fails*, 1956), Festinger arată cum o parte din adepți, cărora li se prezisese un potop distrugător și o salvare miraculoasă, persistă în credința lor și după ce faptele au dezmințit și produc noi informații care le permit reinterpretarea preziciilor inițiale (rugăciunile lor au fost ascultate și catastrofa a putut fi astfel evitată).

Psihologii au criticat existența acestei nevoi de coerență care apare ca o rafinare a behaviorismului”. Sociologii și psihosociologii au subliniat faptul că interacțiunile sociale”, prin judecăți variate care le însoțesc, constituie o sursă curentă de disonanță, dar și un mijloc important de reducere a ei. Pentru o sinteză critică, cf. J.P. Poitou. *La Dissonance cognitive*, Paris, A. Colin, 1974. > Behaviorism > Conformare

Diviziunea muncii (Division du travail).

Concept fundamental al școlii clasice engleze. Pentru A. Smith (*La Richesse des nations*, 1776, Cartea I, cap. 1-3), diviziunea muncii introduce în cadrul atelierului o parcelare la sarcinilor. Această specializare permite creșterea randamentului și a productivității (cf. celebrul text despre manufactura de ace). Ea generează, de asemenea, interdependență și complementaritate. Un secol mai târziu (1893), E. Durkheim va remarca faptul că diferențierea indivizilor se traduce printr-o solidaritate” de tip „organic”: separarea activităților de concepere și de execuție constituie fundamentul legăturii sociale. Tradiția marxistă va insista, dimpotrivă, asupra fenomenelor de alienare” și de dominare”. Alte contribuții importante: H. Spencer, F.W. Taylor, H. Ford. La începutul anilor '70, discutarea acestei teorii la un alt nivel: cel al schimbului internațional. Legea „avantajelor comparative” este acum criticată de către diferiți autori ai curentului tiers-mondist. Unii dintre aceștia (S. Amin, A. Emmanuel...) evocă astfel „dezvoltarea subdezvoltării”, dependența „periferiei” față de „centru”.

Divorț (Divorce). Ruptură legală a căsătoriei. Femeile (în special atunci cînd sînt salariate și dispun astfel de o anumită autonomie financiară) sînt acelea care, în cele mai multe cazuri, iau inițiativa procedurii. Aceasta, în prezent, nu mai este considerată ca „sanționarea unei greșeli”, ci corespunde mai degrabă „constatării unei neînțelegeri mutuale” (cf. legea din 11 iulie 1975, în Franța - n.n.). ► Familie (sociologia –)

Dobîndit/înnăscut (Acquis/Inné). Opoziție clasică mediu/ereditate, natură/cultură. Dobîndit: trăsături sau comportamente rezultate din educație, din învățare și din adaptarea unui individ la mediul său. Înnăscut: caracter prezent la naștere, înscris în codul genetic. Dezbaterei antropologi/biologi.

Dogmă (Dogme). Formulare a unei doctrine religioase, realizată de către o biserică”, pe baza unui adevăr revelat, și care se impune în mod definitiv credincioșilor. În tradiția creștină, dogma este distinctă de cuvîntul divin și se bazează atît pe Sfînta Scriptură (Vechiul și Noul Testament), cit și pe autoritatea Bisericii. În sensul kantian al termenului, sinonimă cu propoziția apodictică. Desemnează, într-o altă accepție „opiniile filozofice” profesate de către o școală sau alta. Cf., de asemenea, percheile apartenență/excludere și ortodoxie/erezii. > Biserică

Dominare (Domination). Din lat. *dominare* - a fi stăpîn, a exercita suveranitatea. A se face distincția, potrivit lui Weber, între „putere” și dominare. În primul caz un actor reușește să-și impună voința asupra altuia, chiar dacă acesta din urmă opune rezistență. În cel de-al doilea caz, comanda, ordinul, porunca sau sfatul sînt acceptate: supunerea este recunoscută ca legitimă, iar ascultarea reprezintă o datorie. Statul” dispune astfel de monopolul constrîngerii psihologice și de cel al coerciției. Pentru A. Giddens sau F. Perroux, proprietate structurală a sistemelor sociale (inegalitate a resurselor). Sinonim, pentru H. Marcuse, cu alienare”. Cf., de asemenea, analizele în termeni de

„violență” simbolică” (P. Bourdieu). ► Mișcări sociale, mobilizare și acțiune colectivă

Drept (Droit). După H. Lévy-Bruhl, „ansamblu de reguli obligatorii determinînd raporturile sociale impuse în fiecare moment de către colectivitatea căreia îi aparținem”. Diferite surse: cutumă, lege, tratat, doctrină. Jurisdicții specializate, o codificare proprie fiecărui domeniu: drept civil, penal, comercial, constituțional, administrativ... Lucrările lui Durkheim, Weber, Duguit și, mai recent, Gurvitch sau Carbonnier. Cf. *Dictionnaire encyclopédique de théorie et de sociologie du droit*, sub direcția lui A.-J. Arnaud, Paris, LGDJ, 1988.

Drept de exprimare (Droit d'expression). În Franța (n.n.), o dată cu legea din 4 august 1982 (completată), în ceea ce privește sectorul public, cu cea din 26 iulie 1983), salariații beneficiază de dreptul de exprimare asupra condițiilor lor de muncă. Expriamarea este directă: aceasta înseamnă că fiecare angajat, oricare ar fi calificarea și locul său în ierarhie, poate interveni, fără a trece prin circuitele tradiționale de comunicare (reprezentanții personalului, de exemplu). Opiniile exprimate cu această ocazie nu pot da loc nici unei sancțiuni.

Expriamarea aceasta este și colectivă: ea se exercită în grup, în general cu ocazia reuniunilor. Legea definește diferitele teme care pot constitui obiectul discuțiilor, ea îndepărtează orice intervenție asupra remunerației sau posibilităților de promovare. Partenerii sociali înșiși sînt cei care au ca sarcină organizarea acestor întâlniri.

de zece ani, pînă la eventuala intrare la Universitate.

În această anchetă, orientarea elevilor după terminarea CM2 (în octombrie 1962) a fost luată în calcul în funcție de numeroși determinanți presupuși: variabile demografice (sex și vîrstă); variabile școlare (nivel de reușită în CM2, părerile profesorilor); variabile sociale privitoare la părinți (nivelul de studii, profesie, reședință). Apoi, în mod regulat, „supraviețuitorii” procesului care a fost numit „mortalitate școlară” au fost chestionați pînă în momentul intrării în învățămîntul superior.

Din principalele concluzii sintetizate de către A. Girard și H. Bastide în 1973 (în revista *Population* nr. 3, p. 571-593), un prim ansamblu de rezultate se referă la reușita în învățămîntul primar. Nu toți copiii ajung în aceeași poziție la sfîrșitul CM2, nu au nici aceeași vîrstă, nici aceeași reușită. În plus, aceste două variabile sînt legate între ele: reușita este cu atît mai mediocră cu cît vîrsta este mai mare. Se observă, de asemenea, faptul că acei copii proveniți din categorii socio-profesionale favorizate din punct de vedere economic și cultural sînt cei mai precece și că, în condițiile unei vîrste egale, reușesc mai bine. O a doua serie de rezultate se referă la orientarea la sfîrșitul ciclului primar. Se constată astfel următorul fapt: copiii nu fac aceeași alegere. Intrarea în clasa a 6-a (pe atunci, aceasta nu avea loc în mod automat) depinde în același timp de vîrstă, de reușita copilului, dar mai ales de originea sa socială. Aceasta poate chiar, în unele cazuri, să „corecteze” complet rezultatele obținute anterior.

În cursul învățămîntului secundar, alegerile făcute la intrarea în clasa a 6-a apar ca decisive: trecerile de la o filieră la alta sînt foarte dificile, întrerzierile nu sînt recuperate, ci se accentuează, orientarea precoce spre formarea profesională este caracteristică pentru copiii proveniți din medii populare.

Pentru cei care ajung la bacalaureat, orientarea spre universitate depinde și ea de mai mulți factori. În cazul aceleiași tip de bacalaureat, al vîrstei egale și reușitei identice, orientarea variază în funcție de originea socială.

În aceste rezultate se regăsesc toate marile probleme cu care se confruntă sociologia inegalității șanselor școlare:

- Cum poate fi explicată reușita diferențiată în școala primară? Trebuie atribuită indivizilor sau școlii? Și dacă este vorba despre indivizi, sînt la mijloc factori cognitivi sau sociali?

- Care este ponderea respectivă a variabilelor economice și culturale în orientarea inițială a elevilor, apoi în opțiunile ulterioare?

- Care este locul cadrelor didactice în mecanismul inegalităților? Care este rolul atitudinilor, comportamentelor și aspirațiilor părinților?

- Cum să explicăm efectul cumulativ al fenomenelor observate, creșterea lor în timp?

Aceste fenomene și probleme nu sînt specifice doar Franței. În 1966, raportul Coleman în Statele Unite ale Americii și, în 1967, raportul Plowden în Marea Britanie, bazează pe măsurări ale performanțelor prin unul sau mai multe teste, ajung la rezultate convergente și complementare. Ele subliniază în particular rolul esențial al variabilelor care caracterizează mediul familial în reușita copiilor și influența mai mică a disparităților de ordin material sau pedagogic dintre diferitele unități de învățămînt: caracteristicile școlare propriu-zise ale acestora din urmă sînt mai puțin importante decît apartenența socială a „clienților” lor. Nu școlile sînt acelea care „fac diferența”, ci originea indivizilor care le frecventează, în particular, nivelul de instruire al părinților.

În Franța, serviciile statistice ale Ministerului Educației au continuat demersul cu caracter de pionierat al INED, punînd la punct o succesiune de anchete panel, urmîrind de fiecare dată peste 10 000 de elevi, timp de mai mult de zece ani, începînd cu intrarea lor în clasa a 6-a (panelurile din 1972, 1973, 1974, 1978, 1980). Numeroase contribuții în legătură cu universitățile (M. Amiot și A. Frickey la Nisa, C. Baudelot și H. Cukrowicz la Lille), cu școlile superioare și alte instituții superioare de formare au prelungit studiile precedente. Unele organisme și-au luat în sarcină analiza inserției profesionale (*Centre*

d'études et de recherches sur les qualifications. Observatoire des entrées dans la vie active).

Mutatis mutandis, organizarea sistemului școlar evoluînd mult, se regăsesc în aceste studii mecanisme puse în evidență de ancheta INED: chiar dacă se manifestă în momente diferite ale școlarității (clasa a 4-a, cursul secundar, intrarea la universitate), inegalitățile de reușită și de orientare persistă și sînt întotdeauna legate de originea socială. Mai important, poate, este faptul că aceste disparități subzistă încă în cea mai mare parte, astfel încît influența reformelor asupra inegalității școlare este destul de mică. În sfîrșit, la diplome egale, originea socială continuă să aibă influența. În momentul intrării în viața activă, în alegerea primului loc de muncă, chiar și în cariera* ulterioară a licențiatilor.

■ **CARIERE* ȘCOLARE ȘI INEGALITĂȚI SOCIALE***: EXPLICAȚII. Cum pot fi explicate aceste constatări statistice convergente, intrucît din punct de vedere sociologic, faptul de a stabili o corelație nu constituie o explicație? Cum poate fi explicat acest „cuplu internal” pe care îl formează originea socială și reușita școlară? Care este, în general, procesul social al construirii inegalității în școală?

O mare parte a explicației a vizat la început ponderea respectivă a diverșilor factori, în ancheta INED, de exemplu, multiple variabile au un efect asupra fenomenelor observate. Dar două dintre acestea au apărut repede ca determinante: nivelul de instruire al părinților și situația lor economică. Comparînd acești doi factori, autori s-au pronunțat pentru importanța preponderantă a ceea ce a fost numit, print-o paralelă cu corolulul sau economic, **moștenirea culturală**. Mai mult decît o explicație, aceasta însemna conturarea unei piste căreia trebuiau să îi fie precizate dimensiunile.

Pentru unii autori, inegalitatea* s-ar explica print-o distribuție diferită a anumitor valori între diferitele clase sociale*. Pentru partizanii tezei subculturilor* (H. Hyman, J. Kahl), opoziția între valorile școlii și cele ale grupurilor

socio-economice ar explica eliminarea diferențiale. Pentru alți sociologi, determinantă ar fi distribuția inegală a anumitor aptitudini dobîndite (*savoir-faire*). În această perspectivă, B. Bernstein (1975) a susținut, în teoria sa asupra codurilor socio-lingvistice, teza unei inegalități fundamentale a elevilor în raport cu limbajul școlar. Forma pe care o ia controlul social în cursul socializării* familiale ar conduce copilul către un uz specific al limbajului și astfel spre identificarea cu modelele particulare de conduită. Această inegalitate ar fi cu atît mai periculoasă cu cît punctul de aplicare a aprecierii învățătorilor ar viza, în învățămîntul primar, tocmai exercițiile care privilegiază forma particulară a limbajului apropiată de cea a claselor superioare.

Reîluînd, prin prisma conceptelor de *ethos** și de capital cultural, elementele de valori și de *savoir-faire*, P. Bourdieu și J.-C. Passeron (1970) se înscriu în aceeași perspectivă, mergînd însă mult mai departe în denunțarea unei complicități active între școală și clasa dominantă. Prin violența* simbolică pe care o exercită asupra elevilor, prin inculcarea unor valori* și a unui conținut care precupun o conveniență culturală între profesori și elevi, școala asigură o funcție de selecție în favoarea burgheziei*. Școala nu ar putea decît să reproducă structura socială.

Această teorie macrosociologică a reproducerii* capătă un caracter și mai accentuat în analizele marxiste realizate de C. Baudelot și R. Establet (1971). Dacă școala regiează fluxul și refluxul elevilor, aceasta se face într-un sens bine stabilit. Aparat ideologic al societății capitaliste școala nu poate fi decît reflexul și agentul a ceea ce se întîmplă în societate. Ea este prezentată deci ca locul în care capitalismul perpetuează divizarea societății în două clase antagoniste. În spatele unei aparente organizări a fluxurilor școlare în multiple filiere oficiale s-ar ascunde o logică a confruntării și diviziunii.

Criticînd sever tezele de mai sus, reproșîndu-le incapacitatea de a explica schimbarea, precum și concepția manipuloare a subiectului social, R. Boudon (1973) a propus, în cadrul unei teorii sistematice a mobi-

lității sociale", o cu totul altă interpretare a inegalității șanselor". Eliminarea școlară nu presupune neapărat mecanisme de reproducere a structurilor sociale. Ea este rezultatul agregării deciziilor ce decurg din calculele adolescenților și ale familiilor acestora în diferitele puncte de bifurcare a sistemului școlar. La ipotezele relative la moștenirea culturală trebuie adăugat efectul poziției sociale, efect cu atât mai puternic cu cât pregătirea școlară este mai avansată. Astfel, față cu fiecare alternativă (a continuării sau nu studiile, alegerea unei filiere sau a alteia), indivizii se comportă în așa fel încât să aleagă combinația cost-risc-beneficiu care să le fie cea mai utilă, în funcție de așteptările și strategiile lor. Ei s-ar supune astfel unui proces de decizie rațional ai cărui parametri ar varia în funcție de poziția acestora. Mișcarea generală care se observă (diferențe fluxuri în filierele oficiale) ar fi rezultatul acumulării deciziilor individuale și nu ar presupune un joc al structurilor sociale.

■ ȘCOLI, PROFESORI ȘI CUNOȘTINȚE. Am putea avea sentimentul că, pînă la sfîrșitul anilor 1970, esențialul despre sistemul școlar a fost spus. Cu toate acestea, cercetările precedente au o caracteristică constantă: școala ca atare nu este analizată deloc, iar funcționarea sa este prea puțin luată în calcul, ea este considerată, în structura și funcționarea sa, ca o zonă neutră, fără nici o consecință asupra mecanismelor care se derulează aici. Profesorul este perceput cel mai adesea ca un agent pasiv al sistemului, fără nici un fel de autonomie. Cît despre conținutul, producerea și compunerea lor par a funcționa de la sine: ele sînt cel mai frecvent tratate ca fiind expresia directă a culturii burgheze. Fiecare dintre aceste niveluri ridică totuși probleme. Va fi meritul unor abordări mai locale, chiar microsociologice - mai puțin cunoscute pentru că pot fi generalizate mai greu și mai dificil de condus, fiind lipsite de suportul statisticilor oficiale - de a aduce un punct de vedere nou asupra acestor aspecte, lată câteva exemple:

- Studiind colegiile ca pe niște microsisteme educaționale, în perspectiva analizei strategice, D. Paty (*Douze collèges en Fran-*

ce, Paris, La Documentation française, 1981) arată că diferențele dintre caracteristicile socio-culturale ale grupurilor nu explică întreaga diversitate observată. Trebuie să ne situăm în același timp la nivelul structurilor pedagogice și la cel al strategiilor personale pentru a înțelege alternativele oferite, precum și alegerile acestor. Diferențele de funcționare și relațiile stabilite în sinul comunității educative au consecințe directe asupra evoluției tinerilor din timpul anilor de școlar.

- Într-o altă perspectivă, Marie Duru-Bellat (*Le Fonctionnement de l'orientation*, Neuchâtel/Paris, Delachaux et Niestlé, 1988) scoate în evidență, de asemenea, importanța funcționării interne a unităților de învățămînt. Studiind mecanismul orientării, ea arată că aspirațiile părinților sînt determinante în aceeași măsură ca și performanțele copiilor. Școala este mai sensibilă la cerințele care îi privesc pe copiii cadrelor superioare, cerințe mai exigente pentru niște copii care reușesc deja, în medie, mai bine decît ceilalți. Există astfel un întreg joc cu scopul de a maximiza câștigurile și a minimiza riscurile.

- Dacă educația școlară este concepută ca un proces de transmitere, nu trebuie neglijată, alături de elevi, cei care îi formează. Perceput mult timp ca un singur reprezentant al aparatului, profesorul se află în realitate în centrul sistemului și este cunoscut - datorită caracteristicilor lui R. Rosenthal și L. Jacobson (*Pygmalion à l'école*, 1971, Paris, Casterman, trad. fr., prima ediție 1968 - faptul că atitudinile și aprecierile profesorilor pot fi decisive pentru reușita copiilor. În cercetările recente s-a încercat deci o mai bună înțelegere a structurii și a caracteristicilor demografice ale grupului (recrutare, carieră, proporția femeilor), precum și a naturii practicilor sale pedagogice propriu-zise (cf., în această privință, V. Isambert-Jamati, 1990).

Astfel, „centrînd atenția asupra factorilor și mecanismelor exterioare școlii (piața forței de muncă, inegalitățile economice, disparitățile culturale între diferitele grupuri sociale), chestiunea inegalităților respinge o problemă mai importantă, dar vizibilă într-un mod mai puțin direct: cea a mecanismelor propriu-

școlare de structurare și de circulație a cunoștințelor subiective a acestei diferențieri a rezultaților și a carierelor" (Forquin, 1989, p. 91). Această luare de poziție, care mărturisește, în același timp, ambiția a ceea ce a fost numit „noua sociologie a educației" (foarte apreciată în Marea Britanie), pune de fapt o problemă fundamentală: educația nu îi implică doar pe cei care o primește și pe cei care o dă. Ea se desfășoară în jurul unui conținut. Școala nu se rezumă la asigurarea circulației cohorților de elevi. Ea face să circule cunoștințele. Or, predarea nu se poate face fără prelevarea din totalitatea culturii a unor anume elemente considerate ca esențiale. Orice învățămînt se bazează pe un principiu de preferință.

Sociologia educației nu se reduce deci la o sociologie a elevilor sau a educatorilor, ea trebuie să fie și o sociologie a conțințurilor.

Tradiția franceză nu a renunțat la această problemă. Ea ocupa deja un loc central la E. Durkheim (*L'Évolution pédagogique en France*, 1938) și a fost reluată de autorii contemporani (V. Isambert-Jamati, S. Mollo, L. Tanguy). În schimb, la teoreticienii inegalităților, ea este fie absentă (Boudon), fie rezolvată print-o poziție de principiu (Bourdieu, Baudelot, Grignon). Cînd școala este definită ca un sistem „inteligibil în întregime pornind de la singura sa funcție, care este cea de perpetuare și de camuflare a relațiilor de dominație", cînd îi este refuzată culturii școlare orice autonomie, calificînd-o, printr-un postulat, ca avînd doar o miză socială ("*socialement biaisée*"), nu mai rămîne mare lucru de descoperit. Cu toate acestea problema autonomiei merită să fie reținută.

Aceasta este tematica ce, începînd din anii 1970, caracterizează așa-numita *curriculum sociology*, dezvoltată mai ales în Marea Britanie. Problemele acesteia sînt numeroase: în ce fel sînt organizate parcursurile școlare în cursuri de învățămînt, ce efecte antrenează ele atît în plan cognitiv, cît și afectiv și social?

Dacă răspunsurile oferite sînt la fel de diverse ca și cele privitoare la șansele de acces și de reușită ale elevilor, interesul lor constă în sublinierea faptului că, alături de

distribuția socială a fluxurilor de intrare și de ieșire din sistemul școlar, există o altă întrebare, la fel de pertinentă: cea asupra naturii procesului care se derulează chiar în interiorul acestui sistem. Conținutul și organizarea cunoștințelor care se transmit la școală, forma relațiilor sociale care se leagă aici, valorile care se negociază apar ca o nouă provocare cu care se confruntă sociologii educației.

▷ Dobîndit/înnăscut ▷ Clasă socială ▷ Cultură ▷ Ethos ▷ Familie (sociologia →) ▷ Meritocrație ▷ Mobilitate socială ▷ Reproducere ▷ Socializare

● BAUDELOT Christian, ESTABLET Roger, *L'École capitaliste en France*, Paris, Maspero, 1971.

BERNSTEIN Basil, *Langage et classes sociales. Codes socio-linguistiques et contrôle social*, trad. fr., Paris, Minuit, 1975 (prima ediție 1971).

BOUDON Raymond, *L'Inégalité des chances. La mobilité sociale dans les sociétés industrielles*, Paris, A. Colin, 1973.

BOURDIEU Pierre, PASSERON Jean-Claude, *La Reproduction. Éléments pour une théorie du système d'enseignement* Paris, Minuit, 1970.

CHERKAQUI Mahamed, *Les Changements du système éducatif en France. 1950-1980*, Paris, PUF, 1982.

DURU-BELLAT Marie, HENRIOT-VAN ZANTEN Agnes, *Sociologie de l'école*, Paris, A. Colin, 1992.

FORQUIN Jean-Claude, *École et culture. Le point de vue des sociologues britanniques*, Bruxelles/Paris, De Boeck/Éditions Universitaires, 1989.

INED, *„Population" et l'enseignement*, Paris, PUF, 1970.

INRP, *Sociologie de l'éducation: dix ans de recherches*, culegere a notelor de sinteză publicate în *Revue française de pédagogie*, Paris, L. Harmattan, 1990.

ISAMBERT-JAMATI Viviane, *Les Savoirs scolaires: enjeux sociaux des contenus d'enseignement et de leurs réformes*, Paris, Ed. Universitaires, 1990.

Efect de descendență (Effet de lignée). Este numită astfel influența exercitată de către poziția socială a bunicului asupra celei dobândite de către nepot ► **Mobilitate socială**

Efecte perverse (Effets pervers). Sint inseparabile de fenomenele de emergență sau de compunere (precum celebra dilemă a prizonierului!). Evocă aspectul „involutar”, „contraintuitiv” al anumitor situații. Cf. contribuțiile lui R. Boudon, M. Olson și T. Schelling.

Egalitarism (Égalitarisme). Concepție potrivit căreia oamenii trebuie să fie tratați în același fel, întrucât sint egali. Numai aptitudinile contează, iar nu privilegiul nașterii. Heferire la merite, la trebuințe și la solidaritate. Denunțarea a privilegiilor și a rentelor legate de poziția socială. Principala revendicare: condiții de pornire identice. Subzistă numeroase ambiguități: echitatea și eficiența, de exemplu, pot oare să meargă mină în mină? Cf. dezbaterea în jurul cărții lui J. Rawls, *A Theory of Justice*, Oxford, Clarendon Press, 1971. Nu se riscă oare, de altfel, restringerea libertăților individuale, dreptii beneficiarii ai drepturilor fiind supuși tutellei puterii publice?

Electorală (sociologie →) (Électorale; sociologie) ► Comportament politic

Elite (Élites). În sens larg, categorie socială care, în cadrul unei colectivități date, se distinge prin status”, bogăție sau notorietate. Temă abordată de mulți autori: Mosca, Michels, Burnham și mai ales Pareto. Critică a teoriei marxiste a dominiilor: puterea”, departe de a depinde exclusiv de raporturile de forță stabilite la nivelul economic, constituie o sferă autonomă, cu tațete multiple. În sinul oligarhiei există interese adesea contradictorii (R. Dahb). Altă problemă interesantă: cea a constituirii elitelor (recrutare și formare, mai ales). Cf., asupra acestui aspect, lucrările lui P. Birnbaum, E. Suleiman sau T. Bottomore.

Empatie (Empathie). La C. Rogers, empatia desemnează o atitudine binevoitoare de ascultare și încredere, de înțelegere și accep-

tionare în vederea facilitării unei comunicări afective intense. Tehnica interviului” nondirectiv se sprijină pe o relație de acest tip.

Empirism (Empirisme). Doctrină potrivit căreia orice cunoștință derivă din experiență” (Condillac, Locke, Hume). Formula clasică: *Nihil est in intellectu quod non fuerit prius in sensu* (nu există nimic în intelect care să nu fi fost mai întâi în simțuri). ► **Paradigme sociologice**

Empirism logic (Empirisme logique). Numit și neopozitivism. > Cercul de la Viena

Endogamie (Endogamie). Regula care impune indivizilor alegerea soțului în interiorul unui grup (teritorial, etnic...) căruia ei înșiși îi aparțin.

Endogen/exogen (Endogène/exogène). Se numește endogenă o teorie asupra schimbărilor sociale” potrivit căreia procesul de transformare este interior sistemului (Marx).

Epistemologie (Épistemologie). Etimologic, discurs (*logos*) despre cunoaștere (*episteme*) în general, sinonim cu „teoria cunoașterii”. Examen critic al presupunerilor, ipotezelor și producțiilor științifice.

Ereditate socială (Héredité sociale). Este caracterizată astfel menținerea poziției sociale a fiului în raport cu cea a tatălui. Sinonim: imobilitate. > **Dobândit/născut ► Mobilitate socială**

Eșanțion (Échantillon). Cu excepția recensămintelor, anchetele sociologice se practica pe eşanțioane, care sînt „modele reduse” ale populației. Selectarea unui eşanțion vizează obținerea pe cît posibil a reprezentativității, ținînd seama de constrîngerile temporale și financiare impuse de ancheta”. Două proceduri sînt folosite de obicei :

- **Metoda aleatorie** îi selectează, plecînd de la o listă exhaustivă a tuturor indivizilor care alcătuiesc populația, pe unii dintre aceștia folosînd un tabel cu numere luate la

întîmplare. Această tehnică, satisfăcătoare din punct de vedere al teoriei probabilităților, are inconvenientul de a necesita cunoașterea prealabilă a populației și de a conduce la o dispersie extremă a indivizilor selecționați, ceea ce duce la creșterea costurilor. Pentru a atenua acest tip de dificultăți se utilizează sondajul” prin stratificare (*sondage par grappes*). Eșanționul este astfel cu atît mai reprezentativ cu cît volumul său este mai mare.

- **Metoda cotelor**” nu presupune o listă exhaustivă a indivizilor, ci doar date numerice despre populație privind cîteva criterii, cum ar fi sexul sau vîrsta. Ea constă în stabilirea unui plan de eşanționare care respectă aceeași proporții ca cele obținute la nivel global, lăsînd pe seama anchetatorului sarcina selecționării eşanționului, cu condiția de a nu se abate de la aceste proporții. Frecvent utilizată din cauza comodității aplicării, această metoda nu furnizează aceleași garanții ca cea precedentă. În particular, ea nu permite evaluarea gradului de exactitate a rezultatelor obținute. ► **Metode cantitative**

Etos/etică (Ethos/éthique). ■ Într-un prim sens, ethosul poate fi opus eticii. Termenul desemnează în acest caz principiile sau valorile” în stare practică, forma interiorizată și neconștientă a moralei care reglează conduita cotidiană. Dimpotrivă, atunci cînd ethosul se desfașoară în discurs”, etica este definită ca morală în forma ei teoretică, explicită și sistematizată. Cf. F.-A. Isambert, P. Ladrière și J.-P. Terrenoire, „Pour une sociologie de l'éthique”, în *Revue française de sociologie* XIX-3, 1978.

Acesta este sensul pe care îl întîlnim la Weber, cînd încearcă să clarifice relațiile dintre protestantism și capitalism, de asemenea, la Bourdieu în expresiile „ethos de clasă”, „ethos pedagogic”, înaintea de a fi înglobat treptat în noțiunea de habitus”.

■ Într-o altă perspectivă, conceptul se apropie de semnificația sa etimologică: comportament obișnuit al unei persoane sau al unui animal. Astfel, la antropologul G. Bate-

son, el semnifică „expresia unui sistem normalizat de atitudini afective” și traduce efectul unei culturi” (cf. *La Cérémonie du Naven*, trad. fr., Paris, Minuit, 1971; prima ediție 1936).

Etichetare (Étiquetage). Termen utilizat de curentul interacționist”. Proces prin care un individ sau un comportament este desemnat ca transgredind o normă” socială. În această perspectivă, puterea grupurilor cu status” superior se bazează nu numai pe folosirea formelor rudimentare de coercție, ci și pe capacitatea de a produce și aplica noi reglementări, de a controla reprezentările” existente, de a desemna și eventual pedepsi indivizii devianți. Cf. H. Becker, *Outsiders. Études de sociologie de la déviance*, trad. fr., Paris, éd. A. M. Métailié, 1985, prima ediție 1963.

Etnie (Ethnie) Din gr. *ethnos* - popor, națiune. Confundat adesea cu „minorități” sau „naționalități”. Grupare de indivizi care au aceeași origine și care posedă o tradiție culturală comună. Cf. lucrarea colectivă sub conducerea lui J.-L. Amselle și E. M. Bokelo, *Au Coeur de l'ethnie. ethnies, tribalisme et Etat en Afrique*, Paris, La Découverte, 1985.

Etnocentrism (Ethnocentrisme). „Poziția celor care considera ca propriul lor mod de viață este de preferat tuturor celorlalte” (M. J. Herskovits, *Les Bases de l'anthropologie culturelle*, trad. fr., Paris, Payot, 1967, prima ediție 1948). Bazîndu-se pe o puternică identificare a individului cu grupul său și pe certitudinea superiorității valorilor și idealurilor sale, etnocentrismul este o atitudine care constă în raportarea la propriile norme” pentru al judeca pe cslălat (individ sau societate). Mai multe forme posibile: refuzul diversității culturilor” și deci al relativității propriei culturi, demarcația între „barbari” și „civilizați”, stigmatizarea”, rasism, etnocentric chiar. Cf. C. Lévi-Strauss, *Race et Histoire*, Paris, Gonthier, 1961. > **Autoritară (personalitate →) ► Rasism**

Etnometodologie (Ethnométhodologie).

Curent în sociologia americană, apărut în anii '60. Diferite surse de inspirație: fenomenologie, hermeneutică, interacționism simbolic". Cei mai importanți autori: Harold Garfinkel și Aaron Cicourel. Conceptele de realizare' (*accomplissement*), indexicalitate* și reflexivitate*. Importanța muncii de teren, cercetări despre viața cotidiană*. Studii asupra practicilor medicale, procedeele de orientare, vieții de laborator... Prelungiri prin intermediul analizei instituționale. Cf. Alain Coulon. *L' Ethnomethodologie*. Paris, PUF, 1987.

Eugenism (Eugenisme).

Din gr. *eu* - bine și *genos* - naștere. Termen creat în 1883 de către psihologul englez Francis Galton (1822-1911). Studiarea și aplicarea mijloacelor de salvagardare a „calității genetice” a speciei umane. Recurs la „legile reproducției și ale eredității”. Preocupare de alt ordin în Germania anilor '30 (doriință de a păstra „puritatea rasei ariene”).

Evoluționism (Évolutionnisme).

Sociațiile cunosc un proces continuu, organizarea lor devenind din ce în ce mai complexă (Spencer, Durkheim) și, în consecință, „perfectă”. Se regăsesc aici paradigma darwinistă și ideea potrivit căreia dezvoltarea umanității are loc în etape (Comte, Marx), lăsând în urmă stadiile inferioare de organizare. ► Schimbare socială > Etnocentrism

Exogamie (Exogamie).

Termen creat de etnologul englez J.F. McLennan (1827-1881). Se referă la regulile care interzic căsătoria în interiorul aceluiași grup de rudenie.

Experiență (Expérience).

Două modalități: *externă* (percepția) și *internă* (conștiința). Observarea faptelor în vederea verificării unei ipoteze (C. Bernard). Sursă a cunoașterii în tradiția empiristă (doctrina *sense data*).

Experimentare (Expérimentation).

Folosire metodică a experienței în vederea verificării ipotezelor referitoare la proprietățile unui

fenomen dat. Diverse substitute în științele sociale: analiza cauzală sau multivariată, tehnicile de simulare. ► Obiectivarea cunoștințelor

Explicare (Explication). În sens larg, integrarea unui fenomen într-un ansamblu semnificativ mai vast. Dintr-un punct de vedere specific sociologiei, raționament în termeni de determinism* sau de condiționare*. A explica un fenomen social, afirmă E. Durkheim, înseamnă a-i căuta cauza eficientă. Un astfel de demers este specific tenorului tradiției franceze. Abordarea anglo-saxonă privilegiază, în schimb, metoda comprehensivă. ► Metodologia cercetării în științe sociale

Exploatare (Exploitation).

Un muncitor este exploatat atunci când o parte din valoarea pe care a creat-o îi este sustrasă. Marx face din acest fapt caracteristica societăților împărțite pe clase și îl explică cu ajutorul valorii-muncă. Valoarea creată de forța de muncă nu revine decît parțial salariatului; restul (plusvaloarea) îi este extorcat.

F

Familie (sociologia -) (Famille; sociologie de la). Sociologia familiei este un punct de întâlnire între demografi, istorici și etnologi. Această confruntare a dat loc unor schimburi fecunde. Folosirea conjugată a diferitelor surse (recensăminte, arhive notariale, anchete de teren, monografii* etc.) s-a dovedit, în particular, foarte fructuoasă. Lucrările cele mai cunoscute rămîn, în acest domeniu: cele ale lui P. Ariès, J.-L. Flandrin, P. Laslett, C. Lévi-Strauss și E. Shorter. Mult timp ignorată, cartea lui W. Goode, *World Revolution and Family Patterns* (Glencoe, The Free Press, 1963), este și ea considerată astăzi o lucrare „clasică”.

Au dominat mai multe orientări. Două dintre acestea merită să fie subliniate. Prima este interesată de formarea și structurarea grupului domestic (termenul englez *household* înseamnă în același timp grup de rezidență și grup de consum). De la comunitatea tribală și pînă la familia-trunchi, tipologiile distincte se raportează la contexte socio-economice specifice (J. Kellerhals și alții, 1984). „Universalitatea lor, exprimată în formula - A minca din aceeași oală și a te încălzi la același foc”, suscită deci numeroase rezerve. Organizarea sferei productive, importanța mortalității, ponderea cutumelor în materie de succesiune sau de moștenire nu erau oare, încă din timpul Vechului Regim (înainte de Revoluția din 1789 - n.n.), semne de instabilitate sau de dislocare (să ne gândim mai ales la frecvența recăsătoririlor sau la dezvoltarea curentelor migratorii)? Cea de-a doua axă de reflecție reconstituie evoluția și diversitatea sistemelor de rudenie. Relațiile de filiație se stabilesc în două feluri: direct sau colateral. Cînd clasificările reținute se bazează pe clan sau pe descendență (*lignage*), „jocurile de alianță” se supun unei reguli de exogamie* (deschidere spre alte grupuri). Legăturile proaspăt stabilite pot fi elementare sau com-

plexe, directe sau asimetrice, imediate sau aminate (M. Segalen, 1981).

Unele dintre aceste teme (distribuirea rolurilor, formele de înrațitorare, schimbările instituționale) vor fi tratate mai în profunzime. Principalele noastre întrebări vor fi consacrate totuși unei problematici mai generale, cea a articulării familiei/societate. Procesul de socializare* ocupă, în această perspectivă, un loc preponderent. Bazată pe afectivitate și aflată în strînsă corelație cu resursele și aspirațiile părinților, educația primită de copil vi-zează, în realitate, mai multe obiective: percepția asupra mediului, dobîndirea unor cadre de referință, formarea personalității. Această inițiere ia forme foarte variate. Vom vedea astfel că, de la familia patriarhală la familia asociativă, mizele și strategiile se transformă. „Raportarea la copil”, în funcție de loc sau epocă, va avea, de exemplu, tendința de a valoriza un anumit tip de autoritate*. Concepțiile pedagogice puse în aplicare vor fi, și ele, tributare față de numeroși parametri: mentalități, medii sociale, tradiții...

După prezentarea acestor perspective diferite, vom examina, într-o a doua etapă, dezbaterea referitoare la instabilitatea cuplului. O dată cu evoluția moravurilor, cu mutațiile aparatului productiv și cu modificările cadrului juridic, instituția familială a cunoscut în ultimii ani noi „reglări” (ușor perceptibile cu ajutorul studiului indicatorilor de nupțialitate, fecunditate și divortialitate). Dacă interpretarea acestor fenomene rămîne delicată, trebuie să constatăm adaptarea remarcabilă a rețelelor de rudenie.

■ **ÎNVAȚAREA REGULILOR.** Cine își imaginează că procesul de socializare* constă în imitare pasivă a modelelor preexistente se înșală. Între cel care transmite și cel care recepționează se instaurează un dialog. Pozițiile nu sînt fixe și generează numeroase complementarități. Condiționarea* nu este deci niciodată perfectă, lovindu-se de multiple rezistențe. Trebuie totuși să recunoaștem că amprenta „mediului” rămîne foarte pregnantă. În comparație cu alte „suporturi” (mass-media, sistemul școlar, colectivul de muncă...),

familia se singularizează la mai multe niveluri. Ea este prima care își ia în sarcină educația. Mai mult, influența pe care o exercită nu se limitează la perioada adolescenței, ci continuă, cu o intensitate mai mică sau mai mare, de-a lungul întregii vieți. În sfârșit, există importante variații de la o familie la alta.

Cadrul de referință prevalent perenizează anumite angajări (preferințe partizane, credințe religioase, proiecte personale). Tot astfel, prejudecățile pe care le împărtășim de la cea mai fragedă vîrstă nu dispar ușor. Această „sedimentare” stă în centrul abordării psihanalitice. Contactul copilului cu mama sa are o importanță capitală și poate suscita la adult mecanismii de „proiecție” de „refulare” sau de „sublimare”. O identificare reușită atenuază „anxietatea persecuției” și dă posibilitatea de a reacționa mai bine la evenimentele pe care le trăim. Dimpotrivă, o comunicare deficientă poate conduce la un cumul de handicapuri, inhibiție, sentimente de culpabilitate, lipsă de atenție... Certurile frecvente în familie, un cârmir dezorganizat, autoritatea părintească ridiculizată lasă sechele. Despărțirea, divorțul, văduvia perturbă și ele echilibrul afectiv. Traumatismele care ducurg de aici sînt propice unor dezvoltări unor conduite delincvente (agresivitate împotriva persoanelor sau bunurilor).

Există și alte inegalități în funcție de categoria socio-profesională de origine, mizelile educative diferă în timp ce în familie „populare” calitățile cerute sînt abilitatea manuală și spiritul de observație, mediile mai favorizate își întreprind atenția asupra conceptualizării; a denumi este mai important decît a minui. Carierelc școlare, așteptările în materie de loc de muncă sau de calificare sînt în consecință. Ambițiile unui „moștenitor” (obținerea celor mai prestigioase diplome) nu sînt și cele ale unui „bursier” (acces la filiere tehnice). Pozițiile ocupate accentuează acest dilvaj (A. Michel, 1978).

Relația dintre părinți și copii nu este, de altfel, un invariant universal (P. Ariès, 1960). Pînă la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, preocuparea malthusiană pentru limitarea nașterilor

era aproape necunoscută. Copilul creștea, cel mai adesea, în exteriorul familiei, într-o relativă indiferență. Educația se făcea ad-hoc și nu respecta întotdeauna ritmurile biologice sau ingineriile corporale. Fatalitatea era acceptată. Nu scria oare Montaigne: „Am pierdut doi sau trei copii mici, nu fără regret, dar fără supărare”? În acest context, cuvintele din Ecclesiast („Dezmiardă-ți copilul și îți va părea rău; joacă-te cu el și te va face sa plîngi”) capătă un relief deosebit, existind convingerea că familiaritatea dă naștere lipsei de respect. O dată cu „prima revoluție contraceptivă” (P. Ariès) intervin schimbări. Apare „logica sentimentului”. Se conturează un interes pentru dezvoltarea și investiția afectivă. Această „datorie de soliditudine” lasă să se întrevadă alte motivații: dorința de sociabilitate”, exercitarea puterii”, nevoia de realizare”. Strategile de procreare sînt mai restrictive. Scăderea fecundității apare cu mult înainte de liberalizarea avortului sau de răsîndirea pilulei contraceptive și a sterilizării.

Ciclurile de viață”, raporturile dintre soți, relațiile de rudenie vor începe să fie redefinite (D. Kessler și A. Masson, 1965). Să vedem acum în ce fel.

■ MODIFICĂRI PROFUNDE. Pentru început, o constatare: slăbirea constrîngerilor de ordin moral și revizuirea cadrului legislativ au alterat „marile echilibr familieale”. Aceste repercusiumi au fost descrise adesea dint-un punct de vedere negativ, a fost evocat, în acest sens, spectrul „fărîmîțării”, „dezintegării” și „rupturii” (A. Michel, 1972).

Înțelegerea acestor evoluții presupune o clarificare istorică adecvată (E. Shorter, 1977). Articularea dintre redeschisurarea aparatului productiv și transformarea structurilor familiale necesită, la acest nivel, cîteva precizări. Să observăm mai întii faptul că dacă aceste două sfere nu sînt autonome și se supun unei logici comune (diviziunea muncii), studierea adaptărilor lor reciproce este primordială. Sînt distinte de obicei trei perioade. Cea dintii se caracterizează prin preponderența economiei agricole și începe să se

estompeze abia o dată cu dezvoltarea procesului de industrializare (1830-1890); familia patriarhală este dominantă și se impune ca unitate de producție. Fiecare membru al ei contribuie, în funcție de vîrstă sau sex, la sarcinile productive specifice. Puternic ierarhizată, această diferențiere a activităților își găsește finalitatea în ea însăși. Se poate vorbi deci, în acest sens, de „autoreglare”.

O dată cu urbanizarea și apariția muncii salariale, proletarizarea se accelerează și se inscrie în structuri de tip conjugal. Femeia efectuează, în continuare, în primul rînd muncile menajere și, cînd muncește în exterior, aceasta este doar o activitate complementară. Dacă elementul masculin este în continuare perceput ca principalul aducător de resurse, obținerea unui salariu complementar (posibilă prin tertiarizarea” activităților) răspunde cel mai adesea unei necesități financiare și nu implică o ușurare semnificativă a activităților domestice cele mai uzuale. Rupturile în viața profesională rămîn frecvente și depind, în multe cazuri, de circumstanțe familiale precise (căsătorii, de exemplu). Un profil marcat, în ansamblu, de necalificări și nesiguranță ilustrează amploarea restricțiilor industriale

Reglarea astfel operată a cunoscut apogeul în timpul celor *Treizeci de ani glorioși* (denumire dată, după titlul unei lucrări a lui J. Fourastié (1979), celor treizeci de ani de dezvoltare a economiei mondiale între sfîrșitul celui de-al doilea război mondial și anul 1975 - n.n.). De atunci au apărut alte perioade. Să examinăm una din temele foarte mult dezbătute astăzi: cea a „diviziunii sarcinilor”. O astfel de diviziune dă naștere unei configurații familiale de tip asociativ, nu conjugal (repartizarea rolurilor între soți dovîndu-se mai echilibrată). Această substituie (care vedem că se conturează, într-un mod mai mult sau mai puțin fericit, mai ales la cuplurile tînerc) este favorizată de conjugarea unor factori atît juridici (texte despre egalizarea șanselor și a condițiilor, cit și culturali (creșterea nivelului de educație) Generalizarea „famililor cu doi salariați” se lovește totuși de mai multe obstacole în afară de influența tradițiilor nu trebuie subestimate anumite „rigidități”: femeile au un acces încă dificil la posturile de înaltă calificare și lor le sînt rezervate, cel mai adesea, activitățile cu normă parțială.

Ansamblul acestor regiări poate fi sintetizat astfel.

	Sistemul productiv și structurile locului de muncă	Tip de familie dominant	Reglarea familială în raport cu munca
1945	Agricultură și prima industrializare	Familie patriarhală	Femeia muncește în familie, autoreglare
1945	Dezvoltarea industrializării și salarizării masive	Familie conjugală	Femeia muncește în exterior pentru un salariu complementar, reglare fondată pe munca salariată a femeii
1975	Transformarea raportului salarial în criză și împărțirea muncii	Familie cu doi salariați	Toate femeile muncesc; reglare fondată pe diviziunea muncii

(Sursa: BARRÈRE-MAURISSON M.-A., în *Sociologie du Travail*, iulie-septembrie 1984, p. 253.)

■ O INSTITUȚIE ÎN CRIZĂ? Arbitrajele viață profesională/viață privată influențează dinamica și structurile familiale. Cum trebuie deci să explicăm un asemenea impact? În contribuția sa la lucrarea colectivă *La Sagesse et le désordre* (Paris, Gallimard, 1980, p. 247), S. Chalvon-Demersay remarcă faptul că, în percepția opiniei publice, familia are tendința de a se „disloca” și de a se „distruge”. Unii regretă, alții se bucură. Însă toți sunt unanimi în acest discurs funebru”. Anchetele și sondajele confirmă această primă impresie: familiile numeroase dispar în mod inexorabil, prezența sub același acoperiș a unor cupluri din generații diferite este de domeniul trecutului...

Alte statistici sînt și mai explicite și atrag atenția asupra unor fenomene cum ar fi criza nupțialității, banalizarea divorțului, dezvoltarea coabitării juvenile și creșterea fecundității nelegitime. Să examinăm pe rînd aceste elemente.

Criza nupțialității

1972 a fost un an record pentru numărul de căsătorii celebrate (416 000). De atunci, mișcarea s-a inversat și asistăm la un declin sensibil al angajamentului matrimonial: 312 000 de uniuni au fost legalizate în 1982, 266 000 în 1986 și 254 000 în 1993. Mai puțin frecvente, aceste uniuni sînt și mai tardive: între 1975 și 1985, vîrsta medie a crescut de la 24,8 la 26,4 ani, pentru bărbați, și de la 22,7 la 24,3 ani, pentru femei. Ancorarea în celibat se accentuează la cei între 30-34 de ani și se întindește nu numai în localitățile rurale care mai izolate, ci și - fenomen mai recent - în marile aglomerări urbane (la Paris, mai mult de o tînră din trei nu este căsătorită). Să precizăm, în plus, că militarii, polițiștii, meșteșugarii și comercianții par a fi cei mai amenințați de „chinurile singurătății” (A. Girard, 1964). După ce au fost mult timp în centrul atenției, agențiile matrimoniale își păstrează, în continuare, o mare utilitate. Dincoace de unele abuzuri, serviciile pe care acestea le propun răspund unei cereri sociale din ce în ce mai mare. Clientela care recurge la acest tip de mediere nu se compune doar din

indivizi cu probleme, vulnerabili sau imaturi. Repertoriul motivațiilor nu se rezumă, de altfel, la tulburări ale personalității (conduite narcisiste, timiditate...), ci trădează o nevoie de seriozitate și autenticitate.

Banalizarea divorțului

Divorțurile se înmulțesc și survin din ce în ce mai devreme în viața cuplului (J. Commaille, 1980). Precocitatea mariajului, perioada concepției primului copil constituie, în acest caz, „factori de risc”. Numărul producătorilor judiciare referitoare la aceste „rupturi ale uniunii” era de 50 000 în 1973, iar în 1993 de 110 000. O asemenea răspîndire atinge, în grade diferite, ansamblul categoriilor socio-profesionale (în primul rînd muncitorii, cadrele superioare și profesiile liberale), dar rămîne limitată în mediul rural. Dacă „indicele sintetic de divorțialitate” va continua să crească în același ritm, este probabil ca, pe termen mediu, aproape o căsnicie din trei să se soldeze cu un eșec. Alt element ce trebuie avut în vedere: legea din 11 iulie 1975, care autorizează procedura numită „a consimțămîntului mutua”. Oricare ar fi opțiunea reținută, îngrijirea copiilor este incredibil de, cel mai adesea, mamei. Aceasta percepe de obicei o „prestație compensatorie”, sub formă de capital sau de rată lunară indexată. Să notăm, în acest cadru, că doar 35% dintre pensile alimentare sînt versate integral și în mod regulat. Numeroase familii monoparentale suferă consecințele acestui fapt: nivelul lor de viață scade.

Dezvoltarea uniunii libere

În 1986, existau 1 000 000 de cupluri necăsătorite (cifrele erau de 860 000 în 1982 și 450 000 în 1975). Creșterea cea mai spectaculoasă o cunoaște **coabitarea juvenilă** (ansamblul cuplurilor fără copii, formate din doi celibatari, și în care bărbatul are mai puțin de 35 de ani). Efectivele acestei categorii au crescut de patru ori la ultimele două recensăminte. Au fost sugerate diferite interpretări. Viața în comun poate fi considerată ca o perioadă tranzitorie precedînd căsătoria legalizată. Aceasta este astfel doar amînată. Pen-

tru alții, dimpotrivă, această formă de coabitare exprimă o punere în cauză mai radicală a instituției familiale: nu ar mai fi vorba de o „etapă provizorie”, ci de o „stare definitivă”. Ne confruntăm, prin urmare, cu o aventură inter-individuală, la care nici Statul, nici Biserica nu sînt părtași. Această „privatizare a valorilor” este legată de promovarea unor noi idealuri (primatul intimității și al egalitarismului). Trebuie remarcat, în trecut, și faptul că alegerile operate nu s-au putut elibera de regurile de endogamie: o muncitoare nu are practic nici o șansă de a avea ca partener un cadru superior. Mult timp dominante, atitudinile de stigmatizare s-au estompat treptat în favoarea unei mai mari toleranțe: sub 15% dintre francezi se declară „șocați” de asemenea comportamente. Rușinea și oprirea lui a cedat locul chiar unei neutralități binevoitoare (drept la securitate socială, avantaje fiscale). Uniune mai puțin solemnă și mai puțin stringătoare, căsătoria ar semăna acum mai mult cu... un fel de concubinaj legal. Amploarea acestei mișcări nu a fost totuși suficientă pentru a compensa scăderea nupțialității. Pentru un sex și o vîrstă date, probabilitatea de a trăi singur crește continuu.

Creșterea fecundității nelegitime

Nașterile în afara căsătoriei cîștigă și ele teren. Astăzi, un nou-născut din trei este copil natural (proporția era doar de unul din zece în 1979). Dacă regiuni ca Bretania sau Masivul Central rămîn foarte tradiționaliste, Nordul, Bazinul Parizian și Normandia constituie, dimpotrivă, principalii poli ai acestui fenomen. Acești copii - care, în cea mai mare parte, au fost dorți - sînt recunoscuți în număr din ce în ce mai mare de către tatăl lor biologic și beneficiază de o protecție juridică sporită (legea din 3 ianuarie 1972). Dintre PCS, cele mai expuse sînt, fără îndoială, lucrătoarele din arizant, comerț și cele necalificate. Dimpotrivă, lucrătoarele din agricultură și cele care practică profesii intermediare se dovedesc mai conforme. De la începutul anilor '80, calendarul procreărilor se normalizează, abandonînd „chemarea naturii”. Serbările de Saint-Jean, altădată simbolul unei mai mari

permisivități, își pierd atractivitatea: „jubinele primăveratice” nu au fost oare înlocuite de vacanțele de vară? Pentru „cuplurile fără acte”, apropiata naștere a unui urmaș nu conduce în mod necesar la regularizarea statutului matrimonial. Procrearea și voința de stabilire definitivă nu mai sînt deci atît de strîns asociate.

■ ELEMENTE DE INTERPRETARE

Bilanțul stabilit mai sus este marcat de elemente de destructurare. Oricine se poate convinge singur de acest fapt: viața de cuplu comportă avantaje (complicitatea, de exemplu, sau ascultarea reciprocă) și inconveniente (alchimia dragostei are limitele sale!). „Solda” fluctuează în funcție de sensibilități și dispoziție de moment. Trăirea unei pasiuni rezervă nu puține surprize. Literatura sociologică consacrată gestionării resurselor conjugale ne indică, în acest sens, cîteva direcții de reflecție (cf. lucrările lui R.O. Blood sau D.H. Wolcott). Să examinăm cartea lui F. de Singly, *Fortune et infortune de la femme mariee* (Paris: PUF, 1987).

O prima constatare: alegerea unui soț nu înseamnă doar satisfacție sexuală sau afectivă, ci corespunde, în ceea ce o privește pe viitoarea soție, și deschiderii unui nou „portofel”, care trebuie administrat în mod rațional. Aceasta „maximizare sub constrîngere” se bazează pe un principiu de homogenie: alegerea partenerului nu se face la întîmplare, ci - constient sau nu - în funcție de determinanți socio-economici. Pe piața matrimonială, zestre școlară constituie în general o valoare suplimentară. Patrimoniul educativ astfel acumulat se poate dovedi fructuos și poate compensa, fie și parțial, o „origine modestă” sau un „fizic insuficient de atrăgător”.

Grijă pe care femeile o au față de destinul profesional al soțului se explică cu ușurință: devotindu-se acestuia în multiple feluri (prin modul de organizare a sferei domestice, prin asumarea sarcinilor considerate ca subalterne, prin participarea la rețelele de relații), ele își apără resursele financiare și simbolice. Mama concurează și ea, în mare măsură, la formarea capitalului cultural al copilului, prin

incurajări, susținere pedagogică și sensibilizare pentru anumite „valori” (ambție, responsabilitate sau simțul efortului). Cu cât are o diplomă mai înaltă, cu atât această influență este mai puternică. Rezultatele corespunzătoare valorizează, în schimb, „competențele materne”.

Acest „cumul de plasamente” nu antrenează neapărat efecte nefaste asupra dinamicii familiale. Cu toate că această „diversificare” poate favoriza accesul la o mai mare autonomie (care nu rămâne fără consecințe asupra creșterii numărului divorțurilor), nu a fost încă demonstrat apariția „efectelor surmenajului”. Orice bilanț în acest domeniu rămâne delicat: unele culori s-au estompat, în timp ce altele și-au păstrat nuanța originară... O certitudine totuși: teza „sărăciei generalizate” trebuie reconsiderată, cu atât mai mult cu cât „așteptările” (profitori scontate) și „atributele” (legătura de dependență) diferă destul de mult de la o persoană la alta. Ima ginatul actorilor sociali întărește această ambivalență și arbitrajele ținute (ierarhia priorităților și mijloacelor de acțiune) se deschid asupra unor reglări punctuale, supuse unor reactualizări frecvente. Nimic nu este deci dobindit în mod cert: nici chiar o „căsătorie frumoasă” nu garantează dividende mari.

Sentimentele și interesele fac oare, în definitiv, casă bună? După unii autori, logica dragostei nu contrazice logica socială, ci o dublează. Această concordanță nu este totuși perfectă. Să considerăm, în acest punct de vedere, legătura (verificată empiric) dintre celibatul feminin și reușita profesională. Teoria anglo-saxonă a fezabilității (*feasability*) - numai femeile cu un nivel suficient al resurselor se pot căsători - nu ne este aici de nici un ajutor. Pentru a rezolva acest aparent paradox au fost avansate mai multe explicații: autoexcludere (capacitate de autonomie), ecuația „femei cu diplomă = femei periculoase” (mulți pretendenți nu apreciază o eventuală dominare culturală)... Trebuie adăugată și nesincronizarea dintre perioada de formare și calendarul matrimonial: atunci când căutarea partenerului se face mai târziu, oportunitățile sunt mai rare.

■ O REALITATE MAI COMPLEXĂ. În podica gravității lor, faptele constatate anterior nu conduc la declinul ireversibil al instituției familiale (L. Roussel, 1989). Această își manifestă capacitatea de adaptare, inventează noi reglări și readeuce în actualitate atașamentul față de fericirea conjugală. Schimbarea este deci departe de a dărma acest edificiu...

Anchetele de opinie indică, de fapt, o revenire în forță a valorilor tradiționale. Afirmarea că mariajul a devenit o cutumă desuetă sau o practică perimată pare exagerată. Pentru majoritatea persoanelor chestionate reușita în viața de cuplu constituie un obiectiv prioritar, care nu poate fi atins decât prin fidelitate, respect reciproc și înțelegere. Universul familial primează asupra mediului profesional, cercul de prieteni sau distracțiile: este singurul loc în care individul se simte „bine”, „destins” sau „în securitate”. „Caminele închise” și „ușile încuiate” nu mai dau naștere unor contestații virulente. Li se atribuie, chiar, funcția de a transmite în mod eficient bunele maniere, respectul față de celălalt și sentimentul responsabilității. Acest consens se regăsește, foarte clar afirmat, la adolescenți: două treimi dintre aceștia declară că au relații privilegiate cu părinții lor (ascultare, încredere reciprocă).

După epoca de aur a Statului-providență și a militanșimului, sînt redescoperite virtuțile microgrupurilor de socializare”. Acestea din urmă protejează împotriva agresiunilor exterioare și se pretază la o investigație afectivă imediată. Sînt astfel bine cunoscute nevoile de autonomie, de exprimare personală și de înrădăcinare. Satisfacțiile obținute aici nu apar ca efemere sau iluzorii.

Există și alte stereotipuri care trebuie combătute. S-a crezut mult timp - pe urmele lui T. Parsons - că urbanizarea și industrializarea au antrenat „nuclearizarea” familiei. Această secvență cauzală se sprijină pe o paradigmă funcționalistă”. Teza astfel dezvoltată afirmă că evoluția economică și constrîngerile mobilității segmentează legăturile de rudenie, reducînd dimensiunile grupului domestic”. Acesta stăbește pînă la a nu mai fi

decît o unitate de consum și loc de găzduire. Controlul asupra actului productiv îi scapă (salarizare), iar prerogativele în materie de îngrijire sau de educație nu mai sînt doar de resortul său...

■ Astfel de viziune face necesare numeroase corecturi. Studiile istoricilor (P. Laslett, R. Wall) și cele ale demografilor (H. Lardon) au demonstrat că în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea „gradul de coabitare” - ținînd seama de rata mortalității - nu era dintre cele mai ridicate. De altfel, vitalitatea rețelelor de rudenie nu s-a dezmîntît niciodată. Fie că este vorba de dispoziții testamentare, de donații sau de moșteniri, solidaritatea între generații continuă să prevaleze. Aceste ajutoare, constante sau ocazionale, ascultă de o logică de „subsistență” și de „promovare” în același timp. Ele se manifestă în diverse moduri: servicii de pază, împrumuturi financiare, inserție profesională... (A. Pitrou, 1978).

Cuplurile tinere, la rîndul lor, nu rămîn inactive. Susținerea afectivă este cu atât mai apreciată în caz de boală. Proximitatea rezidențială nu a dispărut nici ea: 75% dintre copiii căsătorii locuiesc la mai puțin de 25 km de părinții lor. De la viața cotidiană” la murle” de trecere (botez, prima comuniune, înmormîntare), ocaziile de întîlnire sînt facilitate. Toate aceste contacte întăresc coeziunea și omogenitatea. Unele practici de nepotism își au originea aici (să ne gîndim la coșarii din Savoia, la zdarii din Creuse sau la vînzătorii de limonadă din Cantal). Informațiile schimbate sînt uneori de un mare interes, ele putînd să fie folosite pentru dobîndirea unor relații noi, a unei locuințe sau a unei slujbe. Toate aceste evoluții contrazic perspectivele nuclearizării. Vicisitudinile conjuncturii nu condamnă dinamica familială, ci o întăresc. Departe de a fi limitată la societățile rurale, influența înrîndirii (funcții afective, rituale sau simbolice) rămîne la fel de puternică.

▷ Feminizarea locurilor de muncă
▷ Filiație ▷ Homogamie ▷ Indicatori demografici
▷ Organizarea sferei domestice
▷ Întrudre

● ARIÉS Philippe. *L'Enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*, Paris, Plon, 1960.

COMMAILLE Jacques. *Le Divorce en France: de la loi de 1975 à la sociologie du divorce*. Paris, La documentation française, 1980.

GIRARD Alain. *Le Choix du conjoint: une enquête psycho-sociologique en France*. Paris, PUF, 1964.

KELLERHALS Jean, TROUTOT Pierre-Yves, LAZÉGA Emmanuel. *Microsociologie de la famille*. Paris, PUF, 1984.

KESSLER Dominique, MASSON André (coordonat de). *Cycles de vie et générations*. Paris, Economica, 1985.

MICHEL Andrée. *Sociologie de la famille et du mariage*. Paris, PUF, 1972.

PITROU Agnès. *Vivre sans famille? Les solidarités familiales dans le monde d'aujourd'hui*. Toulouse, Privat, 1978.

ROUSSEL Louis. *La Famille incertaine*. Paris, O. Jacob, 1989.

SÉGALEN Martine. *Sociologie de la famille*. Paris, A. Colin, 1981.

SHORTER Edward. *Naissance de la famille moderne. XVIIIe-XXe siècle* trad. fr., Paris, Le Seuil, 1977 (prima ediție 1975).

Fapt social (Fait social). ■ Este considerat fapt social „orică mod de a acționa fixat sau nu, susceptibil de a exercita asupra individului o constrîngere exterioară”. Regăsim, în spatele acestei definiții, concepția durkheimiana despre societate. Principalele presupozitii:

- Individul se naște din societate și nu invers;
- Fiecare din noi crede că nu se supune decât lui însuși, cînd de fapt este jucăria forțelor colective;
- Conștiința colectivă”, adică „ansamblul credințelor și sentimentelor comune mediei membrilor unei societăți”, formează un sistem determinat, cu o viață proprie;
- A explica un fenomen social înseamnă a-i căuta cauza eficientă.

■ În diferitele sale lucrări, E. Durkheim (1858-1917) va rămîne fidel acestui cadru de analiză. Cîteva ilustrări:

„Dacă solidaritatea mecanică a precedat solidaritatea organică, nu se pot explica feno-

menele de diferențiere pornind de la indivizi" (*De la division du travail social*, 1893);

- „Curențele suicidogene au originea nu în individ, ci în colectivitate” (*Le Suicide*, 1897);

- „Societatea trezește în noi sentimentul divinului și devine astfel obiect pentru credință și pentru cult” (*Les Formes élémentaires de la vie religieuse*, 1912).

■ În *Essai sur le don* (1924), M. Mauss va introduce expresia de „fapt social total”, subliniind astfel intensitatea legăturilor organice dintre fenomenele juridice, economice, religioase sau simbolice”.

Fascism (Fascisme). Fenomenul fascist apare în perioada interbelică. Trei piloni de susținere: totalitarism”, corporatism, naționalism”. Mai multe variante (modelul mussolinian, cel franchist sau cel hitlerist), dar același refuz al democrației” și al ordinii republicane. O lucrare de referință: H. Arendt, *Le Système totalitaire* trad. fr., Paris, Le Seuil, 1975 (prima ediție 1945). Cf., de asemenea, sinteza lui P. Milza, *Le Fascisme français. Passé et présent*, Paris, Flammarion, 1989

Feminism (Féminisme). Mișcare socială ale cărei obiective sînt apărarea drepturilor femeii și reducerea inegalităților” dintre sexe. În Franța, în anii '70, adoptarea (după numeroase dezbateri) a unor legi privind controlul nașterilor și egalitatea profesională. Analize ale patriarhatului: ca cel mai vechi mod de dominare, reductibil la capitalism. În perioada actuală, întrebările vizează mai degrabă practicile concrete decît dispozițiile legale. De exemplu, în ce măsură legislația a fost tradusă în politicile de recrutare sau de promovare ale întreprinderilor? În plan teoretic, problema diferenței între sexe tinde să fie repusă în cadrul unei analize a raporturilor sociale. ► Relații sociale legate de sex

Feminizarea locurilor de muncă (Féminisation des emplois). În materie de activitate profesională, comportamentele bărbaților și femeilor rămîn încă foarte diferite. În funcție de tipul de populație avut în vedere, „rapor-

tarea la slujbă” este prezentată, tradițional, fie ca o constrîngere sau o datorie, fie în termeni de alegere personală. Să ilustrăm acest clișaj prin următoarea observație: între 25 și 55 de ani, mai mult de 95% dintre bărbați sînt considerați ca activi, în timp ce, pentru același segment de vîrstă, feminizarea mîinii de lucru nu înregistrează decît procentaje mult mai modeste, de ordinul 2/3. Distanța este și mai mare în cazul mamelor cu trei copii sau mai mulți. Cu toate acestea, de aproximativ 20 de ani, din ce în ce mai multe femei se integrează în piața forței de muncă: 38,6% în 1968, 42,3% în 1975 și 46% în 1986. Este vorba de o tendință în fond, pe care unii o consideră „irreversibilă”. Din această perspectivă, două mari axe trebuie menționate: pe de o parte, transformarea structurilor familiale și modificarea mentalităților; pe de alta, dinamici sistemului productiv (evoluția structurii locurilor de muncă și a modurilor de gestionare a personalului).

Extinderea muncii feminine, măsurată prin intermediul ratelor de activitate și al creșterii efectivelor, nu s-a dezmîntat, în pofida rupturii din 1973-1974. Interpretarea unor anchete permite evidențierea principalilor factori explicativi. Dacă vîrsta”, mediul familial sau nivelul de instruire au un rol foarte important, alți parametri, cum ar fi regiunea de rezidență sau mediul social, au un impact mai scăzut.

Să examinăm, pentru început, influența pe care o are vîrsta”. Rata de activitate feminină crește accentuat de la 16 la 25 de ani, scade treptat pînă la 55 de ani, după care scade brusc. Absența segmentului 30-50 de ani caracterizează recensămîntul din 1982 în raport cu recensămîntele anterioare. Aceste evoluții sînt reflexul unei mai mari continuități în viața profesională: femeile active își întreprind mai rar exercitarea meseriei sau o reiau mai repede. Al doilea factor important: *structura familială*. În 1975, aproximativ 80% dintre căsătoriate participau deja la activitatea economică. În pofida conjuncturii dificile, ele și-au ameliorat pozițiile. Dar cele care au contribuit cel mai mult la această creștere a ratei de activitate sînt mamele cu unul sau doi copii.

Creșterea nivelului de instruire” favorizează și ea această mișcare de ansamblu. Aceasta apare într-un mod foarte clar pentru segmentul 25-34 de ani. Să precizăm, în sfîrșit, faptul că descentralizarea locurilor de muncă nu a atenuat disparitățile regionale și că ratele de activitate rămîn, în mod tradițional, mai ridicate (între 60 și 70%) pentru soțiile agricultorilor, meșteșugarilor sau comercianților. Printre cele al căror soț este salariat, soțiile funcționarilor sau cadrelor sînt cele care au de cele mai multe ori o slujbă, dimpotrivă, la extremitățile scării sociale (adică pentru soțiile muncitorilor sau, dimpotrivă, ale celor cu profesii intelectuale superioare) feminizarea mîinii de lucru este cea mai redusă (puțin mai mult de 50%).

Analizele teoretice centrate pe fenomene de flexiune conjuncturală trebuie luate și ele în discuție. Sensibilitatea ratelor de activitate, în perioada de criză, antrenează a priori două efecte contradictorii asupra ofertei de lucru: pe de o parte, **efectul muncitorului suplimentar**; pe de alta, **efectul muncitorului descurajat**. În primul caz, micșorarea ofertei de muncă îi incită pe inactivi să muncească pentru a compensa pierderea de venit determinată de dificultățile de inserție ale capului familiei. Cînd intervine descurajarea, activitățile sînt amîinate. Chiar dacă economiștii nu sînt de acord cu metodele folosite, concluziile lor converg spre aceeași idee: creșterea sau menținerea unui nivel ridicat al șomajului exercită un efect depresiv asupra mîinii de lucru feminine.

Studiul mai recente au determinat însă reconsiderarea acestei perspective: dificultățile conjuncturale nu se opun tendințelor analizate mai sus (extinderea muncii feminine, creșterea ratei de activitate...). De unde confuzia unor cercetători confrunțați cu o evoluție greu de sesizat cu ajutorul grilelor de lectură celor mai uzuale, M. Maruani și C. Nicole ne furnizează, în acest sens, o măturare dintre cele mai semnificative. „Timpurile sînt grele pentru sociologi și economiști. Trăm o perioadă de criză a locurilor de muncă în care însă activitatea feminină este în plină expansiune. Ce se poate spune despre acest fapt,

care dă peste cap schemele de analiză și instrumentele conceptuale? Nu înseamnă aceasta desființarea dogmelor celor mai solide? Căci, în sfîrșit, femeile, armată industrială de rezervă... primele licențiate, ultimele angajate... criza economică, deci întoarcere la cămin... toate acestea nu se mai leagă” (în *Revue française des Affaires sociales*, aprilie-iunie 1985, p. 23).

Evoluția muncii femeilor se înscrie în realitate într-un proces istoric ale cărui modalități actuale constituie o etapă particulară. Dintr-un unghi mai empiric, ne putem pune întrebarea dacă, pe termen mediu, această etapă nu va conduce la apariția unui model de tip „scandinav”, în cadrul căruia ciclul de activitate al femeii s-ar apropia din ce în ce mai mult de cel al bărbaților. ► Familie (sociologia) ► Relații sociale legate de sex

Fetișism (Fétichisme). Cult sau venerare a anumitor obiecte materiale carora li se atribuie puteri supranaturale. Este legat de actele rituale sau de reprezentări simbolice. Caracterizează în psihanaliză, o formă de perversiune sexuală.

Fetișismul mărfii (Fetichisme de la marchandise). Aparține vocabularului marxist, prelungind analizele în termeni de alianță” sau reficare”. Denunțare a confuziei dintre valoarea de folosință și valoarea de schimb.

Filiație (Filiation). Legătură creată prin naștere, dar care variază în funcție de sistemul de înrudire”. Sînt adesea opuse **filiația unilineară** și **filiația nediferențiată**. Prima desemnează o descendență în linie paternă sau maternă; cea de-a doua - numită și cognată (în dreptul roman, legătură naturală pe linie femeiască - n.n.) - este de tip bilateral.

Finalitate (Finalité). Formă particulară a cauzalității”. Principiu potrivit căruia orice lucru există pentru un scop. Mai multe distincții posibile: finalitatea internă sau externă, imanentă sau transcendentă, intențională sau formală, naturală sau materială.

Flexibilitate (Flexibilitate). Poate fi operatională sau cantitativă, strategică sau operațională, potențială sau efectivă... Definiții care i se dau sînt foarte diverse, uneori chiar contradictorii. Unele sînt prea restrînsse, altele insuficient de specifice. Cele mai multe, totuși, se bazează pe „acomodare”, pe „capacitatea de variație” și pe „aptitudinea pentru schimbare”. Formulările reținute vizează evitarea obstacolelor, „amortizarea fluctuațiilor și compensarea efectelor de prag. Mijloacele utilizate asociază redășfășurarea, diferențierea produselor și poli de conversie. Rotația posturilor, apelel la mina de lucru periferică răspund aceluiași finalități.

Folk society (Folk society). Termen propus de antropologul american Robert Redfield (1897-1958) pentru a desemna comunitățile de mici dimensiuni, relativ izolate, cu un stil de viață tradițional incluse într-o entitate națională, dar opuse valorilor și idealurilor societății urbane.

Fordism (Fordism). Fordismul se definește ca o aprofundare a taylorismului. Folosirea benzii rulante duce la creșterea productivității. Schimbările care intervin afectează de asemenea, natura obiectului producției devine din ce în ce mai standardizată și se înscrie într-o fază de acumulare intensivă. Fordismul este însă mai mult decît un mod de organizare a muncii. Transformările nu se limitează la îmbogățirea claselor muncitoare, simbolizată de creșterea proporției echipării cu bunuri de folosință îndelungată, ci cuprind și răspîndirea „nucii salariale”, urbanizarea, feminizarea posturilor sau generalizarea distracțiilor. Consumul de masă devine, de asemenea, posibil prin dezvoltarea unui nou „raport salarial”. Această expresie desemnează organizarea producției, precum și modul de formare și de utilizare a venitului salariaților. ► Muncă (sociologia -)

Formare (Formation). Tinde să înlocuiască drept termenii de „învățămînt” sau „educație” în vorbirea curentă. Folosirea lui trădează o evoluție a politicilor și practicilor în

materie de inserție profesională” (prelungirea perioadei de învățare mult dincolo de adolescență).

Noțiunea de formare, polisemantică, trimite la ansamblul cunoștințelor generale, tehnice și practice, legate de exercitarea unei meserii, dar și la comportamente, atitudini și dispoziții care permit integrarea într-o profesie și, în general, în ansamblul activităților sociale. Formarea este deci un element decisiv în procesele de socializare.

Legislația din 1971 privilegiază la obligația întreprinderilor de a participa financiar la formarea personalului lor; determină intervenția unor noi parteneri în cîmpul educativ și oferă salariaților posibilitatea juridică de a-și ridica nivelul de calificare”. Alte categorii, cum ar fi șomerii sau tinerii, sînt implicate în măsuri sau dispozitive specifice. De fapt, accesul la formarea postșcolară generează inegalități, dintre care unele (în de diferențierea sistemului productiv (mărea firmelor, localizarea geografică, tipul de ramură economică...)

Sociologia educației s-a interesat, pînă acum, în mică măsura de formarea continuă, domeniul de cercetare asumat - în mare parte - de către sociologia muncii. ► Educație (sociologia -)

Formă (Forme). Este opusă, în general, materiei. În sensul conferit de Simmel, construirea unui model care permite înțelegerea unui anumit fapt social”. Respingerea interpretărilor de tip „realist”. Cf. G. Simmel, *Sociologie et epistemologie*, trad. fr., Paris, PUF 1981 (prima ediție 1917). Aportul teoriei formei (*Gestalttheorie*) merită, de asemenea, să fie menționat, potrivit acesteia, fenomenele nu mai trebuie considerate ca o sumă de elemente ce se cer izolate, analizate și disecate, ci ca ansambluri (*Zusammenhänge*) constituind unități autonome manifestînd o solidaritate internă și avînd legi proprii (lucrările lui Köhler, Wertheimer, Koffka). ► Paradigme sociologice

Frankfurt (Școala de la -) (Francfort; École de). Frankfurt, 1923: crearea, la inițiativa lui Felix Weil, a unui Institut de Cercetări

Sociale. Alipirea la Universitatea Columbia în timpul regimului nazist, revine în Germania în august 1950. Fondatorii: Max Horkheimer și Theodor Wiesengrund Adorno. Alți reprezentanți: Herbert Marcuse, Walter Benjamin, Erich Fromm. Principalul reprezentant astăzi: Jürgen Habermas. Două surse de inspirație: marxismul și psihsanaliza. Reflecții asupra prejudecății, antisemitismului și personalității autoritariene”. Critica rațiunii hegeliene, a cunoașterii instrumentale și a modernității. Teoria cunoașterii înrădăcinate în „praxis” („interese de emancipare”, „acțiune comunicatională”). Cf. M. Jay, *L'Imagination dialectique. Histoire de l'École de Francfort et de l'Institut de Recherches sociales* (1923-1950), trad. fr., Paris, Payot, 1977.

Frătrie (Phratric; fratrie). Grup format prin reunirea mai multor clanuri”. Legăturile de rudenie și cel mai adesea convenționale și se supun unei reguli de filiație unliniară

Frustrare (Frustration). ■ În sens psihanalitic (cf. traducerea termenului german *Versagung*): absența obiectului care poartă satisfacerea lui dar și refuzul subiectului de a simți plăcere.

■ Abordare sociologică în termeni de frustrare relativă (cf. lucrările lui Stouffer și Merton): se poate astfel înțelege de ce, în anumite circumstanțe, cei care, în mod obiectiv (dată fiind, de exemplu, nivelul lor de instrucție), dispun de cele mai bune atunși și pot spera o mobilitate socială ascendentă consideră totuși (sau simulează aceasta) că șansa lor de promovare este dintre cele mai scăzute. Paradoxul poate fi explicat din momentul în care observăm că, în raport cu grupul de referință cu care se compară individul reușita intră în ordinea lucrurilor, în timp ce, dimpotrivă, un eșec riscă să lase urme (problematică stigmatizării). De unde adoptarea unui „profil jos”, pentru a preveni o asemenea situație.

Funcție (Fonction). Relație între două sau mai multe elemente. Caracterizată prin

rol” sau prin finalitate”. Termen asociat adesea cu considerări de ordin organicist sau teleologic”. A se distinge (Merton) între funcții manifeste (sau explicate) și funcții latente (unorii mascate sau recunoscute cu greu de corpul social). Numeroase discuții între psihologie (Piaget), fenomenologie (Merleau-Ponty) și antropologie (Malinowski, Radcliffe-Brown). În zilele noastre este adoptată o perspectivă sistemică, permițînd conceptualizarea interdependenței fenomenelor sociale. Este necesară o mai bună articulare (cînd este posibil) a analizei funcționale cu cea genetică.

Funcționalism (Fonctionnalisme). Mai multe variante, atît în etnologie (Malinowski, Radcliffe-Brown), cit și în sociologie (Merton, Parsons). Perspectiva sistemică: fiecare element trebuie raportat la totalitatea căruia îi aparține. Problematica integrării” sunt în calcul a statusurilor” și a rolurilor” care le sînt asociate. Cf. J. Coenen-Huther, *Le Fonctionnalisme en sociologie et après?* Bruxelles, ed. de l'université de Bruxelles, 1984. ► Obiectivarea cunoștințelor

Funcționari (Employés). O problema de definire nu sînt nici tehnicienii, nici „gulere albe”. Se diferențiază de muncitorii prin aspirații, tip de munca (tratarea informațiilor) și caracteristici socio-profesionale (pondera mai mare a tinerilor și femeilor). Categorie foarte eterogenă, ale cărei efective sînt în creștere continuă, datorată extinderii sectorului public și activităților comerciale. Cf. lucrarea lui Alain Chenu, *L'Archeipel des employés*, Paris, INSEE, 1990. ► Mobilitate socială ▷ Nomenclator PCS

Fundamente culturale ale personalității (Fondements culturels de la personnalité). Cf. R. Linon, *Le Fondement culturel de la personnalité*, trad. fr., Paris, Dunod, 1968 (prima ediție 1945). ▷ Culturalism ▷ Cultură ▷ Personalitate de bază

Hazard (Hasard). Definiții diverse, cele mai cunoscute fiind propuse de J.S. Mill și A. Cournot. Este vorba despre o „interferență, uneori singulară, de obicei imprezvizibilă datorită complexității factorilor aflați în joc (...)”, în orice caz neintenționată și relativ contingentă (chiar dacă necesară în sine la un moment dat sau în anumite circumstanțe) între două sau mai multe serii cauzale independente” (cf. articolul lui J. Maldier, în *Revue Philosophique*, iunie 1897, p. 585). Vezi, în zilele noastre, contribuțiile lui R. Thom și I. Prigogine. Cf., de asemenea, dezbaterile în jurul cărții lui J. Monod, *Le Hazard et la nécessité* (Paris, Le Seuil, 1977).

Hermeneutică (Herméneutique). Interpretare a textelor filozofice sau religioase. Cf. lucrările lui P. Ricoeur, S. Strasser sau H.-G. Gadamer.

Histerezis (Hystérésis). Din gr. *hysterein* - a fi în întârziere. Ideea de decalaj (de exemplu, atunci când structurile sociale se schimbă și nu mai sînt conforme cu cele care au fost interiorizate).

Hoardă (Horde). Cuvînt de origine tătară. Desemnează, într-o perspectivă evoluționistă, forma cea mai frustă de organizare socială. Principalele caracteristici: nomadism și anarhie. Sinonim adesea cu bandă. Termen reluat de Freud în teoria sa despre paricid. Într-un sens mai larg, ansamblu de clanuri sau familii* exercitînd drepturi specifice asupra unui teritoriu dat (Radcliffe-Brown). Astăzi este folosită altă expresie, cea de „grup local”.

Holism (Holisme). Se opune individualismului metodologic*. Întietatea întregului asupra părților. Interpretare de natură globalizantă. Importanța „efectului de sistem” sau a „determinărilor structurale”.

Homogamie (Homogamie). Alegerea soțului nu se face la întîmplare, ci depinde de

determinanții sociali (cf. asupra acestei teme celebra anchetă a lui Alain Girard din 1959). Locurile de întîlnire (baluri, restaurante, asociații etc.) sînt specifice pentru fiecare mediu. Proximitate de ordin cultural, etnic, geografic...

Identități (Identités). Noțiunea de identitate vede polisemantică: apare atît în limbajul comun, cît și în vocabularul psihologiei, psihanalizei sau filozofiei. În ce fel își poate găsi locul în sociologie? Unii autori o ignoră: *Dictionnaire critique de la sociologie* (Boudon, Bourricaud, 1982) nu o menționează. Alți o ocolesc, înlocuindu-o cu termeni apropiați (identitate colectivă, identificare). Există puține lucrări de sociologie consacrate studiului identităților.

Definirea acestei noțiuni ca un ansamblu de circumstanțe care fac ca o persoană să fie tocmai acea persoană determinată este vagă. Ea pune accentul pe procedurile de atribuire a unei identități legale, pe identificarea ce permite poziționarea indivizilor în interiorul unei categorii definite din punct de vedere social și legitimate de instanțe care aparțin unor niveluri diverse (caracteristici demografice, etnice, profesionale etc.).

O asemenea definiție este insuficientă intrucît nu permite înțelegerea relațiilor dintre nivelul individual și cel colectiv, între identitatea pentru sine și identitatea pentru ceilalți.

O privire asupra altor tradiții științifice este în măsură să îmbogățească noțiunea, să pună în evidență interpretările divergente la care ea a dat loc, în încercarea de a construi o definiție sociologică. Pentru unii psihologi și psihanalști, identitatea este în primul rînd „sentimentul subiectiv și tonic al unei unități personale și al unei continuități temporale” (Erikson, 1972), principiul care conferă o coerență multiplicității de experiențe sociale ale individului. Pentru alții, situați în tradiția freudiană, divizarea și discontinuitatea ar caracteriza construirea identității, prin intermediul conflictului* (dintre diferitele instanțe care sînt Sinele, Eul și Supraeul individului, conflict dintre identitatea pentru sine și identitatea pentru ceilalți). Ambele concepții, dintre care una privilegiază armonia, iar cealaltă disonanța,

trebuie avute în vedere. Amîndouă privilegiază construirea identității ca proces care trebuie studiat în perspectivă diacronică. Pentru Erikson (1972, p. 18), „formarea identității pune în joc procese de reflecție și de observație simultane, procese active la toate nivelurile funcționării mintale, prin care individul se judecă ei însuși în lumina a ceea ce descoperă a fi modul în care alții îi evaluează în comparație cu ei înșiși și prin intermediul unei tipologii pe care ei o consideră ca semnificativă: în același timp, individul judecă modul lor de a gîndi în lumina felului său personal de a se percepe, în comparație cu ei și cu categoriile care, în ochii săi, sînt investite cu prestigiu”.

În tradiția hegeliană, identitatea rezultă din cunoașterea reciprocă a eului și a celui-alt; ea este produsul unui proces conflictual în care se construiesc interacțiuni individuale, practici sociale obiective și reprezentări subiective.

Psihologia genetică (cf. lucrările lui J. Piaget) insistă asupra noțiunii de „socializare”. Construirea identităților, prin transmiterea conduitei sociale și prin organizarea reprezentărilor mintale, este un proces în același timp cognitiv, afectiv și expresiv. Prin intermediul limbajului individual asimilează și își însușește sistemele de reguli, de valori*, de semne care îi permit să comunice cu semenii, să se identifice sau să se diferențieze, să își marcheze apartenența la unele grupuri sau să le respingă pe altele.

În acest stadiu, este încă imposibil să oferim o definiție a identității, fără a reveni la marile curente ale sociologiei contemporane, chiar dacă acestea au folosit puțin conceptul sau chiar l-au respins.

■ DE LA ETICHETARE* LA HABITUS*. Interacționismul simbolic* (cunoscut sub numele de Școala de la Chicago*) dezvoltă un demers inductiv care vizează studiul acțiunii colective. Este vorba de a explica în ce fel se constituie categoriile vieții sociale în cursul activităților ansamblurilor complexe de grupuri de indivizi care cooperează sau se află în opoziție unele față de altele. Este, de aseme-

nală, la competențele tehnice și la responsabilitate. Aceste funcții sînt suficient de valorizante pentru a permite indivizilor recunoașterea socială, negocierea cu egali lor și cu cei superiori ierarhic, afirmarea unei identități individuale. Indivizii își plasează cea mai mare parte a investițiilor lor sociale, participînd activ la mai multe grupuri formale sau informale în care își afirmă propriile capacități de a stăpîni situații complexe și de a le face să evolueze. Această identitate se întîlnește în principal la muncitorii specializați și la cadrele de producție.

4. **Identitatea de afinitate** apare atunci cînd există posibilități de promovare rapidă sub forma mobilității socio-profesionale. Lumea muncii este cea a relațiilor privilegiate cu colegi sau superiori ierarhici aleși nu în funcție de apartenența lor la colectivul de muncă al individului, ci în virtutea poziției lor sociale în rețelele informale ale întreprinderii. Grupul de apartenență nu mai are aici aceeași importanță ca pentru tipul precedent. Este mai degrabă vorba de a permite o identificare cu grupul de referință cu status social superior, prin dezvoltarea unor relații de afinitate. Aceasta ar fi identitatea tînelor absolvenți de facultate a tehnicienilor, a cadrelor, dar și a funcționarilor și muncitorilor.

Pentru caracterizarea acestei abordări a identităților se au în vedere trei dimensiuni: situația muncii, relațiile de grup și raporturile cu cei superiori ierarhici, percepția asupra viitorului probabil. Identitățile sînt într-o corelație destul de strînsă cu categoriile sociale legitime (sex, vîrstă, naționalitate, nivel de calificare).

Lucrări recente (Dubar 1991) dezvoltă, bazîndu-se pe studiul prezentat mai sus, noțiunea mai largă de „identitate profesională”. Pornind de la investigații aprofundate în întreprinderi și de la convorbiri biografice cu eșantioane aleatorii de salariați, sînt studiate:

- **lumea trăită a muncii** (situații obiective de muncă și semnificațiile pe care le acordă individul);

- **relațiile de muncă** (locul ocupat în colectivul de muncă, relațiile interpersonale și dezvoltarea grupurilor informale, dar și percepția

subiectivă a acestor relații și sentimentul de apartenență la atelier, serviciu, întreprindere);

- **traiectoria profesională și perceperea viitorului** (descrierea diferitelor etape: mobilitate, promovare etc., dar și viziunea subiectivă asupra profesiei și speranțele de schimbare).

- Sînt puse astfel în evidență patru tipuri de identitate.

1. O **identitate de excludere**, care are unele caracteristici ale identității de retragere. Nu este specifică însă grupurilor particulare de muncitori specializați, iar neinvestirea profesională ține mai mult de sentimentul de respingere în marginea întreprinderii decît de posibilitatea altor investiții sociale.

2. O **identitate blocată**, care se întîlnește la salariații cu o calificare profesională tradițională, dobîndită datorită unei diplome de tip CAP, dar mai ales datorită experienței profesionale și formării „la locul de muncă”. Posibilitățile lor de negociere scad considerabil în cazul schimbării criteriilor de recrutare și promovare.

3. O **identitate de negociere individualizată** în acest caz, salariații cu diplome tehnice cu un nivel mai ridicat primesc în mod favorabil toate oportunitățile (formarea unei formări continue, de exemplu) Mobilizații de întreprindere lor aceștia valorizează responsabilitățile tehnice și dimensiunile raționale ale funcției lor dar au tendința de a privilegia relația directă cu patronul pentru negocierea profilului carierei lor.

4. O **identitate de afinitate**, care regrupează salariați cu diploma, puțin satisfăcuți de condițiile lor actuale și care își marchează distanțarea față de colectivul de muncă. În acest caz se dezvoltă strategii individualiste, bazate pe rețele informale. Dispuși să obțină noi diplome sînt în căutare de promovare, în întreprinderea lor sau altundeva.

Tipologia propusă mai sus indică o distanțare crescîndă între categoriile sociale (codificări și sisteme de reguli recunoscute din punct de vedere juridic) și construirea și transformarea identităților profesionale. În actualul context de evoluție a organizațiilor și calificărilor, noțiunea de identitate permite înțelegerea modului în care indivizii se numesc,

și caracterizează apartenențele, se situează în raport cu ierarhia statusurilor, cu scara clasificărilor sau cu grila remunerățiilor.

Noțiunea de identitate, aflată la intersecția dintre psihologie și sociologie, dă un sens dezbaterii clasice dintre concepțiile individualiste și cele holiste, fără a o limita la opoziții sterile, ea permite, de asemenea, punerea în relație a nivelurilor individual și colectiv. Astfel, „eu se exprimă ca individualitate angajată în acest proces de cooperare caracteristic pentru întreaga comunitate. Asemenea atitudini sînt produsul grupului, dar individual care le organizează le poate da o expresie pe care nu au avut-o pînă la o anumită dată” (G. Mead, 1934, p. 168).

▷ Chicago (Școala de la ~) ▷ Devianță și criminalitate ▷ Etichetare ▷ Habitus ▷ Reprezentări sociale ▷ Socializare ▷ Stigmatizare

● BECKER Howard, *Outsiders Études de sociologie de la déviance*, trad. fr., Paris, éd. A. M. Métailié, 1985 (prima ediție 1963).

BERGER Peter, LUKMANN Thomas, *La Construction sociale de la réalité*, trad. fr., Paris, Klincksieck, 1986 (prima ediție 1966).

BOURDIEU Pierre, *Le Sens pratique*, Paris, Minuit, 1980.

DUBAR Claude, *La Socialisation: construction des identités sociales et professionnelles*, Paris, A. Colin, 1991.

ERIKSON Erik, *Adolescence et crise. La quête de l'identité*, trad. fr., Paris, Flammarion, 1972 (prima ediție 1968).

GOFFMAN Erving, *La Mise en scène de la vie quotidienne*, 2 vol., trad. fr., Paris, Minuit, 1973 (prima ediție 1956 și 1971).

MEAD George, *L'Esprit, le soi et la société*, trad. fr., Paris, PUF, 1963 (prima ediție 1934).

MUCCHELLI Alex, *L'Identité*, Paris, PUF, 1986.

SAINSAULIEU Renaud, *L'Identité au travail. Les effets culturels de l'organisation*, Paris, Presses de la Fondation nationale des Sciences politiques, 1985 (prima ediție 1977).

TAP Pierre (sub coordonarea), *Identité individuelle et personnalisation*, Toulouse, Privat, 1980.

Ideologie (Idéologie). Termenul apare pentru prima dată la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, la Destutt de Tracy (*Mémoire sur la faculté de penser*, 1796-1798). Acesta, după exemplul lui Condillac, dorea să creeze o „știință a genezei ideilor”, capabilă să clarifice fundamentele ordinii sociale. O asemenea concepție a făcut obiectul a numeroase critici. S-a spus că cei care se refugiau în astfel de abstracții procedau prin amalgamare sau extrapolare și nu obțineau decît un reflex inversat, mutilat sau deformat al realului. Analizele marxiste în termeni de „orbire”, disimulare sau „falsă conștiință” se înscriu în această perspectivă și denunță raporturile de dominare.

Au fost propuse și alte accepții. Pareto vorbește de „derivări”, Weber de „medieri simbolice”. Aron de „religii seculare” sau de „opul intelectualilor”. Alte formulări, mai neutre, se referă la sociologia cunoașterii și au în vedere sisteme mai mult sau mai puțin coerente de valori și credințe. Aceste diferite construcții servesc drept suport acțiunii colective și corespund unor interese specifice. Li se asociază mai multe funcții: întărirea coeziunii grupului, legitimarea conduitelor sau comportamentelor, „demonstrarea” justitei anumitor aspirații (cf. R. Boudon, *L'Idéologie*, Paris Fayard, 1986).

În zilele noastre, aceste reprezentări sau „viziuni asupra lumii” nu mai succedă aceluiași entuziasm. Marile proiecte sociale trezesc suspiciuni (sau dezamăgiri). Creșterea individualismului, pierderea de credibilitate pe care o suferă sindicatele și partidele politice și - în general - criza militantisimului confirmă acest fapt.

Idiografic/nomotetic (Idiographique/nomothétique). Termeni preluați de Allport de la filozof german Windelband (1848-1915). Științele „idiografice” (numite de Rickert științe ale culturii) se interesează de evenimente singulare. Alte discipline (cele empirico-formale,

mai ales fizica) au o vocație „nomotetică”: vizează stabilirea de legi generale. Cf. dezbaterile „explicare”/„înțelegere”. ► Metodologia științelor sociale ► Obiectivarea cunoștințelor

Ierarhie socială (Hiérarchie sociale).

Grupurile nu sînt numai diferite unele de celelalte (stratificare”), ele se clasifică și pe o scară a puterii”, prestigiului” și venitului. ► Mobilitate socială

Imaginar (Imaginaire) ► Viața cotidiană

(sociologia –)

Imitație (Imitation). Din lat. *imitatio* - imagine.

Conduita copiată după modele a căror reproducere este considerată dezirabilă. Potrivit lui Gabriel Tarde (1843-1904), proces fundamental de coeziune socială. Controverse în această privință cu É. Durkheim (cf. în special *Le Suicide*, 1897). În zilele noastre, problematica fenomenelor de modă” sau de influență”.

Imperialism (Impérialisme).

■ În anii '60, popularitatea marxismului în anumite cercuri (tiers-mondiste, în special) era legată în mare parte de teoria imperialismului. Or, în mod curios, pașajele pe care Marx le-a consacrat acestui subiect sînt foarte succinte. În Cartea a III-a a *Capitalului*, Marx descrie destul de sumar concentrarea capitalismului, importanța crescîndă a societăților anonime și întărirea controlului bancar asupra producției industriale. Într-un mod mai direct este subliniat, tot aici, faptul că una din frînțele scaderii tendințelor a ratei profitului este comerțul exterior. Mai precis, câștigurile realizate se datorează diminuării prețului materiilor prime și exploatații forței de muncă, acești doi factori contribuind la reducerea costurilor de producție.

Este evident faptul că aceste cîteva remark-uri nu pot fi suficiente pentru fondarea unei teorii a imperialismului. Aceasta va fi aprofundată mai degrabă în secolul XX de către Hobson (*Imperialismul*, 1902), Hilferding (*Capitalul financiar*, 1910) și Buharin (în 1915), pentru a nu îi cita decît pe aceștia. Ea va fi

apoi popularizată de Lenin în 1916 într-un opuscul de vulgarizare publicat sub titlul *Imperialismul, stadiul ultim al capitalismului*.

În această lucrare Lenin rezumă principalele elemente, explicînd de ce, la un moment dat, capitalismul este conștrîns să se orienteze spre exterior, deci spre „colonii” sau spre „periferie”. Imperialismul, spune el, apare atunci cînd capitalismul este în faza sa de maturitate, care se manifestă prin domnirea monopolurilor și a capitalului financiar. Această acaparare devine necesară atît datorită tendinței cronice a capitalismului” spre subconsum, cit și prin prezența unei rezerve naționale nefolosite. În general, insuficiența cererii efective, legată ea însăși de contradicțiile sistemului, este cea care explică această căutare a unor debușuri exterioare.

■ Diferite forme, de-a lungul istoriei: militar, politic, cultural... Problematica colonizării, a schimbului inegal, a „dezvoltării subdezvoltării”.

In-group/out-group (In-group/out-group).

Termeni folosiți de W.G. Sumner (1840-1910). Grup de apartenență în opoziție cu alte grupuri exterioare.

Inconștient colectiv (Inconscient collectif).

Jung teoretizează ideea unui inconștient colectiv, prezentă deja în formă latentă în opera lui Freud, și afirmă existența acestuia, distinctă de inconștientul individual. Prin aceasta desemnează un fond comun al umanității, „domeniu secret, căruia îi putem surprinde murmurul, dar care ne alunecă printre degete”, structurat de arhetipur”, care sînt sursele miturilor”, poveștilor, legendelor, simbolurilor”. Cu toate acestea, cînd este vorba de explorarea dimensiunilor inconștiente ale unei culturi”, grup” sau instituții”, antropologii și psihologii apelează mai degrabă la freudism. ▷ Arhetip ▷ Mit ▷ Personalitate de bază

Incrementalism (Incrémentalisme).

Sinonim cu gradualism. Preferință pentru reforme limitate, nu pentru măsuri radicale.

Tradiție anglo-saxonă a *piecemeal engineering*-ului.

Indexicalitate (Indexicalité).

Ansamblul determinantilor care se atasează unui cuvînt sau unei situații. Pentru etnometodologii” (în special Garfinkel) orice formă simbolică (enunț, gest, regulă) comportă o „marjă de neîmplinire” (*frange d'incomplétude*). Trebuie să se meargă deci dincolo de informația care ne este dată și să se ia în considerare dimensiunea „contextuală”: biografia” locutorului, tipul de conversație, raporturile de forțe...

Indicatori demografici (Indicateurs démographiques).

Vezi sinteza de la pagina următoare. ► Familie (sociologia –)

Indicatori sociali (Indicateurs sociaux).

Inspirați de exemplul statisticilor economice (contabilitatea națională), responsabili politici ai mai multor țări occidentale au căutat să dispună, începînd din anii '60, de o selecție de indici care să rezume principalele informații sociale disponibile (vezi lucrările lui J. Delors).

Departele de a fi exhaustivi, acești indicatori acoperă totuși domenii foarte variate, cum ar fi speranța de viață, habitatul, munca femeilor, educația, practicile culturale. Construirea lor separată, răspunzînd unor intenții diferite, îi face însă puțin coerente, ceea ce nu autorizează în nici un caz o judecată globală asupra stării unei națiuni, încă și mai puțin speranța de a ajunge la o explicație a schimbării. Într-o perspectivă mai globală și mai sistematică, gruzul lui Louis Dirlin a construit un „tablou al tendințelor evoluțiilor sociale” (cf. *La Société française en tendances*, Paris, PUF, 1990).

Publicațiile editate de INSEE, în special *Données sociales*, reiau această perspectivă, dar furnizează date mult mai analitice.

Indice (Indice).

Măsură unică obținută pornind de la sintetizarea unei baterii de indicatori, ale căror relații cu conceptul pe care trebuie să îl reprezinte nu sînt decît probabilistice și variază în funcție de împrejurări. Numeroase probleme de ordin metodologic

(în special cînd este vorba de variabile calitative). Cf. lucrările lui P. Lazarsfeld (în special *Philosophie des sciences sociales*, Paris, Gallimard, 1970).

Individualism (Individualisme).

Doctrină potrivit căreia individul constituie fundamentul tuturor valorilor, adevărata realitate. Corespunde la Durkheim, procesului de diferențiere” (risc de anomie”). Conotație în general negativă: egoism, narcisism, întoarcere către sine... Pentru o abordare istorică, cf. lucrarea clasică a lui C. Macpherson, *La Théorie politique de l'individualisme possessif de Hobbes à Locke*, trad. fr., Paris, Gallimard, 1971 (prima ediție 1962). Altă contribuție interesantă: A. Laurent, *De l'individualisme* (Paris, PUF, 1985).

Individualism metodologic (Individualisme méthodologique).

Potrivit acestei abordări (dezvoltată de autori ca Hayek, Popper sau Piaget), orice fapt social nu este decît rezultatul interacțiunii” unui ansamblu de comportamente individuale, chiar atunci cînd acestea sînt supuse influenței normelor” sau valorilor” colective. Ansamblul structurat al raporturilor umane nu mai este decît modelul de condiționări” în mod pasiv, ci rezultă din confruntările dintre raționalități divergente. Luare în considerare a dimensiunii intenționale și strategice a actorilor. ► Paradigme sociologice

Individuație (Individualisation).

Termen scolastic, puțin folosit astăzi. Principiu conform căruia fiecare ființă posedă nu numai un tip specific, ci și o existență singulară, concretă, determinată în timp și spațiu. Considerat uneori sinonim cu „individualizare” (si-bire a legăturilor care unesc individul și societatea).

Inegalități sociale (Inégalités sociales).

De la Montesquieu, Marx sau Durkheim, tema inegalităților ocupă un loc central, atît în sociologie, cit și în filozofie sau științe politice. Măsurînd diferențele de status”, venit sau profesie”, sînt puse în evidență avantaje sau

Chițiva indicatori uzuali

- **RATA NATALITĂȚII.** Raportul dintre numărul nou-născuților vii dintr-o perioadă (un an, în general) și populația totală la mijlocul acelei perioade.
- **RATA FECUNDITĂȚII PE VÂRSTE.** Raportul dintre numărul copiilor născuți de femei de aceeași generație și efectivul generației la începutul perioadei. Suma ratelor de fecunditate pentru femeile de la 15 la 49 de ani (stabilită pentru același an) este numită suma nașterilor reduse.
- **RATA FECUNDITĂȚII GENERALE.** Raportul dintre numărul nașterilor dintr-o perioadă (un an, în general) și populația de femei fecunde la mijlocul perioadei. Femeile considerate fecunde sînt cele cu vârsta cuprinsă între 15 și 49 de ani.
- **SUMA NAȘTERILOR REDUSE** (sau indicator conjunctural de fecunditate). Suma ansamblului ratelor de fecunditate pe vârste pentru un anumit an. Indică numărul mediu de copii pe care l-ar aduce pe lume fiecare femeie dintr-o generație fictivă în timpul vieții sale fecunde cu ratele pe vârste identice cu cele observate în anul respectiv.
- **RATA BRUTĂ A REPRODUCERII.** Numărul fetelor pe care le-ar aduce pe lume o generație fictivă de 100 de femei supuse, pentru fiecare vîrstă, condițiilor de fecunditate observate în anul respectiv. Acest număr este egal cu suma nașterilor reduse multiplicată cu 48,8%, proporția fetelor în fiecare generație.
- **EXCEDENT NATURAL.** Diferența dintre numărul nașterilor și numărul deceselor înregistrate într-o perioadă. Cuvîntul „excedent” este justificat de faptul că, în general, numărul nașterilor este superior celui al deceselor. În situația inversă este vorba de un excedent natural negativ (cazul Franței între 1935 și 1944 și al Germaniei Federale după 1972).
- **SOLDA MIGRATOARE.** Diferența în cursul unei perioade, dintre numărul persoanelor care vin să locuiască într-o țară (migrație) și numărul celor care pleacă să locuiască în străinătate (emigrație). Noțiunea de soldă migratoare se aplică oricărui fel de unitate teritorială (regiune, departament, comună etc.), dar ia în considerare, în acest caz, nu numai schimbările cu străinătatea (migrații exterioare), ci și schimbările cu alte unități teritoriale (migrații interioare).
- **RATA CREȘTERII NATURALE (SAU A EXCEDENTULUI NATURAL).** Raportul dintre mărimea considerată a populației medii a perioadei (media populațiilor de la două date de 1 ianuarie succesive).

(Sursa: INSEE, *Tableaux de l'économie française*, 1989, p. 26-30.)

handicapuri legate de apartenența la un grup” sau altul, de poziția în stratificarea” socială. Prima problemă este cea a măsurării inegalităților. Atunci cînd se afirmă, de exemplu, că inegalitățile de salariu dintre bărbați și femei scad, enunțul este ambiguu atît timp cît nu se precizează că este vorba de o reducere a diferenței absolute (diferența dintre salariile medii) sau a diferenței relative (raportul dintre această diferență și salariul mediu al bărbaților). Unele dezbateri asupra tendinței din societățile dezvoltate spre o reducere a inegalităților se lovesc de acest tip de obstacol.

A doua problemă, mai importantă, face parte dintr-o constatare. Dacă, folosind diverse măsurători, se observă o reducere a inegalității șanselor școlare, aceasta nu este însoțită în mod necesar și de o modificare profundă a mobilității intergeneraționale”. Cum poate fi explicat un asemenea paradox? Unii autori vor face referire la o „logică a reproducerii” (P. Bourdieu, J.-C. Passeron), alții vor argumenta în termeni de „efecte de sistem” (R. Boudon) ▷ Anderson (paradoxul lui →) ▷ Educație (sociologia →) ▷ Mobilitate socială

Influență (Influence). În sens larg, se referă la orice formă de acțiune care joacă un rol determinant în comportamentul celuilalt. Despre procesul propriu-zis, vezi lucrările lui Katz și Lazarsfeld (*Personal Influence*). În studiile sale despre minoritățile active, S. Moscovici a reinnoit analiza, considerînd influența nu doar ca exprimînd un raport de dependență față de grup (ea ar fi, în acest caz, unilaterală), ci ca pe un proces simetric de negociere între colectiv și componenții lui (cf. *Psychologie sociale*, Paris, PUF, 1984). ▷ Conformare ▷ Disonanță cognitivă ▷ Putere

Infrastructură/suprastructură (Infrastructure/superstructure). Distincție, formulată de Marx, între fenomenele economice, determinate de raporturile de producție, și funcționarea organizării sociale care ia naștere din ele. ▶ Schimbare socială

Inițiere (rit de →) (Initiation; rite d'). Ansamblu de ceremonii care marchează sau acompaniază o schimbare de status* (rituri de trecere), dobîndirea de puteri supranaturale sau de cunoștințe noi (inițieri magice), accesul la confrerii sau societăți secrete (inițieri religioase).

Pentru Van Gennep (creatorul termenului), riturile de trecere de la copilărie la vârsta adultă cuprind trei mari secvențe care se regăsesc și în alte forme rituale: separarea (în scopul purificării); marginalizarea (vexări și violențe, învățări vizind resocializarea copilului); introducerea inițiatului în noul său status.

Sociologii (E. Durkheim, J. Cazeneuve, R. Bastide) și psihaștii (G. Roheim, G. Devereux, B. Bettelheim) au încercat, fiecare în felul său, să explice aceste comportamente în care se regăsește în permanență simbolismul morții și învierii. Vezi A. Van Gennep, *Les Rites de passage*, Paris, Casterman, 1981 (prima ediție 1901) și B. Bettelheim, *Les Blessures symboliques: essai d'interprétation des rites d'initiation*, trad. fr., Paris, Gallimard, 1971 (prima ediție 1954). ▷ Rituri

Inovație (Innovation). Procesul de inovație se derulează în general în următoarea succesiune: elaborarea unui cor de ipoteze, recursul la experimentare”, crearea la producție și, în sfîrșit, consumul noilor produse. De la speculațiile abstracte pînă la obiectele care constituie cotidianul, drumul este lung și, la fiecare etapă, determinanții sociali pot bloca sau accelera răspîndirea „progresului”.

În acest sens, o teorie” nu se impune pentru că ar fi adevărată, dacă înțelegem prin adevăr corespondența cu datele empirice. Această corespondență, de fapt, nu este niciodată perfectă: numai cîteva domenii anume fac obiectul unor investigații specifice. În aceste condiții, acceptarea unei noi paradigme” nu depinde doar de criteriile raționale. Revoluția lui Galilei nu este o excepție de la această regulă. Dacă este acceptată, aceasta nu se înfîșoară doar pentru că oferă rezultate mai bune. Și Aristotel construisese o explicație a lumii perfect coerentă. Galilei a sfîrșit prin a triumfa pentru că s-a dovedit tactician

abil, pentru că, scriind în italiană și nu în latină, a câștigat un public diferit și mai larg și mai ales pentru că și-a atras simpatia reprezentanților noilor idei.

Interpretările propuse nu se înscriu decât într-un vid social. Ele vin să bulverseze situațiile stabile, să promoveze alți actori și acestea nu se înfăptuiesc fără obstacole sau rezistențe. Aplicarea unei teorii se supune aceleiași logici. Constituirea inginerilor într-un corp determinat - ceea ce este acceptabil sau nu - este însoțită de reprezentări ale științei și de o ierarhie implicită a cunoașterii. Capacitatea de a asimila o inovație va depinde de compatibilitatea acesteia cu distribuția puterii în cadrul organizațiilor și interesele.

Producătorii sint și ei amenințați de răsturnările cercetării științifice. H. Mendras a observat (în *Sociétés paysannes*, Paris, A. Colin, 1976) „rezistențele la schimbare” legate de introducerea porumbului hibrid în valea Nay (din departamentul Pyrénées-Atlantiques). Porumbul hibrid, de origine americană, permite dublarea recoltei, dar pune astfel în cauză chiar bazele organizării sătești. Soiurile tradiționale de porumb făceau parte dintr-un sistem foarte structurat bazat pe autoconsum. Porumbul era folosit ca hrană pentru păsări și nu necesita îngrășăminte, fiind integrat într-o policultură al cărei scop era satisfacerea nevoilor unei comunități puțin predispușe la schimburi cu exteriorul. Porumbul hibrid rupe acest echilibru ancestral, întrucât favorizează apariția economiei monetare și dezvoltarea unei agriculturi de tip capitalist. Apar astfel noi „notabili”. Rezistența țărânului este deci de înțeles. Refuzul inovației înseamnă păstrarea identității.”

Consumul gospodăriilor este și el afectat de determinanții sociali. Grupurile cu un statut superior dobândesc mai repede produsele noi (video, televizor color, mașină de spălat vase) decât categoriile cu un status mediu sau inferior. Nimic de mirare pînă aici, cu atât mai mult cu cât aceste constatări pot fi reduse la probleme de venit: cei mai favorizați sint cei care cumpără primii bunurile cele mai recente. Dar fenomenul nu se repetă în mod identic pentru toate bunurile de folosință îndelungată. Unele produse cu o puternică conotație

culturală (combină hi-fi, calculator) nu reproduc neapărat ierarhia averilor. Răspîndirea unui produs este în relație cu modul de viață al posesorilor săi și se integrează în universul acestora. Faptul că 83% dintre agricultorii posedă astăzi un congelator, în timp ce acest procent nu este decît de 41% în cazul cadrelor superioare, nu se explică prin considerente de ordin monetar. Congelatorul permite stocarea produselor și se înscrie în prelungirea modului de viață agricol. Să remarcăm însă că folosirea congelatorului nu consolidează tradiția, întrucît, înmulțind cumpărăturile făcute în supermarketuri, reprezintă și sursa unei noi sociabilități”. Fiecare bun are deci propriile lui „caracteristici” și corespunde unor folosiri specifice.

Răspîndirea inovațiilor depinde în general de constrîngerile rentabilității, de luptele sociale și de raportul cu valorile (cf. lucrările istoricilor științei și tehnicii: B. Gille, A. Leroy-Gourhan, D. Noble...). ► Schimbare socială

Insertia profesională a tinerilor (Insertion professionnelle des jeunes), în Franța, mai mult de 700 000 de tineri părăsesc în fiecare an sistemul școlar. O parte importantă trec prin situații intermediare. Pentru cei care intră direct în viața activă, riscurile de nesiguranță au crescut substanțial.

Au fost adoptate anumite măsuri pentru remedierea acestor dificultăți. Fiecare dintre acestea ia forme foarte diverse și mobilizează mijloace importante. Această diversitate nu exclude totuși complementaritatea. „Aparatul de socializare” astfel creat vizează promovarea unor noi modalități de integrare.”

Tatonantă și uneori împărțită între obiective contradictorii, această căutare a unei reamenajări a ansamblului mecanismelor tranziției nu răspunde doar unor preocupări conjuncturale. Ceea ce era considerat ca provizoriu s-a dovedit a fi de durată, iar evoluțiile sint ineluctabile. Vom asista, fără îndoială, în curînd la o răspîndire mai mare a formărilor alternative, la dezvoltarea rețelilor de primire și la extinderea unor noi cîmpuri de activitate, cum ar fi animația sau asistența. Nu trebuie excluse nici unele derapaje. În afară de nesiguranța și denaturările dreptului la muncă,

fenomenele de concurență sau efectele de substituire între grupurile de activi pot constitui adevărate amenințări.

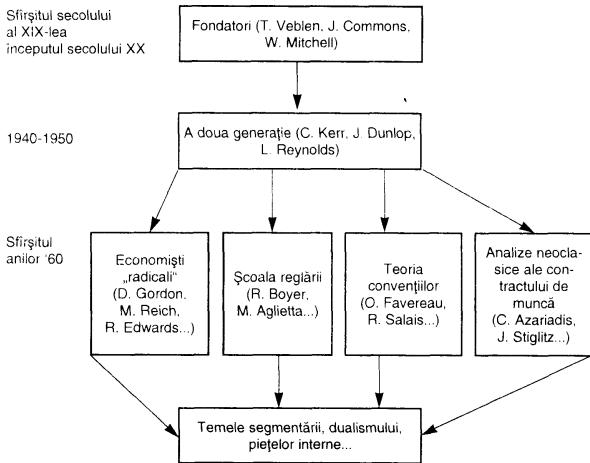
Instanțe de orientare (Instances d'orientation). Instituții însărcinate cu adaptarea așteptărilor sau aspirațiilor indivizilor la posibilitățile oferite de structura socială (Biserică, Armată, Familie*, Școală). Cf. lucrările lui P. Sorokin (în special *Social and Cultural Dynamics*, 4 vol., 1937-1941) ► Mobilitate socială

Instituție (Institution). Din lat. *institutio* - instituire, metodă, învățătură. Termen polise-

mantic, folosit de juriști (M. Hauriou, G. Renard), economiști (școala *Public Choice*-ului; J. Buchanan, G. Tullock) și sociologi (în special Durkheim și Parsons). Ansamblu de reguli care organizează societatea sau unele din instanțele acesteia. Distincție (potrivit lui Kardinier) între **instituții primare** și **instituții secundare**. O triplă funcție: socializare*, control*, reglare*. Noțiuni de cod*, constrîngere* și sancțiune*. Este prezentă și o componentă simbolică sau imaginară (cf. lucrările lui C. Castoriadis).

Instituționalism (Institutionnalisme). Să luăm ca punct de plecare schema:

CURRENT INSTITUTIONALIST

(Sursa: FERRÉOL G., DEUBEL P., *Économie du travail*, Paris, A. Colin, 1990, p. 69.)

Weber numește „obiectivitatea proceselor psihice individuale”. „Științele spiritului” (*Geisteswissenschaften*) acordă astfel un loc foarte important strategiilor* acționarilor, reprezentărilor* și marșelor lor de manevră. ► Metodologia cercetării în științele sociale

Învățare (Apprentissage). Din momentul în care viața în societate ni se impune, trebuie să ne supunem anumitor reguli. Ordinea socială are propriile sale exigențe. Respectul acestor constrângeri presupune acea capacitate a „conștiinței colective” de a produce și difuza un mesaj de „normalizare”. Buna receptare a acestui mesaj ne orientează comportamentele într-o direcție determinată, ne conformăm astfel unor imperative și prescripții (politețe, uzanțe, exactitate etc.). Această acceptare, mai mult sau mai puțin tacită, se înrădăcează în tradiție și ne ferește de o seamă de neplăceri. Neîndeplinirea acestor obligații poate echivala cu un afront sau cu o violare a legii. Încălcarea cutumelor solide stabilite deschide calea unor conflicte* serioase. Cel care transgresează interdicțiile se expune unor sancțiuni*. Oricine desacralizează o cutumă sau alta este pasibil de represalii (discreditate, stigmatizare*).

Învățarea diferitelor norme nu este spontană. Sînt necesare numeroase etape, înțelegerea nu intervine decît progresiv. Deosebirea cod* „ideal/cod” real nu este niciodată indicată, reclamînd multă perspicacitate. Numai un contact îndelung cu realitățile cotidiane permite buna apreciere a marșelor de manevră de care dispunem. Învățarea ne ajută să descifrăm, apoi să selecționăm informațiile care ne sînt adresate. Astfel reușim, prin tatonări succesive, să nu mai repetăm aceleași greșeli. Acest efort de interiorizare ne ordonează gîndirea: prioritățile sînt ierarhizate și mijloacele de acțiune legitimate. În acest fel, stocul nostru de informații (formale sau informale) se îmbogățește. Un aspect care inițial parea dificil de executat sau de conceptualizat devine ulterior mai familiar (ajungînd chiar să fie considerat „natural” sau „evident”). Acest efort de rutinizare, anodin în aparență, este foarte important, deoarece ne face să participăm la ceea ce P. Berger și T. Luckmann numesc „construcția socială a lumii”.

J Jocuri (teoria -) (Jeu; théorie des).

Lucrări de pionierat ale lui J. von Neumann și O. Morgenstern (*Game Theory*, 1944). Noțiuni-cheie: strategie*, decizie*, conflict* de interese. Numeroase aplicații posibile (dilema prizonierului* și, în general, cercetarea operațională). Distincție între jocuri cu sumă nulă (în care unul cîștigă, iar altul pierde) și jocuri colective (pluriels) (mai ales de tip cooperativ). Optimizarea în funcție de diverse criterii: minimizare/maximizare, de exemplu. Cf. R. Boudon, *La Logique du social*, Paris, Hachette, 1979.

Kula (Kula). Cuvînt de origine melaneziană desemnînd un tip particular de expediții necomerciale, practicate de locuitorii insulelor din Papua-Noua Guinee (cf. lucrarea lui B. Malinowski, *Les Argonautes du Pacifique occidental*, trad. fr., Paris, Gallimard, 1963 prima ediție 1922). Ciclu de schimburi - jumătate economice, jumătate ceremoniale - ale unor obiecte rituale sau simbolice (brățări, coliere, podoaabe din cochilii). Îi este asociată o bogată mitologie. Îi permite lui Mauss ilustrarea tezei sale despre dar ca fapt social total. ▷ Dar

Legalitate/legitimare (Légalité/légitimation) ■ Legalitate: ceea ce este conform legii.

■ Legitimare: proces prin care o putere* (de tip charismatic, tradițional, birocratic sau rațional-legal) este recunoscută și acceptată de către membrii unei societăți. Cf. J. Habermas, *Raison et légitimité*, trad. fr., Paris, Payot, 1978 (prima ediție 1973).

Lege (Loi). Cu sensul inițial: regula imperativă stabilită de către autoritatea suverană. Potrivit lui Montesquieu, „raport necesar care derivă din natura lucrurilor”. Pentru Rousseau, „expresie a voinței generale”. În accepția cea mai largă, propoziții enunțînd o obligație sau o necesitate. **Legi ale spiritului**, expresie care desemnează axiomele fundamentale (identitate, contradicție, terțiu exclus) cărora li se conformează gîndirea pentru a fi validă. Numeroase discuții de ordin epistemologic: putem vorbi de „cauzalitate singulară”, de „corelații funcționale” sau de „regularități tendențiale”? Cf. și dezbaterile referitoare la „determinism”. ► Metodologia cercetării în științele sociale

Legea implacabilă a oligarhiei (Loi d'airain de l'oligarchie) ▷ Oligarhie

Legea implacabilă a salariilor (Loi d'airain des salaires). În Cartea I a *Capitalului*, Marx încearcă să demonstreze că profitul capitalistului provine în întregime dintr-o supramuncă extorcată muncitorului și nu se poate datora în nici un caz capitalului constant, care nu face decît să se încorporeze în produs. Proletarii sînt obligați să își vîndă forța de muncă proprietarilor mijloacelor de producție, întrucît nu au altă posibilitate de subzistență. Vînzarea se referă la forța de muncă și nu la munca însăși.

Exemplul propus de Marx este edificator. Să presupunem că salariul indispensabil pentru reproducerea existenței unui proletar ar fi echivalent cu 6 ore de muncă medie pe zi. Prețul valorii zilnice a forței de muncă este fixat la 3 șilingi. Dacă salariatul ar fi folosit de către capitalist 6 ore pe zi, acesta din urmă nu ar realiza plusvaloare* și deci nici un profit. Dar nimic nu îl împiedică pe capitalist să îl facă pe muncitor să lucreze mai mult timp, 12 ore, de exemplu. Cantitatea de muncă neplătită se numește plusvaloare*.

Această extorcare a plusvalorii* este posibilă din momentul în care capitalistii sînt proprietarii mijloacelor de producție. Cîit despre proletarii, ei nu au alternativă. De unde ideea unui antagonism ireductibil între cele două clase. Dacă salariul crește, profitul diminuează și viceversa. Este vorba deci de un joc cu sumă nulă: unul cîștigă, celălalt pierde.

Avînd în vedere observațiile precedente, ar trebui să ne așteptăm ca muncitorii și capitalistii să ducă o luptă îndrîjită pentru împărțirea plusvalorii, care să se soldeze cu schimbarea din cînd în cînd a avantajului de la una la alții, în funcție de conjunctură. În realitate nu se întîmplă nimic din toate acestea, iar salariul nu se pot îndepărta cu mult de minimumul de subzistență. Armata de rezervă industrială - adică șomerii - menține salariile la cel mai scăzut nivel posibil.

Există, de fapt, două cazuri. În perioadele de recesiune, oferta de mină de lucru (sau cererea de slujbe) este superioară cereii de mină de lucru. Salariile scad și se îndepărtează de punctul de echilibru. Se instalează foametea. În perioadele de expansiune, oferta de mină de lucru este inferioară cereii. Teoretic, salariile ar trebui să crească, conform legilor pieței, dar această creștere este efemeră. Patronii, vîzînd că prețurile factorilor de producție evoluează, modifică combinația productivă în sensul unei substituiri a capitalului cu muncă. Creșterea compoziției organice a capitalului (capital constant/capital variabil) conduce la reformarea unei armate de șomeri și exercită presiuni asupra remunerațiilor.

Indiferent dacă este recesiune sau creștere economică, salariații sînt întodeauna

perdanți. Aceasta este legea implacabilă a salarilor, numită astfel de F. Lassale, socialist nemarxist, fondator al social-democrației germane.

Liberalism (Libéralisme). Analize clasice: Machiavelli, Hobbes, Locke sau Montesquieu. Principalele caracteristici: recunoașterea drepturilor individuale, separarea puterilor, economie de piață. Cf. Declarația de independență redactată de T. Jefferson: „Toți oamenii sînt egali prin naștere; ei au anumite drepturi inalienabile: viața, libertatea, aspirația la fericire”. Mai multe variante: conservator, liberatar, utilitarist... Vezi, de exemplu, contribuțiile lui F. von Hayek. R. Zickick sau J. Rawls. O lucrare interesantă: P. Manent, *Histoire intellectuelle du libéralisme*, Paris, Calmann-Lévy, 1987.

Lobby (Lobby). Grupare de indivizi organizată în vederea apărării unor interese specifice (cele ale viticultorilor, de exemplu). Presiune directă asupra puterii politice (finanțarea anumitor partide, campanie de presă, negocieri electorale...). ► Mișcări sociale, mobilizare și acțiune colectivă

Local (Local). Numeroase cercetări pe această temă, începînd din anii '70 (mișcări regionaliste, descentralizare, putere periferică, rețele de sociabilitate...) Cf. programul *Observation du changement social (OCS)*. Vezi, în special, lucrarea colectivă *L'Esprit des lieux. Localités et changement social en France*, Paris, éd. du CNRS, 1986.

Loyalitate (Loyauté). Calitate a „celui care ezită să părăsească organizația căreia îi aparține, chiar dacă este în dezacord cu ea”. Cf., de exemplu, asupra acestei teme, lucrările lui F. Chazel (în *Revue française de science politique*, XXV(3), 1975, p. 502-516) și A.O. Hirschman (*Face au déclin des entreprises et des institutions*, trad. fr., Paris, Ed. ouvrières, 1972, prima ediție 1970).

Luptă de clasă (Lutte des classes). Motorul istoriei, în tradiția marxistă. Problematika

conflictului*: joc cu sumă nulă (ceea ce unul câștigă, celălalt pierde). Opoziție, în cadrul capitalismului, între clasa burgheză, deținătoare a mijloacelor de producție, și clasa salariaților, care își vind forța de muncă. Alte clișee celebre: patricieni/plebei, proprietari funciari/șerbi. ► Clasă socială

M

Magie (Magie). Spre deosebire de religie*, care caută să împacă supranaturalul prin rituri* oficial recunoscute, magia este un ansamblu de practici clandestine care încearcă să constrîngă puterile oculte. Ea se sprijină pe credința în forțele imanente ale lumii și pe posibilitatea de a acționa direct asupra acestora prin diverse moduri simbolice (cuvinte, gesturi, desene...). Magie albă: benefică, are drept scop îndepărtarea fărmeceilor, obținerea vindecărilor. Magie neagră: malefică, folosind spiritele rele într-un scop dăunător (cf. M. Mauss, „Esquisse d'une théorie générale de la magie”, articol apărut în 1902 și reluat în *Sociologie et anthropologie*, Paris, PUF, 1950). ► Religie ► Simbol

Malthusianism (Malthusianisme). Doctrină care, la origine (T. Malthus, 1798), preconiza limitarea nașterilor prin constrîngere morală. În scopul de a remedia pericolul suprapopulării. În zilele noastre, se referă la practicile anticoncepționale. Mai general, sinonim cu restricția sau *numerus clausus*.

Manufactură (Manufacture). Formă tranzitorie între producția artizanală (*domestic system*) și marea industrie (*factory system*) Parcelarea sarcinilor și diviziunea muncii* progesează.

Marginalitate (Marginalité) Califică mai multe situații. Mai întii, anumiți indivizi pot fi excluși dintr-un grup pentru că nu respectă normele*. Ei constituie atunci subculturi*. O altă posibilitate: conduitele de retragere. În acest caz, cei care au eșuat în utilizarea regulilor prescrise nu vor recurge în mod necesar la metode ilegale și vor avea tendința de a se retrage din jocul social (vagabonzi, drogați, alcoolici, bolnavi mintal). ► Devianță și criminalitate

Mass-media (Mass-media). O dată cu apariția, apoi răspîndirea tehnicilor moderne de comunicare, cultura* s-a democratizat. Dacă sursele de informare și posibilitățile de expresie s-au mărit în acest fel foarte mult, rămîn totuși cîteva semne de întrebare. Să ne referim, în acest context, la indicațiile furnizate de către E. Morin și M. McLuhan.

Mass-media, se obișnuiește să se proclame, sînt responsabile de condiționarea* opiniei publice, de pasivitatea telespectatorului, de uniformizarea gusturilor. Copilul devine un adult precoce, iar mulți adulți devin copii întîrziți. Afectivitatea, din acest moment, piermează asupra reflecției și acțiunii. Micul erou înlocuiește tenenurile de sport și creația este desacralizată. Îți trăiești viața prin procură: eroinele foiletoanelor veselesc drept intermediare și promovarea vedetelor împiedică orice distanțare critică. La fel, cursa pentru audiență nivelează, nivelul fiind foarte scăzut. Concurența între rețelele de televiziune accentuează această mediocritate. Între două umiri pasagere, eșecurile sînt monedă curentă. Rechizitoriul ar putea să continue la infinit. Toate aceste reproșuri sînt oare justificate?

Să notăm, încă de la început, că proiectarea unor imagini sau reportaje contribuie mai degrabă la întărirea decît la transformarea credințelor* celor mai intime. Sociologia comportamentelor electorale o confirmă: schimbările nu intervin decît izolat și nu îi influențează decît pe indecși. Atenția, percepția și memoria sînt selective. Sînt reținute numai afirmațiile care se potrivesc cu convingerile inițiale. Această propoziție trebuie să fie nuanțată, căci unele dintre aceste convingeri nu sînt ferme. Pot apărea alte alternative. Înmulțirea exagerată a emițătoarelor și progresele înregistrate (sateliți, cablu...) încearcă, de asemenea, să satisfacă gusturile cele mai exigente. Acuzațiile aduse presei sau cinematografului în ceea ce privește extinderea delincvenței merită de asemenea să fie discutate.

Sînt avansate două puncte de vedere. Primul susține că prezentarea unor acte blamabile îi incită pe tineri la eliberarea „instinct-

dată drept obiect al cercetării decât un grup de fenomene definite în prealabil prin anumite caractere exterioare care le sînt comune și să cuprînză în cadrul aceleiași cercetări pe toate acelea care răspund acestei definiții".

2. A doua fază constă în a analiza conceptul și a desprinde din ansamblul complex de fenomene pe care le desemnează principalele sale dimensiuni pentru a studia structura interrelațiilor acestora. P. Lazarsfeld dă exemplu noțiunea de randament, în care intervin componentele viteza muncii, dar și calitatea produsului și rentabilitatea echipamentului. Cercetarea dimensiunilor este o problemă complexă care apare ca un element prealabil demersului de cuantificare ca atare.

3. Al treilea moment important: a face să corespundă fiecărei dimensiuni indicatori sau variabile*. Ce este un indicator? Este o cantitate măsurabilă care variază în același sens ca dimensiunea pe care dorim să o măsurăm. De exemplu, măsura inteligenței, ea însăși descompusă în mai multe dimensiuni, trece prin construirea de teste* (numărul răspunsurilor „bune” fiind considerat semnificativ). Definirea și punerea la punct a indicatorilor se lovește de două tipuri de dificultăți: mai întii, legătura dintre dimensiunea ce se dorește a fi măsurată și variabila care servește drept indicator nu poate fi definită decît în termeni de probabilitate. Dacă subiectul are un nivel ridicat de inteligență verbală, este probabil, dar nu sigur, că el va răspunde corect la un test specific, dar aceasta poate depinde de anumite condiții: experiența, mediul social al individului etc. Astfel sîntem puși în situația de a utiliza un mare număr de parametri. A doua dificultate constă deci în a face alegerea efectivă a unei baterii de indicatori, care pot apărea ca fiind mai mult sau mai puțin exteriori dimensiunii studiate.

4. Ultima etapă este sinteza precedentelor. După analizarea conceptului, construirea dimensiunilor și alegerea indicatorilor, obiectul său este de a furniza o măsură unică a fenomenului studiat. Această etapă este adesea abandonată, date fiind problemele cu care se confruntă. Cînd demersul reușește să

construiască un chestionar*, care adună ansamblul indicatorilor presupuși a fi legați de diferitele dimensiuni ale conceptului, este rar ca variabilele*, chiar atunci cînd oferă măsuri numerice, să poată fi sintetizate într-un indice unic, combinînd vîrstă, nivelul veniturilor... Exemplul construirii unui indice al prețurilor, chiar dacă reprezintă o excelentă ilustrare, rămîne deci de o utilitate limitată în sociologie.

Demersul construirii unor date cantitative nu comportă în sine o garanție de obiectivitate. „Raționalizarea cunoașterii practice sau semisavante” reprezintă un risc constant atunci cînd, în loc să încerce să înțeleagă fenomenele, sociologia are tendința de a le gira: „Tipul de știință socială care poate fi elaborat depinde de relația cu lumea socială, deci de poziția pe care o ocupăm în această lume” (Bourdieu, 1980, p. 26.). De exemplu, utilizarea clasificărilor produse sociale, cum ar fi nivelurile diplomelor sau ale calificărilor muncitorilor, riscă, fără o reflecție prealabilă, să ne facă să considerăm drept un clasament obiectiv și științific ceea ce nu este de fapt decît un clasament social și o miză a luptei dintre grupurile sociale.

■ **TEHNICILE STATISTICE.** Demersul construirii de date are drept scop să pună la punct un chestionar* ce comportă o listă ordonată de variabile*, indicatori ai dimensiunilor diferitelor concepte; cercetarea vizează explicarea semnificației și interrelațiilor dintre acestea. Tehnicile statistice utilizate permit deci folosirea anchetei empirice.

Prima etapă este cea a eașantionării*. Majoritatea anchetelor* nu se fac pe ansamblul populației, din motive evidente de cost și timp. Institutele de sondare sau echipele de cercetare, dispunînd de mijloace financiare limitate, lucrează cu eașantioane de dimensiuni reduse. Cele două tehnici de eașantionare cel mai des folosite sînt extragerea aleatorie și metoda procentajului.* Abordarea numită „aleatorie”, cea mai satisfăcătoare din punctul de vedere al teoriei probabilităților, nu este însă și cea mai bună cînd ne interesează structura grupurilor sociale și nu doar practi-

cile și opiniile individuale: recurgerea la sondajul* prin stratificare poate fi atunci preferabilă. Și aici, reflecția asupra raporturilor dintre problematică și metodologie se dovedește indispensabilă înainte de orice alegere a unei anumite tehnici de eașantionare.

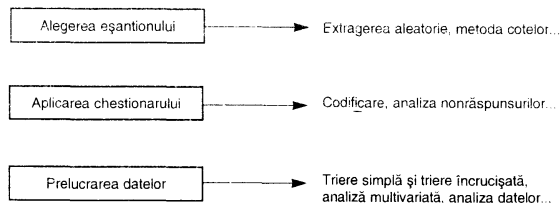
Etapă aplicării chestionarului* și a codificării* ridică multiple semne de întrebare pe care este imposibil să le tratăm aici. De exemplu, cum să iei în considerare nonrăspunsurile la chestionar, indiferent că este vorba despre persoanele care au refuzat să îl primească pe anchetator sau despre întrebările la care nu au putut sau nu au vrut să răspundă? P. Bourdieu (1980) arată, deosebi în articolul intitulat „L'Opinion publique n'existe pas”, că alegerile efectuate la acest nivel, departe de a fi alegeri pur tehnice, sînt operații legate în mod intim de orientările teoretice și sociologice.

Tratarea datelor trece prin mai multe faze. Mai întii ne vom interesa de distribuirea fiecărei variabile* (tiere simplă), apoi de relațiile între variabile (tiere încrucișată). Atunci vom putea face apel la resursele statisticii descriptive (reprezentări grafice ale datelor, calcul al caracteristicilor de tendință centrală: mod, medie, mediana, și de dispersie: varianță, cvartile, calcul al coeficienților de corelare...). Recurgerea la statistica inductivă (estimare, teste de ipoteze...) ne permite, de asemenea, să aflăm în ce măsură caracteristicile datelor culese pe un eașanțon pot să fie generalizate la ansamblul populației din care este extras.

Tehnica analizei multivariate vizează construirea unor scheme mai complexe de legătură între variabile*. Ea se aplică la toate tipurile de relații cuantificabile, dar nu fără a pune anumite probleme de ordin metodologic: „Postulînd că poate fi izolată pe rînd acțiunea diferitelor variabile ale sistemului complet de relații în interiorul căruia ele acționează (...), această tehnică își interzice să perceapă eficacitatea pe care un factor o poate obține din inserarea sa într-o structură și chiar eficacitatea pur structurală a sistemului de factori” (Bourdieu, Chamboredon, Passeron, 1973, p. 68).

Pe de altă parte, dezvoltarea informației a favorizat utilizarea tehnicilor de analiză a datelor*, a căror apariție poate fi plasată în anii '30. Obiectivul este abordarea descriptivă multidimensională a populațiilor pentru care au fost adunate un mare număr de variabile*, abordare globală ce pune în evidență corelații*, asemănări sau deosebiri. Această tehnică suscită numeroase discuții. Într-o perspectivă empirică, ea ar permite să apără, din masa informațiilor disponibile, realitatea semnificativă și factorii explicativi, nemairecurgîndu-se la problematică și la ipotezele prealabile. În acest fel riscăm să uităm că, oricare ar fi modul de tratare a datelor, acestea au fost construite și selecționate. Analiza datelor apare mai degrabă ca o metodă puternică de statistică descriptivă decît ca o „unealtă” a unei analize cauzale din ce în ce mai mult discutată.

Demersul cercetării este rezumat în schema următoare:

■ CÎTEVA EXEMPLE. Pentru anumiți autori, practica sociologică implică utilizarea statistică, permițând obiectivarea. În tradiția durkheimiană, statistica este mijlocul privilegiat care permite tratarea faptelor sociale ca și cum ar fi lucruri, analizarea lor independent de repercusiunile lor individuale. Un autor ca M. Mauss merge chiar pînă la a afirma: „În fond, orice problemă socială este o problemă statistică. Frecvența faptului, numărul de indivizi participanți, repetarea de-a lungul timpului, importanța absolută și relativă a acielor lor și a efectelor acestora în raport cu restul vieții totul este măsurabil și ar trebui să fie numărat” (Mauss, 1968, p. 62).

Alții, cum ar fi P. Bourdieu, utilizează într-o manieră concomitentă și articulată metodele calitative (observații, convorbiri) și metodele cantitative, primele permițînd înțelegerea a ceea ce ultimele descriu și măsoară.

Dacă discuția rămîne deschisă în ceea ce privește aportul tehnicilor cantitative în procesul cercetării, locul lor în producția sociologică este unul central. Așa cum mărituiesc două exemple celebre pe care le vom prezenta pe scurt.

În *Le Suicide* (1897), E. Durkheim arată cum un eveniment, pe care sociologia spontana îl atribuie unor motive personale și singulare, fiziologice sau psihologice, poate fi studiat ca un fapt social. El subliniază că procentul sinuciderii este relativ constant în țări diferite într-o perioadă de timp determinată. El stabilește o serie de regularități statistice, care fac legătura între sinucidele și caracteristicile sociale și demografice (sex, vîrstă, stare civilă, habitat, religie etc.). El arată legăturile care există între ritmurile sociale și sinuciderile. Toate aceste regularități își găsesc semnificația în cadrul teoriei durkheimiene a „integrării”: o societate nu există decît în măsura în care ea își menține unitatea amenințată de diferențele individuale. Familia, celula de bază a societății, este un factor de integrare care protejează indivizii împotriva suicidului sau anomiei.

În lucrarea *Le Choix du conjoint* (1964), demersul lui A. Girard este de același fel.

Studiind importanța fenomenului „homogamiei”, cercetătorii de la INED ne reamintesc că alegerea unui partener, trăită de către individ ca un eveniment singular, rezultînd din propriul său liber arbitru, poate fi analizată ca un fapt social. „Deși căsătoriile nu sînt «aranjate», ele continuă să suporte tot felul de presiuni exterioare. Rezultă un înalt grad persistent de homogamie socială și culturală între parteneri... Întînderea domeniului alegerilor se situează pentru fiecare în spațiul foarte restrîns în care a crescut și în care moare” (Girard, ediția a doua, 1974, p. XIV).

Modul de gîndire statistică vizează deci desprinderea probabilului. Constatarea regularităților ce afectează procentajul sinuciderilor sau procentajul „homogamiei” nu înseamnă iruperea unui determinism care ar priva actorul de orice strategie și de orice libertate. Existența unei relații între originea socială și reușita socială indică o tendință macrosociologică: ea este compatibilă cu eșecul unei părți a copiilor de origine socială înaltă și reușita unei fracțiuni a copiilor de origine simplă.

Ca mijloc de obiectivare permițînd o analiză sociologică a practicilor, tehnicile statistice au un rol decisiv: dar cer prudență și confruntare cu alte tehnici.

■ NUMEROASE SEMNE DE ÎNTREBARE. Una dintre principalele probleme ridicate este cea a pertinentei categoriilor utilizate pentru recoltarea și tratarea datelor. Nomenclatorul categoriilor socio-profesionale produs de Institutul Național de Statistică și de Studi Economiche constituie un instrument fundamental: majoritatea cercetătorilor utilizînd în mod privilegiat această variabilă pentru a evalua poziția socială. Trecerea de la vechiul nomenclator (așa-numitul nomenclator CSP) la noul „grii” (așa-numitul nomenclator PCS: profesii și categorii socio-profesionale) este departe de a fi o simplă sistematizare tehnică: fiind seamă nu numai de datele economice, cum ar fi salariul sau venitul, ci și de variabilele mai degrabă sociologice, cum ar fi nivelul studiilor sau al practicilor culturale, noul nomenclator

remodelează categoria profesiorilor intermediare, introduce deosebirea între salariile din sectoarele public și privat etc.

Acest nomenclator remaniat nu trebuie însă să fie utilizat fără a se reflecta asupra conținutului său și asupra regroupărilor de dorit, avîndu-se în vedere problematica cercetării. Cînd se studiază, de exemplu, practicile culturale, categoria cadrelor superioare este oare pertinentă? Distincția principală nu ar trebui să fie mai degrabă cea care îi opune pe deținătorii de capital cultural deținătorii de capital economic? Fără a renunța să se lucreze cu datele marilor anchete naționale, este necesar să ne întrebăm în legătură cu validitatea acestora, cu limitele lor de utilizare și cu alegeriile teoretice care au primit la construirea lor. „Este mult prea evident, de exemplu, că există o întreaga teorie, conștientă sau inconștientă, a stratificării sociale care este în joc în codificarea indicatorilor poziției sociale sau în decuparea categoriilor” (Bourdieu, Chamboredon, Passeron, 1973, p. 67).

Trebuie atunci să ne interesăm de contextul producerii datelor statistice. Dezbaterile recente arată că este imposibil să separe problema măsurării „șomajului” de condițiile instituționale ale gesturii sale și de reprezentările sociale ale categoriei „șomerului”. Dacă este imposibil să te lipsești de clasificările produse sociale și de mizele lor sociale, este necesar să recunoști explicit efectele lor asupra instrumentelor de măsură.

În fine, interpretarea datelor statistice riscă, oricare ar fi complexitatea schemei de legătură pe care o propune, să te facă să uieți studiarea configurațiilor reale, a evoluției lor și a semnificațiilor pe care le în conferă actorii. În acest sens, datele cantitative, necesare unui tratament statistic, nu sînt decît unele posibile ale sociologului. Ele constată regularități pe care metodele calitative încearcă să le înțeleagă. Pot, de asemenea, să valideze ipotezele pe care observarea de tip etnologic sau interviul le-a scos în evidență pe mici eșantioane nereprezentative (G. Ferréol, 1995).

► Corelație ► Date ► Eșantion ► Anchete ► Metodologia cercetării în științele sociale ► Chestionar ► Scientificitate (norme ale →) ► Variabile

● BOUDON Raymond, LAZARSFELD, Paul, *Le Vocabulaire des sciences sociales*, Paris/La Haye, Mouton, 1965.

BOUDON Raymond, LAZARSFELD, Paul, *L'Analyse empirique de la causalité*, Paris/La Haye, Mouton, 1966.

BOUDON Raymond, *L'Inégalité des chances. La mobilité sociale dans les sociétés industrielles*, Paris, A. Colin, 1973.

BOURDIEU Pierre, CHAMBOREDON Jean-Claude, PASSERON Jean-Claude, *Le Métier de sociologue*, Paris, Mouton, 1973 (prima ediție 1968).

BOURDIEU Pierre, *Questions de sociologie*, Paris, ed. de Minuit, 1980.

DURKHEIM Émile, *Les Règles de la méthode sociologique*, Paris Alcan 1895.

DURKHEIM Émile, *Le Suicide. Etude de sociologie*, Paris, Alcan, 1897.

FERRÉOL Gilles (ed.), *Dictionnaire des techniques quantitatives appliquées aux sciences économiques et sociales*, Paris, A. Colin, 1995.

GIRARD Alain, *Le Choix du conjoint une enquête de psychosociologie*, Paris, PUF, 1964.

MAUSS Marcel, *Essais de sociologie*, Paris, Minuit, 1968.

Metodologia cercetării în științele sociale (Methodologie de la recherche en sciences sociales) Știința, fără a se confunda cu cunoașterea, dar fără a o depăși, nici exclude, se localizează în aceasta și structurează anumite obiecte ale sale: ea ni se prezintă ca „un ansamblu de cunoștințe și de cercetări, avînd un grad suficient de unitate și de generalitate și fiind susceptibil să conducă oamenii care li se consacră la concluzii concordante ce nu rezultă nici din convenții arbitrare, nici din gusturile sau interesele individuale comune, ci din relații obiective, care sînt descoperite gradat și sînt confirmate prin metode de verificare” (A. Lalande, 1976, p. 954). Apar două exigențe: neutralitatea și dezinteresul. Ignorînd rasa, culoarea sau religia, un asemenea demers se vrea „rațional”, adică imparțial și riguros. Deviza propusă de

Royal Society: *Nullius in verba* („Nu credeți pe nimeni pe cuvânt”) este o ilustrare perfectă a celor spuse mai sus.

Dacă este incontestabil că această abordare își păstrează în zilele noastre întregul interes (mai ales pe plan pedagogic), se impun câteva precizări sau adăugiri. Printre contribuțiile cele mai notabile vom reține diferențele tentative ce vizează aprecierea validității științelor sociale (M. Foucault, 1966). Sociologia este o disciplină relativ recentă, ce legitimitate i se poate acorda? Cum să conciliezi aprecierea faptelor și raportările la valori? De ce „cunoștințe dobândite” dispunem? Rezultatele obținute sunt oare conforme cu speranțele inițiale? Nu există un conflict al interpretărilor?

După ce vom sublinia meritele respective ale analizelor în termenii explicației și înțelegerii, vor fi analizate trei direcții: examenul producerii normelor caracterului științific, perspectiva interacțiunilor între logica descoperirii și dinamica cercetării, discutarea conceptului de „realitate socială”. Vom aborda astfel - din punct de vedere metodologic - un anumit număr de probleme referitoare la stabilirea de modele ale acțiunii colective sau vizând construirea de nomenclatură.

■ **EXPLICARE ȘI ÎNȚELEGERE:** Mari semne de întrebare se ridică în legătură cu studierea fenomenelor sociale. Pot fi transpuse, în acest domeniu, metodele care și-au dovedit eficacitatea în alte domenii ale cunoașterii? Ideea însăși a unei cunoașteri științifice este aplicabilă când ai de-a face cu o realitate în care omul intervine în mod esențial ca agent? Din momentul în care intenționalitatea joacă un rol, există inevitabil o raportare la strategii și motivații (P. Berger și T. Luckmann, 1986). Sau le putem „obiectiva”? Nu ne găsim, dimpotrivă, în prezența unei realități care - din principiu - scapă în mod radical oricărei tentative de obiectivare?

În consecință, ni se oferă două trasee: unul pe drumul cunoașterii analitice* (raționament ipotetico-deductiv), celălalt gravitează în jurul unui pol mai specific dialectic* (recur-

gerea la interpretare). Fiecare din aceste căi prezintă anumite dificultăți. Astfel, dacă ne limităm la ceea ce ne pot aduce analogiile formale între sistemele materiale și realitățile sociale, riscăm să respingem în necunoștință tot ceea ce aparține sferei finalităților și valorilor. Pe de altă parte, descrierea și actualizarea sensului rămân legate de o perspectivă singulară care, făcând apel la subiectivitatea fiecărui participant, ridică inevitabil reproșul de psihologism. Concluzia: „Analiza stăpânește cunoașterea umană și legitime sale, dar realitatea o împiedică. Dialectica aderă la realitate, dar trebuie să se desprindă pentru a formula această uniune. Cu alte cuvinte, Dialectica se „căsătorește” cu Ființa, dar nu știe să găsească Afirmatia Ființei; Afirmata se sprijină pe Afirmatia Ființei, dar Ființa o părește” (J.-C. Piguet, 1975, p. 149). Cum să faci, în aceste condiții, să menajezi posibilitatea unui acord care, nefiind pur și simplu o fericită coincidență, să fie cu adevărat fondat pe împărțășirea efectivă a anumitor principii?

Două remarci merită să fie formulate la acest nivel:

- Dacă acțiunea umană și causalitatea* fizică sînt mult prea legate pentru a se putea face abstracție de primul termen și a-l absolutiza pe cel de-al doilea regulile care guvernează folosirea diferitelor tipuri de limbaj nu sînt niciodată complet univoce sau convenționale, ci reinventate fără încetare în funcție de context sau de problematică;

- în această optică, explicația și înțelegerea* nu constituie poliul unui raport de excludere, ci mai degrabă momentele relative ale unui singur și același proces: interpretarea*. Pe de o parte, explicația este deja un apel la sens, pe de altă, înțelegerea necesită un cadru formal coerent.

În lucrarea sa *Introduction à la philosophie de l'Histoire*, R. Aron distinge trei feluri de probleme:

- o **problemă de fapt**, mai întii: „Cum se completează și se combină înțelegerea și causalitatea?”;

- o **problemă logică**, apoi: „O relație comprehensivă are oare nevoie, pentru a obține seriozitate științifică, de o verificare causală?”;

- o **problemă filozofică**, în fine: viitorul omenirii poate fi oare legat de o „evoluție biologică” sau de un „determinism fizic”? Oricum schimbare trebuie percepută ca „produsul unei necesități funcționale”? Imprevizibilitatea și efectele sistemului nu au și ele „drept de căpetenie”? (R. Aron, 1938, p. 239 și urm.). Răspunsurile date diferă în funcție de tradițiile sociologice. În vreme ce adagiul durkheimian („socialul se explică prin social”) pune în prim-plan căutarea de invariante sau de regularități nomologice (homogamie*, reproducerea elitor*), curent sociogen...), „raportarea la valori” - proslăvită de școala weberiană - se interesează, în ceea ce o privește, de „viața semnificațiilor”: actorul se află în interacțiune cu altul, joacă o pluralitate de roluri și girează în fiecare zi incertitudini, conflicte sau aspirații, fiind în același timp o sursă și un receptor potențial de influență.

■ **PRODUCEREA NORMELOR ȘTIINȚIFICITĂȚII.** Dacă, în definitiv, singura noțiune de științificitate de care putem dispune actualmente cu o oarecare siguranță se înrudește cu cea care s-a degajat progresiv din lungul și laboriosul parcurs istoric ce a jalonat practica științelor naturale, aceasta nu implică deloc ca unicul drum de acces la constituirea unei științe veritabile a fenomenelor sociale să constea în a se conforma, prin intermediul analizei sistematice, la paradigma* fizicii (indiferent de gradul de pertinență al acesteia). Realitatea socială se opune, într-adevăr, altor forme de realitate, nu numai pentru că este „sfîșiată”, traversată de contradicții, dar și pentru că ne „scaldăm” chiar în obiectul pe care dorim să îl cunoaștem.

Deaparte de a fi un fel de instantaneu semnificativ al ceea ce percepem, viziunea asupra lumii pe care au elaborat-o și continuă să o perpetueze științele naturale nu este de fapt decît o reprezentare particulară. Pentru că ele nu fac decît să reflecte ceea ce a fost produs efectiv în interiorul unui proces istoric dat. discipline empirico-formale nu ne oferă decît o configurație (printre multe altele) a ceea ce, în anumite privințe, este susceptibil să caracterizeze cunoașterea științifică.

În rest, ceea ce apare fundamental nu este alt rezultatul în sine la care s-a ajuns, adică ideea științificității care predomină astăzi în fizică, ci mai degrabă natura procesului ce autorizează o asemenea referință. Cheia inteligibilității ne este oferită de interacțiunile între metode și obiecte. Or, esie foarte posibil și în același timp de dorit ca un proces analog de schimburi reciproce să poată fi amorsat într-un context diferit de cel care a dat naștere la început științelor despre materie. Dacă o altă specificare a normelor caracterului științific nu este deci deloc de exclus în legătură cu fenomenele sociale și exclus deja să apară încetul cu încetul, această originalitate - totuși - nu înseamnă că ar trebui să ne așteptăm la dezvoltarea unei forme de cunoaștere radical distinctă de cea care caracterizează alte întreprinderi speculative.

Pot interveni anumite modulații, în așa fel încît să putem lua în considerare, în interiorul necesarei și incontestabile pluralități a proiectului științific, similitudini destul de strînse între toate znelce cunoașterii care se vor inspira din criteriile obișnuite ale raționalității*.

Dar dincolo de aceste indicații de ordin general, verificate în domeniul alt de variate precum tehnicile de construire a modelelor, mai ales a modelelor folosite în informatică, cercetarea operațională și în economie, statutul termenilor teoretici sau procedurile de observare și control, este necesar să notăm că, în cadrul fiecărei discipline, nu vom înfriză să se manifeste exigențe particulare - dictate de natura problemei studiate. Pentru că nu ne mai confruntăm doar cu o simplă putere de înregistrare ci cu o veritabilă dinamică integratoare nu mai este posibil să elaborăm o metodologie a științelor sociale luînd drept normă directoare o idee de științificitate deja constituită. Această idee nu poate apărea decît progresiv, datorită efortului cotidian prin care aceste științe diferite tind să se construiască ele însele. Este deci sarcina practicierilor care doresc să edifice pas cu pas abordarea teoretică cea mai bine adaptată la caracteristicile și proprietățile propriului lor domeniu de investigație.

În domeniul disciplinelor relativ recente, în care reușitele semnificative sînt excepția și în care nici o paradigmă nu predomină cu adevărat, cercetarea trebuie să profite de pe urma tuturor posibilităților de care dispune. Spre deosebire de științele deja instalate în regim operator și pentru care posedăm informații foarte precise în ceea ce privește impactul rezultatelor obținute în legătură cu maniera în care funcționează normele, trebuie să ne temem - cel puțin la început - că o clarificare astfel surgerată va întîmpina cîteva dificultăți, din moment ce baza factuală pe care se sprijină este încă foarte restrînsă.

Această ultimă propoziție nu trebuie totuși să suscite nici descurajare, nici pesimism: condamnînd recurgerea la orice generalizare excesivă, ea invită, dimpotrivă, la a face dovada unei foarte mari prudențe la nivelul metodelor și instrumentelor utilizate, pentru a ne apropia cît mai bine posibil de diferențele modalității pornind de la care se relevă și se precizează din ce în ce mai bine o figură originală de științificitate. Un asemenea proiect conferă construirii modelelor un loc esențial.

Ne imaginăm că statisticianul elaborează spontan, fără reflecție metodologică potrivită, o imagine a realității pe care raționamentul poate apoi să o utilizeze ca atare. Aceștia ar însemna totuși să pierdem din vedere că exigența rațională apare încă din stadiul inițial al observației". Este adevărat că, în măsura în care preocuparea pentru gestionare tinde să mobilizeze pe zi ce trece energia practicienilor, distanța critică necesară vizavi de demersurile urmînte apare din ce în ce mai episodică. Există atunci un mare risc, și anume să nu mai apreciezi la justa valoare semnificația informațiilor culese și să produci astfel, cu o multă pompă, rezultate fără mare interes. Această atracție pentru ceea ce nu este în fond decît o praxeologie" deșartă transpare foarte bine în anumite lucrări de predicție.

De unde necesitatea unei foarte mari vigilențe. Să notăm în legătură cu aceasta că, în cadrul muncii sale cotidiane, sociologul trebuie să dispună de nomenclatoare" explicite, susceptibile să furnizeze, "fără omisiune și

fără dublă întrebuintare", un decupaj adecvat al fiecărei probleme. Nu te poți mulțumi deci să concepi definirea unităților, a codurilor sau a repertoarelor ca sarcini obscure, puțin adu-cătoare de satisfacții sau secundare. De fapt, pentru că avem tendința de a le conferi o evidență indubitabilă, nu acordăm clasificărilor întreaga importanță pe care o merită. Aici trebuie să fim cu deosebire atenți la folosirea categoriilor, altfel am putea reactiva anumite taxonomii" cu totul absurde.

Un nomenclator" inadecvat adaptat va antrena confuzii serioase, o definiție ambiguă va fi înțeleasă în maniere diferite, anumite probleme insuficient specificate nu vor primi nici un răspuns. Redactarea unui chestionar" solicită de fapt o reflecție aprofundată: nu obții încă de la început un text coerent și direct exploatabil. În aceeași manieră, organizarea unei rețele de anchetatori nu poate fi ceva improvisat. Cît despre exploatarea și fuzionarea fișierelor, se impun anumite precauții în momentul în care procedăm la comparații internaționale sau atunci cînd descriăm evoluții pe perioadă lungă. La acest ultim punct merită să reflectăm: oare nu prin intermediul istoriei abordăm cel mai bine complexitatea relațiilor ce unesc tehnici cantitative" și structuri instituționale"? Nomenclatoarelor (să ne gîndim la nomenclaturii PCS) li se cere deci să se transforme în funcție de necesitățile momentului. Se înțelege atunci de ce statisticile agricole nu s-au dezvoltat cu adevărat decît la începutul anilor '60, în momentul precis în care a început să fie evocată nu numai încurajarea sistematică a producției, ci și cercetarea deșeușelor. La fel, vidul sau lacunele care pot fi simțite actualmente într-un anumit domeniu al contabilității naționale (venituri nesalariaie, bilanțuri patrimoniale etc.) relevă "adiñcinea" subiectelor pe care epoca noastră preferă să nu le aprofundeze. Mutațiile înregistrate traduc, dimpotrivă, "străpungerea" noilor preocupări.

Raporturile pe care le întrefine sociologia cu alte domenii ale cunoașterii (statistică și geografie, de exemplu) sînt adesea caracterizate printr-o foarte mare ambivalență. O primă lectură tinde să privilegieze raporturile

de suprafață, adică întinderea domeniului de investigație acoperit de fiecare disciplină. La acest nivel, sociologia cîștigă fără îndoială: statistica și geografia nu mai sînt decît "discipline auxiliare" (reprezentanții lor sînt asimilați cu...simpli prestatori de servicii"). O a doua interpretare ajunge la o inversare în ierarhia cunoștințelor. În această optică, sociologia nu are decît contururi imprecise, în vreme ce limitele statisticii sînt mai precise, iar cele ale geografiei sînt și mai bine marcate. Imediat ce ne îndepărtăm în prezent de "nucleu", gradul de instituționalizare scade. Partea utilajelor "grele" descrește și cercetătorii întîmpină și mai multe dificultăți în legitimarea științificității propriilor practici: acolo unde demograful recenzează nașteri, căsătorii sau decese, sociologul este incitat să discute despre marile etape ale destinului. Fiecare dintre aceste abordări asigură celor care intervin profuri simbolice diferențiate. Grija de a marca frontierele poate astfel să le determine pe statistician sau pe indiferență drept "literare" toate analizele sociologice neconforme cu propriile criterii de obiectivare. Invers, anumiți sociologi vor reduce statistica la o simplă producție de cifre, fără priză directă la realitatea socială.

■ LOGICA DESCOPERIRII ȘI DINAMICA CERCETĂRII. "Motivul arhitectonic" - afirma G. Bachelard - este dublat de un "motiv polemic". Diversele etape ale cunoașterii științifice (constucție, formalizare, validare...) trebuie să fie supuse unui examen critic. Progresele înregistrate nu sînt numai cumulative, ci și reflexive. Recompozițiile care - în istoria științei - acompaniază momentele de criză atestă acest lucru. Să reluăm din acest punct de vedere, distincția clasică între crizele de constituire și crizele de restructurare.

Să ne aplecăm mai întii, asupra crizelor de constituire.

Să luăm drept ghid așa-numita *Gestalttheorie* (teoria psihologică a formei). Să examinăm, de exemplu, contururile unui cub: urmînd maniera în care îl privim, credem că ghicim o anumită "figură" sau alta. Toate

aceste viziuni redau același conținut grafic, dar traduc o interpretare diferită a realității. Am greși totuși dacă am crede că trecerea de la o viziune la alta se efectuează fără efort. Pentru a începe să apreciezi situația din alt punct de vedere, trebuie într-adevăr să amesteci datele și să instaurezi noi principii directorale. La nivel individual, această schimbare de perspectivă seamănă cu un fel de conversie, asemănătoare studentului care "illuminează" se deodată în fața unei probleme căreia nu reușea să îi dea de capăt mai înainte, poate în fine să declare: "Am înțeles". Dacă organizarea conceptuală pe care o contemplă îi pare de acum evidentă, asta este pentru că s-a desprins de vechile sale prejudecăți, iar maniera sa de a percepe problema în chestiune s-a modificat.

Punerea în evidență a relațiilor de putere" în sinul comunității științifice ne permite să reflectăm la prejudecățile" inerente oricărui cercetări și subliniază imposibilitatea separării proiectului intelectual de componentele sociale în care este inserat (instituționalizarea sociologiei îi datorează astfel mult lui E. Durkheim și nu va deveni efectivă decît începînd cu anii '30). Situate în viața de zi cu zi prin intermediul adaptării omului la mediul său, paradigma" de care dispunem servesc deci drept baza soluțiilor "partizane" mai mult sau mai puțin corespunzătoare. Cu toate acestea, dacă este adevărat că transformînd un sistem de gîndire într-un sistem de credință interesele și ideologiile" care se exprimă pot contribui la asigurarea unei audiențe manifest exagerate anumitor teorii, realitatea păstrează întotdeauna ultimul cuvînt, cel puțin atîc timp cît drepturile și posibilitatea criticii raționale rîmîn rezervate (G. Ferréol și P. Deubel, 1993).

Să luăm în considerare, acum, crizele de restructurare.

O dată constituită, o paradigmă" funcționează eficient un anumit timp, pînă ce apar o serie întreagă de dificultăți. Acestea pot lua forma contradicțiilor neprevăzute sau se pot situa în zonele de contact dintre limbajul teoretic și limbajul observațional. Cînd se pro-

duce o asemenea situație, este de prevăzut o modificare mai mult sau mai puțin profundă. Mai multe strategii trebuie luate în considerare. Intr-o manieră generală, ar trebui - pe cit se poate - să se păstreze nucleul central al teoriei incriminate. Modificările reținute trebuie să afecteze straturile cele mai periferice. Să subliniem în trecere specificitatea științelor sociale vizavi de procedurile de verificare empirică. În destula situații, construirea modelelor pe care le înținem rămân puternic „insularizate” în raport cu realul: posibilitățile tehnice de respingere nu pot juca un rol adevărat în măsura în care variațiile susceptibile să influențeze fenomenele studiate sînt prea numeroase și prea disparate pentru a fi identificate dinainte. Cu atât mai mult cu cît neverificarea unui enunț nu implică neapărat o anumită respingere și riscă chiar să fie imputată intervenției factorilor exteriori. De unde rețineați mult mai mare a economiștilor sau sociologilor în privința eventualelor: rătăcirii ale cadrelor lor de referință.

Această rezistență poate fi ilustrată și prin intermediul noțiunilor de capital uman și averseiune față de risc”. Specialistul recunoscut posedă un capital simbolic foarte prețios pe care îl datorează perfecte stăpîniri a unui domeniu particular al cunoașterii. Fără îndoială, acest patrimoniu și-ar pierde din valoare dacă, din întâmplare, cunoașterea care îi este asociată ar fi făcută inoperantă prin adoptarea unei noi teorii. Pe de altă parte, tinerii cercetători vor ezita să facă pasul și vor prefera în majoritatea timpului o strategie de carieră mult mai ponderată.

Depășirea acestei situații se efectuează prin nrupura problemelor cu ceea ce o precede, ci în cadrul unui sistem conceptual care a fost deja dovedit și în conformitate cu principiile fundamentale care i se înscriu. Problemele care pot apărea pot deci să fie formulate și rezolvate cu ajutorul resurselor proprii, fie că aceste resurse preexistă efectiv, fie că teoria însăși poate furniza mijloacele necesare producerii lor. Vom fi astfel determinați să caracterizăm mai precis circumstanțele în care este invocat verdictul experimentării”. Dacă anumite contradicții pot fi ridicate mijlocind o

simplă modificare de ipoteze, se poate întîmpla ca o asemenea măsură să fie insuficientă pentru rezolvarea crizei. Se observă atunci că aceasta nu este decât indicul unei inadecvării mai profunde, care cere modificări serioase.

Cu toate că anumite societăți (*sociétés de discours*) comportă inevitabil laturi nefaste (în principal în ceea ce privește conservatorismul procedurilor lor), contribuția lor este totuși departe de a fi total negativă, mai ales dacă este vorba să fie elaborată o etică a meseriei și un limbaj comun cercetătorilor din fiecare dintre disciplinele implicate. Dincolo de varietatea problematicilor evocate, recurgerea la anumite tehnici de investigare se impune. Printre acestea va fi semnalată importanța principiilor de conservare, de neglijabilitate sau al celui mai amplu informat.

■ RAPORTAREA LA REAL. După ce știința s-a distanțat oarecum vizavi de propriul său act pentru a încerca să deosebească presupunerile și implicațiile, s-a pus o chestiune foarte delicată în legătură cu subiectul interacțiunilor între, pe de o parte, „cercetarea științifică” și pe de altă parte ceea ce s-ar putea numi, cu un cuvînt ambiguu, „real”, desemnînd prin aceasta „Jumea concretă, percepută și tratată” în care ne petrecem efectiv viața noastră de oameni. Faptul că acesta din urmă este, prin multe laturi, „referențialul” obligatoriu al cercetării nu poate fi cu seriozitate pus la îndoială, dar tocmai acest tip de referențial trebuie examinat aici.

Fără a pretinde că explorăm toate subtilitățile atașate unor asemenea discuții, să ne concentrăm asupra următoarelor remarci:

- Realitatea socială nu este un lucru (*res, causa*) sau un ansamblu de date (*data, facta*) sau ea alță în centrul diferitelor procese ce comandă viața societăților umane.

- Dacă este vorba de punerea la încercare a teoriilor rivale, eliminarea celor care nu rezistă la procedurile de verificare și, în anumite momente, restructurarea în ansamblu a întregului domeniu teoretic, demersul științific este în mod necesar pueril, discontinuu și fără sfîrșit (T. Kuhn, 1972). A crede că am

putea accede la complexitatea realului ca atare constituie o iluzie periculoasă. Mișcarea ideilor ne-o confirmă cu prisosință: nu este nevoie decît să evocăm „pănjaniile dialecticii” sau „șeurile repetate ale istoricismului”. Să observăm totuși că anumite „legi” (de exemplu, cele de tipul „individualizarea este chemată să se dezvolte”) apar în același timp nesigure (am putea să le opunem numeroase contraexemple), imprecise (ce înseamnă de fapt acea noțiune de „individualizare”?) și toluși, din punct de vedere euristic, utile (din chiar motivul orientării și preliminară și al aproximărilor provizorii suscitaste astfel). Trebuie deci să vedem - ca și Simmel - nu a poegeul cunoașterii, ci mai degrabă un punct de plecare sau de tranziție.

- Cînd schemele de inteligibilitate sînt interpretate așa cum trebuie, adică într-o manieră **formală** și nu **realistă**, ele constituie, fără îndoială, referințe indispensabile înțelegerii a numeroase fenomene. Anumite derivate nu trebuie totuși excluse (F. von Hayek, 1953). Se va susține atunci că industrializarea atrage în mod necesar nuclearizarea instituției familiale: i se va asocia în același timp modernizării o regresie inevitabilă a valorilor religioase; se va afirma în plus că violența colectivă depinde de intensitatea nemulțumirii ambientale. Dezmițite de fapte sau devinute caduce prin dezvoltarea ulterioară, asemenea atitudini pun anumite probleme. Din nou și pentru a relua anumite afirmații ale lui Simmel, „se relevă un punct esențial, a ști dacă cunoașterea trebuie să își impună reguli pentru a trata realitatea de care se interesează; reciproc, este dezmițită în maniera cea mai clară concepția conform căreia cunoașterea ar fi o simplă copie a realității (G. Simmel, 1984, p. 231).

- O aceeași realitate poate, de altfel, să dea loc unor interpretări diferite. Să ne întrebăm care este cauza deceseului unui tînar accidentat: ingestia de alcool, excesul de viteză, îngrijiri medicale prea tîrzii, lipsa căștii, traumatism cranian... sau toate acestea la un loc? Poziția reținută de statutul și de gradul nostru de implicare. Administratorii,

medicii sau statisticienii vor da un răspuns care le va fi propriu.

La sfîrșitul acestor reflecții, citeva concluzii:

- Caracteristicile acțiunii colective nu sînt decît foarte rar date naturale care vor apărea spontan sau a căror existență ar fi înțeleasă de la sine.

- Relațiile între individ și societate, personalitate și mediu ereditiv - datorită complexității lor - un examen aprofundat. În cea mai mare parte a cazurilor, „reglările” care se manifestă nu ascultă nici de un scenariu prestabilit, nici de o teorie gata făcută. Validitatea lor nu este decît locală și nu se referă decît la un context precis.

- Realitatea tolerează greu (și este deci făcută să sanctioneze) simplificările abuzive sau apropierea prea hazardate. Ea atrage atenția asupra fragilității paradigmei reducționiste și opune numeroase dezmițiri certitudinilor cele mai bine stabilite. Trebuie deci ca, în momentul în care sînt puse bazele unui model”, apoi, cînd sînt stabilite proprietățile acestuia, să ne asigurăm la fiecare pas de pertinența simbolurilor” și a expresiilor utilizate. Un mare număr de abordări, neatente la diversitatea realului, au crezut în existența unei pietre filozofale („conștiința colectivă” la Durkheim, „inconștientul” la Lévy-Strauss, „lupta de clasă” în tradiția marxistă...) pornind de la care totul - sau esențialul - ar putea fi explicat. Adoptarea unei asemenea perspective ridică totuși obiecții, deoarece ea încearcă să deformeze în mod artificial anumite fenomene pentru a le adapta cu forța interpretărilor reținute.

- Opțiunile metodologice - nefiind puse unele după altele - formează un sistem, adică impun reîntoarceri constante și întreprinderi reciproce între diverși poli ai cercetării, chiar dacă diviziunea societatehnică a muncii și profesionalizarea cercetătorului înclină prea adesea către automatismele administrative de tip birocratic, unde „totul concură pentru a favoriza dihotomia între empirismul orb și teoria fără control, magia formalistă și ritualul actelor subalterne” (P. Bourdieu și alții, 1968, p. 110).

▷ Înțelegere ▷ Epistemologie ▷ Explicație ▷ Hermeneutică ▷ Neutralitate axiologică ▷ Obiectivitate ▷ Scientism

● ARON Raymond, *Introduction a la philosophie de l'Histoire. Essais sur les limites de l'objectivité historique*, Paris, Gallimard, 1938.

BERGER Peter, LUCKMANN Thomas, *The Construction of social reality*, trad. fr., Paris, Méridiens Klincksieck, 1986 (prima ediție 1966).

BOURDIEU Pierre, CHAMBOREDON Jean-Claude, PASSERON Jean-Claude, *Le Métier de sociologue*, Paris, Mouton-Bordas, 1968.

FERRÉOL Gilles și DEUBEL Philippe, *Méthodologie des sciences sociales*, Paris, A. Colin, 1993.

FOUCAULT Michel, *Les Mots et les choses. Une archéologie des sciences humaines*, Paris, Gallimard, 1966.

HAYEK Friedrich A. von, *Scientism et sciences sociales. Essai sur le mauvais usage de la raison*, trad. fr., Paris, Plon, 1953 (prima ediție 1952).

KUHN Thomas, *La Structure des révolutions scientifiques*, trad. fr., Paris, Flammarion, 1972 (prima ediție 1962).

LALANDE Andre, sub coordonarea, *Vocabulaire technique et critique de la philosophie*, Paris, PUF, 1976 (prima ediție 1902-1923).

PIGUET Jean-Claude, *La Connaissance de l'individu et la logique du réalisme*, Neuchâtel, La Baconnière, 1975.

SIMMEL Georg, *Les Problèmes de la philosophie de l'histoire. Une étude d'épistémologie*, trad. fr., Paris, PUF, 1984 (prima ediție 1892).

Migrare (Migrație). Deplasare a populațiilor dintr-o țară în alta sau dintr-o regiune în alta. Mai multe cazuri: schimbări de rezidență definitive, deplasări sezoniere sau zilnice (migrații alternante între locul de muncă și locul de rezidență). Problematika aculturăției, a „pragulului de toleranță”, a dublei identități”.

Militantism (Militantisme). Din lat. *militare* - a fi soldat. Atitudinea celor care se angajează activ în cadrul unei organizații (asociații”, „sindacat” etc.). Problematika mobilizării” ▷ Comportament politic ▷ Mișcări sociale, mobilizare și acțiune colectivă

Minorități (Minorités). ▷ Mișcări sociale, mobilizare și acțiune colectivă.

Mișcări sociale, mobilizare și acțiune colectivă (Mouvements sociaux, mobilisation et action collective). Așa cum este necesară pentru a înțelege procesul de schimbare, referirea la istorie este esențială și pentru analiza mișcărilor sociale. În *Le Retour de l'acteur* (1984, p. 141), Alain Touraine consideră că acestea nu pot fi reduse la simple obiecte empirice, ci trebuie să le observăm în sistemul de interacțiuni” în interiorul cărui apar. Trebuie totuși să fie identificate înainte de a descifra sensul și de a propune o interpretare (F. Chazel, 1993).

■ **DESCRIEREA ȘI TIPOLOGIA MIȘCĂRIILOR SOCIALE**. În general, aceste mișcări maschează procese foarte diverse în care indivizii se mobilizează sau sînt regrupați pentru a încerca să modifice instituții, reguli sau comportamente în cadrul unui mediu dat. În această optică, exemplele sînt numeroase, dar disparate: lupta împotriva pedepsei cu moartea, grevele liceenilor și studenților, dar și manifestările proprietarilor de distilieri, ale adeptelor lui Khomeiny sînt susceptibile de o asemenea denumire

Clasificarea stabilită de Touraine (1973, p. 416) distinge două niveluri: cel al tipurilor și cel al condițiilor de formare. Există o mare deosebire, de exemplu, între nemulțumire și ofensivă politică sau ideologică. În primul caz, puterea clasei conducătoare nu este alterată; în al doilea, poate fi schimbată conducerea. În aceeași manieră, militantismul de bază - după forțele prezente - influențează (sau nu) asupra reformelor de structură.

Războaiele țărănești din secolele al XIV-lea și al XV-lea sînt mai degrabă mișcări de protest efemere, ca și revoltele datorate foa-

metei care zguduie periodic orașele lumii a treia; la polul opus, asociațiile sau grupurile de presiune sau o dimensiune strategică. Americanii, scrie Tocqueville (1840), „se asociază pentru a organiza serbări, a fonda seminarii, a construi hanuri, a înălța biserici, a scoate în evidență un adevăr sau a dezvolta un sentiment sprijinindu-se pe un mare exemplu (...); ei creează în acest fel spitale, închisori sau școli”. Repartizarea sarcinilor este deci aici foarte codificată: este vorba de cei care iau decizii și cei care le susțin. Obiectivul este în mod clar delimitat, mijloacele de punere în practică definite. Din acest punct de vedere, lobby-uriile” prezintă caracteristici asemănătoare: ele beneficiază de sprijinul unei profesii”, al sindicatelor”, al aleșilor pentru a pune în valoare interesele, așa cum se poate vedea în industria tutunului sau în regiunile viticole.

Un alt criteriu de diferențiere: scopurile urmărite (cf. lucrării lui N. J. Smelser, *Theory of Collective Behavior*, New York, Free Press of Glencoe, 1962). Așa-numitele *norm-oriented movements* fac să prevaleze o logică utilitară: revendicarea are drept scop atât o creștere salarială, cât și condiții mai bune de lucru. În ceea ce o privește, abordarea *values-oriented* înseamnă promovarea altor idealuri. Liderul sau liderii au o „charismă” și „certitudinea subiectivă” a legitimității misiunii lor (*Gesinnung*, în sensul weberian). Linia de demarcație nu este totuși chiar atât de netă. Tradiția charismatică sau profetică poate degenera în totalitarism” sau în fanatism; invers, apărarea avantajelor cucerite nu intră în mod necesar în contradicție cu valorile întrautoare și solidarității.

Aceste prime indicații trebuie să fie rekapitate acum într-o perspectivă mai teoretică.

■ **PARADIGMA ACȚIONALISTĂ**. Recurgența la acțiunea individuală pentru a înțelege faptele sociale se înscrie într-o lungă tradiție metodologică, din care fac parte nu numai Rousseau și Tocqueville, ci și Weber și Simmel și - mai aproape de zilele noastre - Boudon, Crozier sau Touraine

Să examinăm contribuția celui din urmă. Argumentația poate fi rezumată cu ajutorul a trei propoziții:

- În cadrul analizei: conceptul de **istoricitate**. Reflecția se sprijină în acest caz pe „capacitatea unei societăți de a produce propriile sale reguli”, dînd un sens practicilor sale. Această autoproducere se operează din punctul de vedere al conflictului.

- **Relațiile între clase** (alienare”, reproducere”, dominare) ocupă un loc esențial și iau forme diferite, în funcție de context.

- Fiecărui sistem de acțiune istorică (agrar, comercial, industrial sau „programat”) îi sînt asociate un **proces de acumulare**, un **mod de cunoaștere** și un **model etic sau cultural**.

„În „societățile cele mai avansate din punct de vedere economic” apar puternice tensiuni între resurse și orientări, ordine și mișcare (a se vedea schema de la pagina următoare).

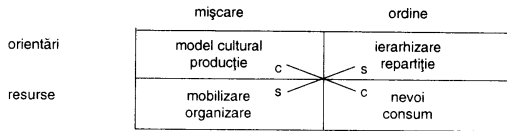
Din aceste opoziții dintre sfera producției și sfera consumului, dintre structurile ierarhice și forțele creativității se vor naște noi aspirații: tineretul, de exemplu, sau intelectualii vor reclama accesul la deciziile de la care sînt excluși. Variabile: PCS și se substituie alte „categorii”

- **vișta**” (studentii, pensionarii);
- **sexul**” (feminismul, luptele împotriva avortului);
- **localizarea geografică** (regionalismul, reintoarcerea la țară);
- **calitatea vieții** (consumerismul, ecologia)...

Condițiile colective nu devin mișcări sociale decît dacă sînt satisfăcute anumite condiții, în particular uarea în calcul a organizațiilor” (administrații, întreprinderi și alți „agenți”) și a instituțiilor” (instrumente de control și legitimare, dar și prilejuri de discuție și de negociere). Nu este deci vorba numai despre a apăra sau a amenaja, ci de a crea sau a transforma. Trei principii joacă în acest caz un rol primordial:

- **identitatea (I)**: recunoașterea specificității sale;
- **opoziția (O)**: prezența unui adversar;
- **totalitatea (T)**: contraproiect, alternativă.

Paradigma acționalistă

s: elemente sociale
c: elemente culturale

(Sursa: TOURAINE A., *Production de la société*, Paris, Seuil, 1973, p. 118.)

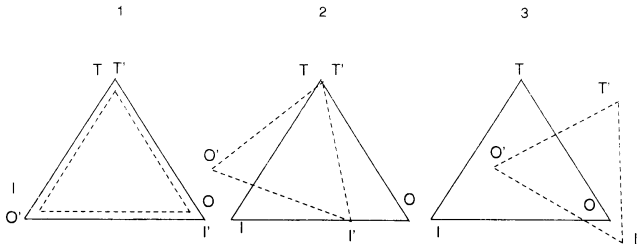
Sint admisibile mai multe configurații. Cind domeniul T este contestat (aparthide, de exemplu), reprezentările și mizele se radicalizează (cazul nr. 3). Dacă, dimpotrivă, regulile jocului sint conservate, protagoniștii pot prefera un *statu quo* (cazul nr. 1) sau pot modifica alianțele sau strategiile (cazul nr. 2).

Lupta antinucleară permite să se înțeleagă mai bine această dialectică între domenii și actori (A. Touraine și alții, 1980). La început: teama de radioactivitate, riscul accidentelor în centralele nucleare și denunțarea pagubelor provocate de dezvoltarea economică (poluare, degradarea mediului). Apoi, o confruntare cu statul, principalul responsabil pentru programul incriminat. Mai general, o

„convergență” cu alte mișcări ce denunță puterea monopolurilor (*consumérisme*), ponderea administrației centrale (*regionalisme*), limitarea informației (radiourile libere).

În funcție de circumstanțe, contestarea este fie expresia unei crize regresive sau cathartice (M. Crozier), fie traducerea revendicărilor sau a utopiilor* care au legătură cu modelele sociale și culturale (A. Touraine). Schimbarea rezultă astfel din tensiunile și decalajele care există între istoricitate* sistemul politic-instituțional și organizarea socială.

■ MOBILIZARE* ȘI ACȚIUNE COLECTIVĂ. Problematika mobilizării a generat nu-

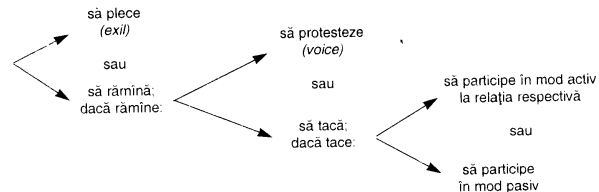
meroase conceptualizări. Unele dintre acestea au pus accentul pe fenomenele de contagiune, altele pe determinanții sociali sau - mai recent - pe calculul rațional. Să regrupăm, sub formă de tabel, aceste teorii diferite.

Abordarea „acționalistă” se prezintă ca o critică a epistemologiilor de tip „totalist”, care consideră „în mod greșit ca fapte ceea ce nu reprezintă nimic altceva decât teorii provizorii, modele construite de bunul simț pentru a explica legătura dintre anumite fenomene individuale pe care le observăm” (F. von Hayek, 1986, p. 83). Să aprofundăm acest ultim punct plecând de la lucrări mai recente.

Prima observație: dacă este adevărat că mișcările sociale cunosc o fază de „violență descentralizată” (Hirschman), de „agitație dezordonată” (Touraine) sau „browniană” (Boudon), nu înseamnă că apariția lor poate fi interpretată în termenii efectului de agre-

gare*. Fiecare actor se află în situație de interdependență și caută să mărească la maximum interesul său personal, integrând, în același timp, în strategia sa așteptările celuilalt. În anumite cazuri (grupuri „latente”, conform terminologiei lui M. Olson), cea mai bună soluție constă în a lua un „bilet gratuit” sau a intra în rolul „călărețului singuratic” (*free-rider*). Trei motive explică o asemenea conduită: profitul obținut nu este proporțional cu efortul depus în favoarea binelui colectiv; partea din beneficiul total este cu atât mai mică cu cât efectivul este mai important; costul organizării devine superior câștigului scontat (M. Olson, 1978).

Decizia de afiliere sau de dezertare nu depinde totuși exclusiv de o axiomatică utilitaristă. Și alte reacții sint posibile (A. Hirschmann, 1972). Astfel, în fața nemulțumirii, un individ poate alege:

O altă formulare:

	Control social:	
	consolidat sau reprodus	implicat sau suprimat
Cooperare:	conservată sau ameliorată	Loialitate
	deteriorată sau suprimată	Protest
	Apatie	Abandonare

(Sursa: BAJOIT G., art. in *Revue française de sociologie*, 29 (2), aprilie-iunie 1988, p. 332.)

Elemente explicative	Domenii de studii	Principalii autori
Fenomene de imitare*, de propagare sau de „contagiune necontrolată”	Psihologia mulțimilor*	Le Bon Tarde...
Determinanți sociali Presiune de grup Importanța conștiinței colective*	Diviziunea muncii* Educație* Religie*	Durkheim Mauss...
Calcul rațional Efecte de agregare* Analiza costuri/beneficii	Organizații* Sindicalism* Militantism*...	March, Simon. Buchanan, Olson, Tullock...

Existența unor incitări morale nu poate, de altfel, să fie trecută sub tăcere. Fiecare organizare este susceptibilă de a fi definită plecând de la o dublă dimensiune: orizontală (structurarea comunitară sau asociativă) și verticală (grad de participare la puterea instituțională - a se vedea tabelul de la pagina alăturată).

În E, dar mai ales în D și F se produc fenomenele de mobilizare. Reluând analizele lui C. Tilly (1978), P. Birnbaum (în *Revue française de sociologie*, 24 (3), iulie-septembrie 1983, p. 430) nu face de altfel să remarcăm că „dacă mobilizarea se organizează în cadrul unor structuri ce favorizează permanența relațiilor colective strînse, ea nu se transformă într-o veritabilă mișcare purtătoare de schimbare decât atunci când se confruntă cu un tip specific de stat”. Totul depinde atunci de capacitatea sa de a modifica conținutul istoricitații”. Deci dacă, în anumite epoci, mișcările sociale par a cunoaște un reflux și în altele a se intensifica, trebuie cu siguranță să le atribuim actorilor, dar și permanenței rețelelor de relații.

➤ Asociație ➤ Schimbare socială ➤ Grup de presiune ➤ Identități ➤ Ideologie ➤ Instituție ➤ Paradigme sociologice ➤ Reprezentări sociale

■ BIRNBAUM Pierre, *Dimensions du pouvoir*, Paris, PUF, 1984.

CHAZEL François, „Individualisme, mobilisation et action collective”, în *Sur l'individu-*

alisme (sub coord. lui BIRNBAUM Pierre și LECA Jean), Paris, Presses de la FNSP, 1986, p. 244-268.

CHAZEL François (sub coord. lui ~), *Action collective et mouvements sociaux*, Paris, PUF 1993.

HAYEK Friedrich A. von, *Scientism et sciences sociales*, trad. fr., Paris, Plon, 1986 (prima ediție 1952).

HIRSCHMAN Albert O., *Face au déclin des entreprises et des institutions* trad. fr., Paris, Ed. ouvrières, 1972 (prima ediție 1970).

OLSON Mancur, *Logique de l'action collective*, trad. fr., Paris, PUF, 1978 (prima ediție 1966).

TOURNAINE Alain, *Production de la société*, Paris, Le Seuil, 1973.

TOURNAINE Alain, *Le Retour de l'acteur. Essai de sociologie*, Paris, 1984.

TOURNAINE Alain HEGEDUS Zsuzsa, DUBET François, WIEVIORKA Michel, *La prophète anti-nucléaire*, Paris, Le Seuil, 1980.

TILLY Charles, *From Mobilization to Revolution*, Londra, Addison-Wesley, 1978.

Mituri (Mythes). În sens antropologic, istorii create de autori anonimi despre zei, eroi, strămoși sau ființe supranaturale. Obiecte ale credinței (ocea ce le deosebește de povești), ele urmăresc să explice metaforic cauza fenomenelor și furnizează, în particular, răspunsuri la întrebările în legătură cu originea și destinul omului, lumii, societății.

Dimensiune orizontală: legături în exteriorul colectivității

Dimensiune verticală legături între colectivități integrată segmentată	organizare de tip comunitar	deloc sau slab organizat	organizare de tip asociativ
	A	B	C
	D	E	F

Colectivități clasate după dimensiunile verticale și orizontale ale integrării

(Sursa: BIRNBAUM P., *Dimensions du pouvoir*, Paris, PUF, 1984, p. 142.)

Purtător al unor multiple semnificații, acest tip de reprezentare* a dat naștere unor numeroase tentative de interpretare din partea etnologilor, sociologilor sau psihanalizatorilor. Să subliniem tentativa lui C. Lévi-Strauss de a fonda o adevărată știință a miturilor pe baza metodei structurale (*Mythologiques*, Paris, Plon, 1964-1968). Căutând în diferitele versiuni ale elementelor constante și esențiale (*mythèmes*), vom ajunge la opozițiile fundamentale ce oferă cheia a ceea ce apare ca o formă de limbaj.

În societățile contemporane nouă pot fi regăsite elaborări colective asemănătoare ce se referă la anumite grupuri sociale (miturile frontierei sau ale Farwest-ului) sau având legătură cu elemente cărora le este atașată o mare valoare (miturile progresului* sau ale științei) (cf. lucrarea lui R. Barthes, *Mythologie*, Paris, Seuil, 1957). ▷ Arhetip ▷ Inconștient colectiv

Mobilitate socială (Mobilitate socială). Mobilitatea socială poate lua forme diferite. Dacă se consideră un individ la începutul și la sfârșitul carierei sale profesionale, se va vorbi de **mobilitate intragenerațională**; în schimb, **mobilitatea intergenerațională** va caracteriza relațiile între poziția socială a copiilor și poziția socială a părinților. Acest fenomen nu este întâlnit în toate societățile.

În societățile bazate pe caste*, indivizii sînt împărțiți în categorii strict delimitate atît din punct de vedere politic, cît și pe plan economic. În India, regulile endogamiei, la fel ca și diferența dintre gradul de puritate religioasă interzic căsătoria între brahmani și paria.

Creștinătatea medievală regroupează indivizii în ordine*, după gradul de stimă și onoare. Din principiu, aceste două tipuri de ierarhizare exclud faptul că grupurile sînt permeabile unul față de altul.

Spre deosebire de acestea, în societățile care se industrializează în secolul al XIX-lea și în societățile cu pretenții egalitare, este desființat, de drept, caracterul ereditar și cvasineritabil al pozițiilor sociale. Pentru a interpreta funcționarea lor, se opun două abordări teoretice: una în termeni de clasă*, cealaltă în termeni de stratificare*. O clasă, în sens marxist, reunește indivizii care sînt sau nu proprietari ai mijloacelor de producție, membrii unei clase au conștiința apartenenței la clasa respectivă și constituie, în mod colectiv, un actor istoric. Această concepție „realistă” se înscrie în cadrul unei analize dinamice a societății. Invers, stratificarea trimite la un demers empiric și descriptiv, în care ierarhia, constituită dintr-un ansamblu ordonat de poziții sociale, se impune fără îndoielă.

Într-un sistem de straturi, profesia* este criteriul esențial de clasificare, la care se adaugă diferite tipuri de putere și prestigiu. Sprijinindu-se pe teoria stratificării, mobilitatea oferă informații parțiale asupra schimbărilor sociale deoarece acestea se petrec între poziții sociale fixate dinainte.

Aceasta este motivul pentru care au fost tratate perspective noi, atît la nivel metodologic, cît și în planul comparațiilor internaționale (cf. articolul lui B. Duriez și alții, „Institutions statistiques et nomenclatures socio-professionnelles”, *Revue française de socio-*

logie, 32 (1), ianuarie-martie 1991, p. 29-59). Se poate remarca mai întâi că între originea socială a unui individ și poziția socială pe care o obține ulterior intervin o serie de evenimente individuale sau colective care determină traiectoria foarte diversificată. Pe de altă parte, grupurile sociale se transformă și constituie constelații în care pozițiile de dezechilibru (mai ales atunci când nivelul veniturii și locul în ierarhie nu sunt adecvate) conduc la comportamente inovatoare.

■ **PRINCIPII DE CONSTRUIRE ȘI MODURI DE LECTURĂ A UNUI TABEL AL MOBILITĂȚII SOCIALE.** Tabelele de mobilitate socială sînt un instrument de măsură esențial, chiar dacă ele au anumite limite. În Franța, INSEE, plecînd de la ancheta FQP (*Formation qualification professionnelle* - formare și calificare profesională), întocmește tabele în care sînt combinate profesiile și categoriile de socio-profesionale (PCS) ale francezilor de sex masculin în vîrstă de 40 - 59 de ani cu cele ale taților lor. Femeile (fiice și mame) nu sînt luate în calcul din cauza insuficienței cunoștințelor despre legătura dintre identitatea lor profesională și identitatea lor socială. Combinarea permite măsurarea ponderii celor care sînt imobili și a celor care și-au modificat statusul social. Uneori este folosită o regurare în clase avînd în vedere ideologia sau simplificarea.

Correspondența PCS/Clasă

PCS	Clasă
Cadre superioare, profesii intelectuale superioare	Clase dominante
Profesii intermediare	Clase mici burgheze
Agricultori, muncitori	Clase populare

Un tabel al mobilității este prezentat în pagina alăturată.

Trebuie să facem deosebirea dintre **tabelul destinelor și tabelul recrutării**:

- Destinul se citește pe orizontală: aici, 33,8% dintre bărbați în vîrstă de 40 - 59 de ani, fii de agricultori, au rămas (sau au devenit) agricultori.

- Recrutarea se citește pe coloană: 89,2% dintre agricultorii în vîrstă de 40 - 59 de ani sînt fii de agricultori.

- Lectura diagonalei se poate face în două feluri. Într-un tabel al destinelor, ea permite măsurarea ponderii fiilor care au păstrat poziția taților lor (se vorbește atunci de grad de mobilitate sau de ereditate socială). Recrutarea precizează categoria din care provin indivizii. Astfel, nu numai că fiii de cadre superioare devin cel mai adesea cadre superioare, ci, în plus, de acolo provin: există un "efect de levier", în schimb, puternicia autorecruțare în cazul agricultorilor nu se regăsește la nivelul destinului: semn că, în mediul rural, mobilitatea este înainte de toate structurală.

- Lectura marjelor (vezi cel de-al doilea tabel de la pagina alăturată) permite măsurarea ponderii **mobilității structurale**. Într-adevăr, locul și efectivul grupurilor sociale în populația activă se modifică datorită evoluției economice. Aceasta apare atunci cînd se compară **marja verticală** (sau marja originilor: structura populației active a taților) și **marja orizontală** (structura populației active a fiilor sau marja pozițiilor).

Dacă se calculează ponderea imobililor, se obține:

IMOBILI	39,7
MOBILITATE BRUTĂ	60,3
din care	
mobilitate structurală	21,7
mobilitate neta	38,6

TABEL AL MOBILITĂȚII

Grupul socio-profesional al tatălui	Grupul socio-profesional al fiului						Marja originilor	
	Agricultor	Patron	Cadru superior	Profesie intermediară	Funcționar	Muncitor		
Agricultor	33,8	8,8	5,0	12,0	6,8	33,8	1 128 123	
	69,2	15,4	7,2	12,7	16,5	21,9		
Patron	2,0	29,0	19,6	19,2	7,2	23,0	805 865	
	3,7	36,3	20,0	14,6	12,6	10,7		
Cadru superior	0,5	9,2	59,8	20,7	6,0	3,8	297 726	
	0,3	4,3	22,5	5,8	3,9	0,7		
Profesie intermediară	0,1	10,0	31,8	31,3	8,8	18,0	452 335	
	0,1	7,0	18,3	13,3	8,7	4,7		
Funcționar	0,3	9,7	22,8	31,7	13,9	21,5	449 821	
	0,3	6,8	13,0	13,4	13,6	5,6		
Muncitor	33,8	8,8	5,0	22,0	10,2	48,9	1 782 450	
	89,2	15,4	7,2	36,9	39,5	50,4		
Necunoscut	1,0	10,0	6,8	17,0	12,2	52,9	197 410	
	0,5	3,1	1,7	3,2	5,2	6,0		
Marja pozițiilor	Total	428 087	644 125	789 194	1 060 279	461 082	1 730 963	5 113 730

(Sursa: INSEE, Anchetă FQP, 1985)

MARJA ORIGINILOR ȘI MARJA POZIȚIILOR

	Marja originilor	Marja pozițiilor	Diferența
Agricultori (AG)	22,1*	8,4**	+13,7
Artizani, comercianți, șefi de întreprindere (ACI)	15,8	12,6	+3,2
Cadre superioare (CS)	5,8	15,4	-9,6
Profesii intermediare (PI)	8,8	20,7	-11,9
Funcționari (F)	8,8	9	-0,2
Muncitori (M)	34,8	33,9	+0,9
Necunoscut	3,9	0	+3,9

* 22,1 = (1 128 123 : 5 113 730) · 100

** 8,4 = (428 087 : 5 113 730) · 100

- Abateră (mobilitate descendentă) s-a accentuat în cazul artizanilor, al comercianților, întreprinzătorilor particulari, cit și pentru profesiile intermediare.

Aceste evoluții au generat mai multe interpretări în funcție de care se opun sociologii de tip marxist și abordările în termen de stratificare: antagonismul social (între clasa burgheză și clasa salarială) a cedat oare locul unui proces de diferențiere în cadrul căruia se constituie o vastă clasă mijlocie cu contururi fluctuante și diversificate de numeroase stiluri de viață?

Este adevărat că în cazul categoriei muncitorilor, prin tradiție purtătoarea luptei de clasă, o parte din ce în ce mai importantă a fiilor lor devin funcționari, ocupând profesii intermediare sau devenind cadre superioare. Datorită exodului rural, fiii de agricultori sînt numeroși, dar ei consideră adesea această mobilitate ca o abateră. Muncitorii ajung să fie proprietari locuinței lor și muncesc din ce în ce mai

puțin pentru fabricarea de bunuri. Nu îi mai desparte de ceilalți o prăpastie, ci numai o singură treaptă. Straturile au înlocuit oare clasele?

Dezbaterea este una clasică, dar este departe de a fi epuizată. În primul rînd, fenomenele de ereditate profesională persistă atît la nivelul superior, cit și la nivelul inferior al ierarhiei sociale, manifestînd o anumită stabilitate în gradul de mobilitate atins în aproape toate țările capitaliste dezvoltate. Apoi, grupurile sociale se deosebesc mai ales prin felul de a fi decit prin proprietăți particulare: acolo unde „cadrul superior” face jogging pentru a se menține în formă, „muncitorul” merge pe jos pentru a face cumpărături. În fine, dacă timp de două generații mobilitatea se operează între categorii vecine (traiect scurt), timp de trei generații poate fi reperat un traiect lung de tipul: bunic țaran/tată institutor/hnepot cadru superior? În realitate, efectul mediului de origine nu este anulat la a treia generație:

COMPARAREA DESTINELOR ÎN 1977 ȘI 1985

(în %: primul rînd = 1985; al doilea rînd = 1977 cu structura din 1985)

Grupul socio-profesional al tatălui	Grupul socio-profesional al fiului						Total
	1	2	3	4	5	6	
1. Agricultor cultivator	33,8 33,3	8,9 9,8	5,0 5,0	12,0 10,8	6,7 7,4	33,6 33,7	100,0 100,0
2. Artizan, comerciant, întreprinzător particular	2,0 1,6	29,0 30,2	19,6 20,2	19,2 20,6	7,2 7,8	23,0 19,6	100,0 100,0
3. Cadru superior, profesie intelectuală superioară	0,5 1,4	9,2 10,3	59,8 57,8	20,7 21,6	6,0 4,1	3,8 4,8	100,0 100,0
4. Profesie intermediară	0,1 0,5	10,0 8,9	31,8 30,9	31,3 36,0	8,8 10,0	18,0 13,7	100,0 100,0
5. Funcționar	0,3 0,8	9,7 8,6	22,9 21,6	31,7 31,0	13,9 15,0	21,5 23,0	100,0 100,0
6. Muncitor	1,4 1,3	9,8 9,0	7,7 7,4	22,0 21,0	10,2 9,6	48,9 51,7	100,0 100,0

(Sursa: *Économie et statistique*, nr. 199-200, mai-iunie 1987, p. 89.)

mobilitatea structurală este mult mai puternică și poziția bunicului rămîne pregnantă (se vorbește atunci despre efect de descendență) într-adevăr, la fiul cadrului superior, un bunic cadru superior constituie un atu suplimentar; pentru fiul de muncitor, un bunic muncitor mărește riscul de imobilitate.

Se spune că societățile noastre sînt mobile. Totul s-a schimbat: cei din mediul rural devin muncitori, procentele de școlarizare cresc, stilurile de viață se diversifică. Înseamnă oare aceasta că indivizii sînt mai puțin supuși mobilității structurale și integrează mai multe elemente pentru a construi o traiectorie? Pe de altă parte, dificultățile economice (micșorarea pieței muncii, reorganizarea aparatului productiv) fac mai delicate posibilitățile de inserție. Sporierea nesigurății locurilor de muncă, recurgerea din ce în ce mai des la interimat sau la contractele cu durată determinată nu riscă oare să agraveze inegalitățile dintre categoriile de mînă de lucru? Se poate oare lupta împotriva acestor excluderi? Toate aceste semne de întrebare se inscriu într-o problematică mai generală, cea a schimbării sociale*.

▷ Anderson (paradoxul lui ~) ▷ Castă ▷ Clasă socială ▷ Ereditate ▷ Instanță de orientare ▷ Nomenclatorul PCS ▷ Ordine socială ▷ Stratificare ▷ Stiluri de viață ▶ Muncă (sociologia ~)

● BERTAUX Daniel, „Sur l'analyse des tables de mobilité sociale”, *Revue française de sociologie*, 10(4), oct.-dec. 1969, p. 448 - 490.

BOUDON Raymond, *L'Inégalité des chances. La mobilité sociale dans les sociétés industrielles*, Paris, A. Colin, 1973.

BOURDIEU Pierre, PASSERON Jean-Claude, *La Reproduction. Éléments pour une théorie du système d'enseignement*, Paris, Minuit, 1970.

BOURDIEU Pierre, *La Distinction: critique sociale du jugement*, Paris, Minuit, 1979.

CUIN Charles-Henry, *Les Sociologues et la mobilité sociale*, Paris, PUF, 1993.

GIROD Roger, *Inégalité, inégalités*, Paris, PUF, 1977.

JENCKS Christopher, *L'Inégalité. Influence de la famille et de l'école en Amérique*, trad. fr., Paris, PUF, 1979 (prima ediție 1972).

MENDRAS Henri, *La Seconde Révolution française 1965 - 1984*, Paris, Gallimard, 1988.

POHL Richard, SOLEILHAVOUP Jeanine, „La Transmission du statut social sur deux ou trois générations”, *Économie et statistique*, nr. 144, mai 1982, p. 25-41.

THÉLOT Claude, *Tel père, tel fils? Position sociale et origine familiale*, Paris, Dunod, 1982.

Mobilizare (Mobilisation). Proces prin care forțe sociale sau politice pot fi făcute să se adune pentru a-și apăra interesele (Deutsch), să își exprime sprijinul (Ober-schall) sau să își manifeste nemulțumirea (Snyder și Tilly). ▶ Mișcări sociale, mobilizare și acțiune colectivă

Mod de producție (Mode de production). În tradiția marxistă, există două elemente esențiale: infra și suprastructura*. Trebuie să se distingă bine forțele de producție și relațiile sociale. De-a lungul istoriei, au existat mai multe variante: antic, asiatic, feudal, capitalist. ▶ Mișcări sociale, mobilizare și acțiune colectivă

Modă (Mode). Ansamblu de obiceiuri, de comportamente sau de opinii ce marchează, într-un ansamblu cultural dat, o admirație exagerată temporară față de practici expresive ale vieții sociale (îmbrăcăminte, coafură, mîncare, lectură, petrecerea timpului liber etc.). Expresie simbolică a prestigiului și a statusului*, moda tinde să asigure un echilibru între dorința de conformare și voința de deosebire (cf. R. Barthes, *Système de la mode*, Paris, Seuil, 1967).

Model (Modèle). În sens epistemologic: reprezentare teoretică a unei realități complexe, tradusă în general sub formă matematică. Cf. și noțiunile de arhetip* sau de paradigmă*. Mai multe variante: deterministă sau stocastică, statică sau dinamică, de-

scriptivă sau explicativă... Două exemple celebre: modelul lui *Homo oeconomicus* (tradiție marginalistă) și cel al lui *Homo suffragans* (Bordal/Condorcet/Arrow).

Modelul Michigan (Modèle Michigan) ► Comportament politic

Modernitate (Modernité). Mai multe trăsături distinctiv: democratizarea instituțiilor, dezvoltarea unei cunoașteri raționale, dezvoltarea individualismului, laicizare, eficacitate productivă... Întrebări în legătură cu industria (Saint-Simon), capitalismul (Marx) sau egalizarea condițiilor (Tocqueville). Cf. lucrările lui R. Aron, D. Bell și W. Rostow. A se vedea și J.-F. Lyotard, *La Condition post-moderne* (Paris, Minuit, 1979).

Monogamie (Monogamie). Regim juridic conform căruia un bărbat și o femeie nu pot avea mai mulți soți în același timp.

Monografie (Monographie) Studiu descriptiv (de exemplu, sub forma unei anchete de teren) a unui fenomen restrâns. ► Obiectivare a cunoștințelor

Moravuri (Mœurs). Ansamblu de obiceiuri și practici ce caracterizează un individ sau o societate. La animal, comportamente constante prezente în cadrul unei specii date. Într-un sens diferit („bunele moravuri”), reguli de viață formind morala obișnuită.

Morfologie socială (Morphologie sociale). Expresie creată de É. Durkheim. Parte a sociologiei care studiază „substratul” material, adică volumul și densitatea diferitelor grupuri ce constituie o colectivitate dată.

Mulțime (Foule). Definită de Gustave Le Bon ca „unitate mentală cu dominantă emoțională”. Concepte de imitație și contagiune. Prezența conducătorilor capabili de a subjugă masele. Acestea sint considerate versatilitate, credule și irresponsabile. Viziune „patologică” sau „insurecțională”. Cf., de asemenea, lucrările lui G. Tarde și S. Sighele. Lucrări recente

(C. Tilly) insistă, dimpotrivă, asupra raționalității comportamentelor (fiecare participant puțin avea interese specifice).

Muncitori (Ouvriers). Dezvoltarea clasei muncitoare este legată de industrializarea din secolul al XIX-lea. Evoluția condițiilor de muncă este ritmată de modernizare (mecanizare și automatizare). De aproximativ cincisprezece ani, profunde modificări atît la nivelul efectivelor, cit și pe planul calificărilor” sau al identităților”. Numeroase contribuții: S. Mallet, M. Verret, A. Touraine, R. Sainsaulieu, J. Lojkin... Cf. G. Noiriel, *Les Ouvriers dans la société française*, Paris, Le Seuil, 1986. ► Mobilitate socială > Nomenclatorul PCS ► Muncă (sociologia ~)

Muncă (sociologia ~) (Travail; sociologie du). Munca ocupă, în universul sociologic (cf. lucrările lui G. Friedmann sau P. Naville), un loc preponderent. Factor de producție, ea mobilizează iscusințe, permite omului să depășească constrîngerile mediului și contribuie astfel la crearea bogățiilor. Veniturile care îi sint asociate constituie o componentă esențială a cererii reprezentate de gospodării și permit accesul la consum”. Indiferent că este vorba de atribuirea posturilor, de ierarhia calificărilor” sau de organizarea relațiilor profesionale”, gestiunea resurselor umane” regroupează aceste diferențe caracteristice și pune în joc mai multe problematici.

Unele trimit la dezbateri teoretice, altele se referă la contribuții mai factuale. Cum să explici, de exemplu, progresia șomajului de lungă durată? Trebuie să incriminăm rigiditatea aparatului productiv, să ne pronunțăm în favoarea unei redefiniri a procedurilor de indemnizare sau să evocăm recompunerea relațiilor sociale? La fel, încorporarea roboticii în liniile de montaj este oare sinonimă cu îmbogățirea sau cu renunțarea la proprietate? Trebuie să raționăm în termeni de integrare și de polyvalență sau să punem accent pe delocalizarea activităților și reducerea posibilităților de angajare? O altă temă de actualitate: precarizarea locurilor de muncă. Inegalitățile

dintre categoriile mîinii de lucru nu riscă oare să se accentueze? Se poate, o dată cu aceasta, să se lupte împotriva formelor de excludere?

În funcție de natura semnelor de întrebare (miza formalului”, cultura de întreprindere”, criza sindicalismului”), putem face apel la observații empirice, la referințe conceptuale sau la studii de caz. Acestea ar putea să se sprijine pe date cantitative și să facă obiectul unei modelări specifice. Ne vor interesa îndeosebi contextul socio-economic, constrîngerile instituționale și comportamentele actorilor.

■ NOI MODURI DE GESTIUNE A MÎINII DE LUCRU. Participind la fracționarea „colectivului de muncă”, încheierea de contracte pe durată determinată sau de sarcini provizorii constituie un prim tip de disfuncțione. Chiar dacă asemenea practici au încă o amploare limitată (de ordinul a 20%) cînd le raportăm la efectivele folosite, progresia lor este în schimb spectaculară.

Mărirea „vechimii” în șomaj pune, de asemenea, probleme deoarece ea implică o pauperizare” mărită și o excludere prelungită din sfera productivă. Șomerul de lungă durată se descalifică, uneori iremediabil. Uitarea gesturilor profesionale, pierderea ritmurilor de muncă îl fac pe șomer mai puțin competitiv și antenează o neîncredere mărită în rîndul potențialilor patroni.

Oricare ar fi indicatorii utilizați (vulnerabilitate de vîrstă, sex sau PCS), subangajarea atinge în mod inegal diferitele categorii de salariați și lovește în mod deosebit mina de lucru feminină, tinerii și persoanele active mai în vîrstă. Așa cum ne reamintește O. Benoit-Guilbot (în *Futuribles*, ianuarie-februarie 1985, p. 26), „totul pare să se întîmple ca și cum șomajul ar fi, ca și valetul de pică din jocul de *mistigri*, cartea pe care trebuie, cu orice preț, să eviți să o iei sau pe care trebuie, dacă ai luat-o, să o pazești, în măsura posibilităților, jucătorului următor. În acest joc, fiecare folosește diverse strategii și își pune la bătaie toate atuurile de care dispune”.

De altfel, dacă eforturile făcute pentru a corija anumite dezechilibre nu trebuie să fie

subestimate (mai ales pe plan financiar), este necesar să subliniem că modalitățile reținute au avut adesea efecte perverse”. Astfel, de instalarea „contractelor naționale pentru locul de muncă” au profitat mai mult tinerii bine instruiți decît cei a căror inserție părea mai dificil de operat.

Alte neliniști apar în legătură cu dezvoltarea economiei subterane. Condannarea muncii la negru (transgresarea regulilor de echitate fiscală) rămîne, cu toate acestea ambiguă: declarațiile oficiale nu au decît un impact limitat și cedează de obicei locul unor atitudini mai conciliante.

Toate aceste disfuncții modifică organizarea relațiilor profesionale”. În fața crizei, „compromisul fordist”, bazat pe keynesianism și Statul-providență, nu mai beneficiază de același credit. O durată trecere în revistă istorică ne este utilă pentru a înțelege această evoluție.

Să ne raportăm, din această perspectivă, la cei Treizeci de ani glorioși. Dezvoltarea de după război a favorizat instituționalizarea relațiilor de muncă, atît din punct de vedere individual, prin extensia ofertelor de angajare de natură „statutară”, cit și la nivel colectiv, prin crearea comitetelor de întreprindere, adoptarea unor proceduri contractuale sau prin reconașterea sindicatelor. Pe de altă parte, firmele cele mai importante au jucat un rol de motor în ameliorarea sorții propriilor angajați, acordurile negociate în cadrul acestor mari unități permițînd o reală concordanță între competitivitatea economică și progresul social.

Se părea deci că avea loc, pe termen mai mult sau mai puțin lung, o omogenizare satisfăcătoare a situației muncitorilor. O puternică mișcare de opinie - influențată, în special, de Școala relațiilor umane” - tîndea de altfel să obțină admiterea faptului că întreprinderea nu putea să mai fie considerată ca stricta proprietate a deținătorilor de capital, ci ca o comunitate de interese în interiorul căreia „gulerele albastre” trebuiau să fie recunoscute ca parteneri cu drepturi depline.

Tablelul de la pagina următoare, reproduc după R. Fossaert, regroupează rezultatele înregistrate în materie de protecție sau de

remunerație. Dispozițiile cele mai importante sînt redate cu italice.

Deci dacă contractul „normal” poate fi definit și reperat prin criterii bine cunoscute (permanență, reciprocitate), nu ar trebui să neglijăm alte „suporturi” care, progresiv adăugate acestui statut, fac de acum parte integrantă din „locul de muncă în deplinul înțeles al termenului”. Considerat din acest punct de vedere, locul de muncă nu este numai o „muncă” sau „contrariul șomajului”, ci conjugarea tuturor elementelor care îi sînt atașate: recunoașterea calificării, accesul la formarea continuă, condiții de igienă și de securitate, participarea la acțiunea colectivă...

O parte a acestei „moșteniri” lipsește actualmente și avantajele cucerite sînt din ce în ce mai amenințate: numai „adevărații” salariați (adică cei mai vechi și cei mai calificați) dispun încă de un loc de muncă protejat. Dacă înglobăm în expresia relație salarială

ansamblul componentelor care guvernează folosirea și reproducerea forței de muncă, constatăm că o asemenea relație, după ce a fost dirijată, la început, către o întărire a dispozitivelor în vigoare, introduce în zilele noastre anumite tensiuni ce alterează formele tradiționale de reglementare” (R. Boyer, 1986). Recurgerea la mecanisme mult mai „concreționale”, cum ar fi dezindexarea sau suprimarea autorizației administrative de concediere, nu se efectuează, cu toate acestea, în aceeași manieră în toate țările. Modelului „anglo-saxon”, caracterizat prin dezvoltarea de politici de dereglementare, i se poate astfel opune o abordare „scandinavă”, bazată pe adaptabilitatea mîinii de lucru și punerea la punct a unor acțiuni de formare.

■ CALIFICARE ȘI FORMARE. O dată cu răspîndirea microprocesoarelor, competențele și iscusința se transformă încetul cu încetul.

Normalizarea activității

- Salariu
 - SMC
 - Bareme convenționale
 - Aplicarea de tarife speciale pentru orele suplimentare
 - Plătirea de indemnizații pentru șomajul parțial
 - Plata salariilor lunare
- Durata muncii
 - Orar alîșat și colectiv
 - Limite legale și convenționale
 - Cele „treizeci și nouă de ore”
 - Concedii legale și convenționale
 - Marjă de absenteism
- Stabilitatea
locului de muncă
 - Perioadă de încercare
 - Contract cu durată nedeterminată
 - Efecte de „carieră”
 - Control administrativ și jurisdicțional al concedierilor
- Protecție socială
 - Dreptul la prestări sociale, familiale...
 - Pensionări
 - Indemnizație de șomaj
 - Patron unic
 - Convenții colective
 - Protecție sindicală

(Sursa: FOSSAERT R., în *Droit social*, iulie-august 1981, p. 496.)

lui. Identitatea muncitorilor nu este oare, de acum, amenințată? Muncitorii necalificați, tehnicienii și programatorii formează un ansamblu omogen? (cf. A. Sauvy, 1980).

După Touraine, istoria relațiilor dintre om și mașină poate fi descompusă în trei etape. Prima (faza A) corespunde începuturilor revoluției industriale. Mașinile sînt în acest caz mașini universale susceptibile să fabrice diferite piese. Muncitorul este stăpînul muncii sale. Formarea” are loc în atelier și durează uneori ani întregi. În ateliere domnește o etică a conștiinței profesionale. Ulterior (faza B) intră în scenă taylorismul”. Mașinile devin din ce în ce mai specializate. Cronometrul impune respectarea ritmurilor de lucru în așa fel încît directivele biroului de metode de muncă să poată fi aplicate cu maximum de eficacitate. Ultima fază (faza C) este cea a mașinii autonome. Sarcinile care trebuie executate nu mai sînt decît sarcini de control, de supraveghere sau de întreținere. Orice intervenție directă asupra materialelor este suprimată.

Pentru mulți autori, automatizarea nu poate fi decît *down grading*. Imaginarea folosită este aceea a muncitorului „care apasă un buton”. Anumite studii subliniază acest sens. Lucrările Comisariatului general pentru plan au arătat astfel că, în industria japoneză, robotizarea a afectat în principal locurile de muncă cele mai calificate (asamblare sau uzinare, mai ales). Alte mărturii la fel de reprezentative subliniază, dimpotrivă, că operatorii respectivi sînt acum mai bine formați și au mai multe inițiative. Oportunitățile care le sînt propuse deschid noi perspective. Integrarea și libera circulație a ideilor sînt cîrmuri favorite (L. Tanguy, 1986).

Monografiile” de care dispunem prezintă deci opinii foarte diferite. Această diversitate se datorează în mare parte cadrulul de analiză. În funcție de sectorul sau domeniul de activitate (bănci, fabrici de ciment...), menținerea sau repunerea în discuție a principiilor tradiționale depinde în realitate de tipul de inovație, de strategiile urmărite și de raporturile de forță. Dincolo de aceste stări specifice, mobilitatea și polyvalența sînt considerate ca priorități.

Verificarea acestor diferite informații servește drept bază unor exerciții de simulare. Proiecțiile obținute (a se vedea schema de la pagina următoare) relevă o deformare a structurii locurilor de munca ocupate (G. Ferréol și P. Deubel, 1990, p. 177).

Triunghiul devine hexagon, ceea ce înseamnă că numărul muncitorilor necalificați este în scădere, iar cel al inginerilor și tehnicienilor crește (schema de la pag. 130). De altfel, pentru fiecare nivel de calificare, formarea inițială cerută nu încetează să se mărească. În aceste condiții, cum se poate răspunde unei asemenea cereri?

Două direcții sînt avute în vedere: lupta contra eșecului școlar și revalorizarea învățămîntului tehnic. Dezvoltarea filierelor profesionale se înscrie în această perspectivă și vizează promovarea învățării unor noi limbaje. Școala și întreprinderea sînt astfel chemate să coopereze mai activ. Principalele recomandări se referă la regruparea pe familii de meserii, redefinirea procedurilor de orientare și punerea la punct a unor ciclii de perfecționare. Sînt avute de asemenea în vedere o modernizare a structurilor de primire, o reactualizare mai frecventă a pro-

RELAȚIILE DINTRE OM ȘI MAȘINĂ: TREI MARI FAZE

	FAZA A	FAZA B	FAZA C
Tehnici utilizate	Mașină universală (secolul al XIX-lea)	Mașină specializată (începutul secolului XX-1960)	Mașină autonomă (perioada contemporană)
Calificările muncitorilor	Meseriaș	Muncitor specializat (taylorism, fordism)	Supraveghetor-operator

aproximativ zece ani), diferitele statistici privind conflictele de muncă (numărul de zile pierdute pentru participarea la grevă se află în descreștere constantă, cel puțin pînă în 1986).

Sindicalismul* actual, bazat pe secția de întreprindere și federația de ramuri, nu reușește decît în mod imperfect să se adapteze la noile forme de organizare a muncii. Muncitorii „în afara statutelor”, de exemplu, îi scapă în mare parte, iar marile referințe istorice (Frontul popular, mai 1968...) par foarte îndepărate.

Mai mulți factori, puternic legați între ei, ne permit să înțelegem principalele dificultăți slăbite (pierderea audienței, combativitate slabă, criză de identitate). Menționăm în special accelerarea progresului tehnic, impactul dificultăților economice și evoluția mentalităților. Pentru anumii sociologi, acuzația devine mult mai precisă: conducerea sindicatelor naționale se preocupă mai puțin de reprezentarea personalului decît de captarea sufragiilor acestuia, într-o lucrare dorită polemică, F. de Closets a redactat un sever rechizițoriu împotriva unor asemenea „conduite”. Cu cît solicită mai mult încrederea celor de la bază, cu atît se sprijină mai mult pe jocul instituțiilor. Cu cît ceresc mai mult despre morală, cu atît se gîndesc mai mult la interes. Cu cît evocă mai mult proletariii care luptau ieri, cu atît se ocupă mai mult de francezii îmburgheziți de astăzi. Cu cît sînt compatimiți mai mult exploatații capitalismului, cu atît sînt răsfațați mai mult protejații Statului. Cu cît pretind mai mult că reprezintă muncitorii, cu atît se străduiesc mai mult să îi limiteze (F. de Closets 1985, p. 21).

Constatările precedente merită totuși să fie nuanțate. Se observă, de obicei, că în timp de criză tendințele corporatiste sînt exacerbate și deschid calea unui întreg cortegiu de inegalități* și de nedreptăți. În spatele acestei crispări asupra apărării avantajelor cîștigate s-ar ascunde „feudalități” și „rente de situație”. Asemenea rigidități, se spune în continuare, ating în diverse grade ansamblul ramurilor de activitate și constituie o reală amenințare atît la nivelul marilor echilibre macroeconomice

(supralicitări salariale, recrudescența presiunilor inflaționiste), cît și pe planul coeziunii și solidarității corpului social (risic de fărîmîțare, posibilități de înfruntări).

Dacă este adevărat că unele critici nu sînt nefondate, nu înseamnă că luarea în calcul a „comunităților de meserii” cele mai reprezentative invită la depășirea datelor pur conjuncturale și la distanțarea de interpretările unor pripte. Redescoperirea dimensiunii diacronice și adoptarea unei grile de lectură adecvată („centrată pe „primatul reprezentărilor colective”) ar putea, în această optică, să aducă cîteva clarificări.

Să luăm în considerare dinamica de lungă perioadă (D Segrestin 1985). „Fenomenul corporatist” aparține unei tradiții de „voluntarism politic”. Astfel, sub Vechiul regim, acordarea de privilegii apărea deja ca o manieră autoritară de a compartimenta piața muncii și de a guvernarea autoritar de sus organizarea acesteia. Acestor „logici etatiste”, care va fi, ulterior, extinsă la alte sectoare: SNCF (Société Nationale des Chemins de Fer Français), Charbonnages (societate de stat - n.r.), EDF (Electricité de France...), i se opune o „logică de reglementare contractuală” (cazul muncitorilor de la Livre este, din acest punct de vedere, exemplar). Aceste două modele servesc ele însele drept suport unor tipologii mai complexe și evidențiază, după diverse variante, accesul la profesie*, atribuirea posturilor sau gestiunea carierei.

Ni se oferă doua paradigme: Prima se sprijină pe o viziune sistemică: statute și reglementări figurează la loc de cinste. A doua abordare pune accentul pe strategiele de maximizare. Toate aceste analize, cu toate că sînt foarte utile, pot fi completate prin luarea în calcul a unei componente „culturale”, la loc de frunte mai ales în cazul sticlarilor sau metalurgiştilor. Pentru că suferă compromisuri sau reajustări din ce în ce mai frecvente, apărarea identității profesionale (legitimare, recunoaștere) lasă loc unei relative fluidități. Discursurile obișnuite în legătură cu „exproprierarea muncii” sau „dispariția priceperilor” trebuie deci privite cu oarecare rezerve...

Prudența este de asemenea necesară în ceea ce privește aprecierea forțelor prezente. În vreme ce la nivelul politicilor contractuale, practicile de tip „eu îți dau ție și tu (în schimb) îmi dai mie” (negocieri rigoare salarială/stabilizare a efectivelor) se generalizează, eșchierul sindical se transformă: anumite centrale se radicalizează (Force ouvrière), altele se recentrează (CFDT - Confédération Française et Démocratique du Travail)... Clasificarea în „revoluționari” și „reformiști” își mai pastrează oare întreaga sa valoare?

În concluzie, două remarci:

- Constituirea sociologiei muncii ca disciplină specifică datează de aproximativ treizeci de ani. Dezvoltarea sa datorează mult operei și personalității lui Georges Friedmann (G. Friedmann 1956).

- Dacă „atelierul” și „cronometrul” (componente esențiale ale taylorismului*) continuă să facă obiectul a numeroase analize, intervin și alte preocupări: ne interesăm din ce în ce mai mult de gestionarea resurselor umane*, de constrîngerile de flexibilitate* și de mutațiile tehnologice. Însăși clarificarea teoretică evoluează și își fac apariția noi concepte („reglare”, „capital uman”...) Anumite problematici (provizorat șomaj de lungă durată*, inserție profesională*) pot fi, de asemenea, percepute într-o manieră mai precisă.

▷ Șomaj ▷ Comunități de meserii ▷ Diviziunea muncii ▷ Fordism ▷ Nomenclatorul nivelurilor de formare ▷ Participare ▷ Calificare ▷ Relații umane ▷ Sindicalism ▷ Taylorism

● ADAM Gérard, REYNAUD Jean-Daniel, *Conflicts du travail et changement social*, Paris, PUF, 1978.

BOYER Robert (sub coordonarea), *La Flexibilité du travail en Europe. Une étude comparative des transformations du rapport salarial dans sept pays de 1973 a 1985*, Paris, La Découverte, 1986.

CLOSETS François, *Tous ensemble. Pour en finir avec la syndicalité*, Paris, Le Seuil, 1985.

COMMISSARIAT GÉNÉRAL AU PLAN, *La Qualification du travail: de quoi parle-t-on?*, Paris, La Documentation Française, 1978.

FERRÉOL Gilles, DEUBEL Philippe, *Économie du travail*, Paris, A. Colin, 1990.

FRIEDMANN Georges, *Le Travail en miettes*, Paris, Gallimard, 1956.

SAUVY Alfred, *La Machine et le chômage. Progrès technique et emploi*, Paris, Dunod, 1980.

SEGRESTIN Denis, *Le Phénomène corporatiste. Essai sur l'avenir des systèmes professionnels en France*, Paris, Fayard, 1985.

STANKIEWICZ François (sub coordonarea), *Les stratégies d'entreprise face aux ressources humaines. L'après-taylorisme*, Paris, Économica, 1988.

TANGUY Lucie (sub coordonarea), *L'Introuvable relation formation-emploi. Un état des recherches en France*, Paris, La Documentation française, 1985.

Se prezintă astfel:

NIVELUL VI - Absolvenți ai primului ciclu de gradul doi (a 6-a, a 5-a, a 4-a) și ai formelor de învățământ preprofesionale în timp de un an (CEP, CPPN și CPA).

NIVELUL V bis - Absolvenți ai clasei a 3-a și ai claselor celui de-al doilea ciclu scurt înainte de anul terminal (în statisticile oficiale, nivelul VI include adesea nivelul V bis).

NIVELUL V - Absolvenți ai anului terminal al ciclurilor scurte profesionale și cei care au abandonat școala din al doilea ciclu lung înainte de clasa terminală.

NIVELUL IV - Absolvenți ai claselor terminale ale celui de-al doilea ciclu lung și cei care au abandonat școala după bacalaureat înainte de a atinge nivelul III.

NIVELUL III - Absolvenți cu diplomă de nivel BAC + 2 ani (DUT, BTS, institutori, DEUG, școli de învățământ sanitar sau social etc.).

NIVELUL II + I - Absolvenți cu diplomă ai celui de-al doilea sau ai celui de-al treilea ciclu universitar sau cu diplomă de învățământ superior.

Nomenclatură PCS (profesii și categorii socio-profesionale) (Nomenclature des PCS - professions et catégories socio-professionnelles) - Obiectivul urmărit constă în „clasificarea ansamblului populației active într-un număr restrins de mari categorii prezentând fiecare o anumită omogenitate socială”. Decupajele reținute integrează modul de viață, sentimentul apartenenței, practici culturale...

Începând cu clasificările Parodi (1945), sînt utilizate două criterii: **statusul** (activ/inactivi; salariați/nesalariați) și **ierarhia profesională** (în funcție de remunerare, de calificare și de relațiile de muncă, se deosebesc astfel tehnicienii de muncitorii necalificați, cadrele superioare de funcționari, industriașii de artizani).

Fiecare denumire corespunde unor interese particulare, atît materiale, cît și simbolice. Recunoașterea acestei specificități se efectuează la diferite niveluri: cadru legislativ, sisteme de pensionare, proceduri de negociere colectivă.

Toate aceste caracteristici au dat naștere „codului PCS” (care a fost actualizat în 1982). Anumite rubrici au fost modificate: cadrele medii fac de acum parte din profesiile intermediare. Acestea din urmă cuprind, de asemenea, tehnicienii sau salariații care se situează între muncitorii și cadrele de conducere. Salariații agricoli și persoanele din servicii au fost regrupate respectiv alături de muncitorii și de funcționarii. Descompunerile cele mai fine (în 24 sau 42 de posturi) ne dau informații în legătură cu alte subdiviziuni (sector privat/funcție publică; proprietăți mici, medii sau mari...).

Această manieră de a se proceda se dovedește, în ansamblu, foarte utilă. Ea permite să fie comparate strategiile de consum, să fie studiate fenomenele de mobilitate socială, să fie reperate inegalitățile în ceea ce privește venitul sau patrimoniul.

Sînt demne de semnalat cîteva critici. Orice nomenclatură de activități se referă la o dublă reprezentare a spațiului social: una bazată pe observarea faptelor, cealaltă mai teoretică. Aceste două moduri de abordare se completează, dar ambiguitatea și imprecizia anumitor formulări nu pot fi eliminate în totalitate. Rămîn statistici indirecte, se impun revizii periodice (noi moduri de gestiune a mîinii de lucru, nesiguranța locurilor de muncă...). Sînt de altfel de conceput orientări concurente („clasă socială”, „stiluri de viață”).

Și acum cîteva date cantitative. Din 1954 pînă în 1982 (cifre elaborate plecînd de la vechiul nomenclator și din recensămînte), categoriile care s-au dezvoltat cel mai mult corespund meseriilor ce necesită calificările cele mai înalte. Astfel, profesiile liberale și cadrele superioare au trecut de la 2,9% din populația activă în 1954 la 7,7% în 1982 (porție de creștere medie anuală de 3,5%). La fel, ponderea cadrelor medii era de 5,8% în 1954. Ea a atins 13,8% în 1982. Funcționarii

au înregistrat o progresie similară între aceste două date (de la 10,8% la 19,9%). Această creștere coincide cu terțiarizarea* activității. Dimpotriva, numărul muncitorilor stagnează și cel al muncii nesalariate se află în regres: se constată diminuarea nu numai a celor activi în agricultură, ci și a patronilor din industrie și comerț.

Care este situația astăzi? Tendințele astel sugerate au continuat?

În noul nomenclator, agricultura nu reprezintă mai mult de 5,5% din populația activă*. Totuși, este vorba aici de o populație mai bine educată. Pe de altă parte, începînd cu 1975, această descreștere încetinește. Criza limează transferurile de mină de lucru către industrie și sectorul terțiar și suscită poziții de repleire în mediul rural. În aceeași manieră, în vreme ce numărul artizanilor, comercianților și întreprinzătorilor particulari se micșora începînd cu 1954, asistăm, de la sfîrșitul celor Treizeci de ani glorioși la o răsturnare de tendințe.

O altă constatare: efectele muncitorilor scad începînd cu 1977, în vreme ce funcționarii continuă să progreseze (27,6% din activi în 1988). Dar deosebirea între aceste două grupuri devine din ce în ce mai dificil de stabilit. Ce criteriu trebuie reținut? Referirea la natura muncii, manuală sau nu ne permite cu siguranță să identificăm cazurile cele mai evidente, dar nu este suficientă pentru o mare parte din aceste activități. Statisticienii de la INSEE se sprijină pe condițiile de muncă, dar și pe finalitatea muncii: o femeie de serviciu angajată de un particular aparține categoriei funcționarilor; aceeași femeie de serviciu angajată într-o întreprindere va fi trecută în rîndul muncitorilor. În total, acestea sînt caracteristici sociale care sînt reținute pentru a repartiza profesiile în diferitele rubrici. Vor fi incluse, de exemplu, în grupul funcționarilor profesiile cele mai feminizate.

Deși categoria cadre și profesii intelectuale superioare continuă să crească într-un ritm rapid, această creștere este totuși inegală. Creșterea cea mai importantă este cea a inginerilor și a profesiei liberale. Cît despre

Națiune (Nation). Comunitate umană ai cărei membri, uniți prin legături materiale (teritoriu, stat, interese economice comune) și spirituale (tradiție, istorie, cultură), au conștiința că formează o entitate, în zilele noastre, criza de identitate* națională în numeroase țări. Cf. E. Gellner, *Nation and Nationalism*, Oxford, Basil Blackwell, 1983.

Neutraitate axiologică (Neutralité axiologique) Această expresie corespunde traducerii cuvîntului german *Wertfreiheit*. Este necesar să facem deosebirea dintre judcățile de fapt (a căror validitate este universală) și judcățile de valoare (referitoare la personalitatea cercetătorului). Procesul de obiectivare a cunoștințelor nu se sprijină pe evaluările subiective, ci pe constatările verificate empiric.

Nivel de trai (Niveau de vie). Corespunde nivelului de consum (pentru o gospodărie sau venitului național pe locuitor (pentru o țară). A nu se confunda cu puterea de cumpărare.

Nomenclator al nivelurilor de formare (Nomenclature des niveaux de formation).

Nivel agregat (8 posturi din care 6 pentru activii ocupați)	Nivel de publicare curentă (24 de posturi din care 19 pentru activii)	Nivel detaliat (42 posturi din care 32 pentru activii)
1. Agricultori	10. Agricultori	11. Agricultori cu gospodărie mică 12. Agricultori cu gospodărie medie 13. Agricultori cu gospodărie mare
2. Artizani, comercianți și întreprinzători particulari	21. Artizani.....	21. Artizani
	22. Comercianți și asimilați....	22. Comercianți și asimilați
3. Cadre și profesii intelectuale superioare	23. Întreprinzători particulari cu 10 salariați sau mai mult....	23. Întreprinzători particulari cu 10 sau mai mulți salariați
	31. Profesii liberale	31. Profesii liberale
	32. Cadre superioare din sectorul public, profesii intelectuale și artistice	33. Cadre superioare din sectorul public 34. Profesori, profesii științifice 35. Profesii din domeniul informații, arte și spectacole
4. Profesii intermediare	36. Cadre superioare din întreprinderi particulare....	37. Cadre superioare administrative și comercianți din întreprinderi particulare 38. Ingineri și cadre tehnice din întreprinderi
	41. Profesii intermediare din învățământ, sănătate, sectorul public și asimilate.....	42. Învățători și asimilați 43. Profesii intermediare din sănătate și munca socială 44. Cler, călugări 45. Profesii intermediare administrative din sectorul public
	46. Profesii intermediare administrative și comerciale din întreprinderi particulare	46. Profesii intermediare administrative și comerciale din întreprinderi particulare
	47. Tehnicienii.....	47. Tehnicienii
5. Funcționari	48. Maiștri, salariați care se situează între muncitorii și cadrele de conducere.....	48. Maiștri, salariați care se situează între muncitorii și cadrele de conducere
	51. Funcționari din sectorul public.....	52. Funcționari civili și salariați din domeniul serviciilor din sectorul public 53. Polițiști și militari

Nivel agregat (8 posturi din care 6 pentru activii ocupați)	Nivel de publicare curentă (24 de posturi din care 19 pentru activii)	Nivel detaliat (42 posturi din care 32 pentru activii)
5. Funcționari	54. Funcționari administrativi din întreprinderi particulare.... 55. Funcționari din comerț..... 56. Personal din sectorul servicii directe destinate particularilor...	54. Funcționari administrativi din întreprinderi particulare 55. Funcționari din comerț 56. Personal din sectorul servicii directe destinate particularilor
6. Muncitori	61. Muncitori calificați	62. Muncitori calificați de tip industrial 63. Muncitori calificați de tip artizanal 64. Șoferi 65. Muncitori calificați (manipulare de mărfuri, depozitare și transport)
	66. Muncitori necalificați	67. Muncitori necalificați de tip industrial 68. Muncitori necalificați de tip artizanal
	69. Muncitori agricoli....	69. Muncitori agricoli
7. Pensionari	71. Foști agricultori	71. Foști agricultori
	72. Foști artizani, comercianți, întreprinzători particulari	72. Foști artizani, comercianți, întreprinzători particulari
	73. Foste cadre de conducere și profesii intermediare.....	74. Foste cadre de conducere 75. Foste profesii intermediare
	76. Foști funcționari și muncitori	77. Foști funcționari 78. Foști muncitori
8. Alte persoane fără activitate profesională	81. Șomeri care nu au lucrat niciodată	81. Șomeri care nu au lucrat niciodată
	82. Diversi inactivi (alții decît pensionarii).....	83. Militari în termen 84. Elevi, studenți 85. Diverse persoane fără activitate profesională în vîrstă de mai puțin de 60 de ani (pensionari) 86. Diverse persoane fără activitate profesională în vîrstă de 60 de ani și mai mult (cu excepția pensionarilor).

(Sursa: *Données sociales*, INSEE, ed. 5, 1984, p. 539)

profesiile intermediare, sînt aproximativ de două ori mai numeroase decît artizanii, comercianții și întreprinzătorii particulari (18,9% din activi în 1988). Progresia lor este totuși mai mică din 1975. Acest grup este caracterizat de transformări interne importante. Dacă lăsam deoparte problema feminizării activităților de încadrare, se observă o creștere a nivelului școlar; profesiile cu cele mai multe diplome cunosc creșterea cea mai puternică: tehnicieni, institutori... Mutațiile tehnologice antrenează deci nevoi sporite de mînă de lucru calificată. Aparatul de formare va fi oare, ca urmare, în măsură să se adapteze la aceste noi exigente? ► Mobilitate socială ► Populație activă > Calificare ► Muncă (sociologia ~)

Nominalism (Nominalisme). Teorie a cunoașterii conform căreia categoriile utilizate nu sînt reproduceri ale realului, ci creații contingente ale observatorului. Principiul lui Occam: "Entia non sunt multiplicanda praeter necessitatem" (să nu multiplici inutil entitățile abstracte).

Nomologică (prejudecată) (Nomologique; préjugé). Prejudecată conform căreia cercetarea legilor " condiționale constituie obiectivul principal al oricărei teorii a schimbării sociale". Cf., în legătură cu acest punct, R. Boudon, *La Place du désordre*, Paris, PUF, 1984, cap. 3, p. 73-101. ► Schimbare socială ► Obiectivarea cunoștințelor

Norme (Normes). Reguli sau modele de conduită proprii unui grup sau unei societăți date, învățate și împărtășite, legitimate de valori și a căror nerespectare antrenează sancțiuni. Normele definesc comportamentul inușit sau așteptat în viața socială. Ele sînt inseparabile de activitatea de reglementare care le creează și le menține. Inușirea lor (învățarea și interiorizarea) în cursul socializării include nu numai cunoașterea prescripției însăși, ci și a marjei de variație (varianță) pe care acestea le comportă întotdeauna. Slăbirea lor sau incoerența reprezintă sursa anomiei. > Anomie > Conformare ►

Devianță și criminalitate > Reglare socială > Socializare

Notabilitate (Notable). Din lat. *nota* - marcă, semn distinctiv. Persoană a cărei situație socială conferă prestigiu sau autoritate în afacerile publice. Cumul de mandate, sprijin electoral, organizare în rețele (cf. P. Grémion, *Le Pouvoir périphérique*, Paris, Le Seuil, 1976).

Nuptialitate (Nuptialité). Trecere de la starea de celibat la cea de persoană căsătorită. ► Familie (sociologia ~)

Obiectivarea cunoștințelor (Objectivation des connaissances). Metodologia re-grupează ansamblul ideilor directoare ce orientează investigația empirică. Cunoașterea este astfel percepută fie ca un produs care trebuie testat sau validat (logica dovezii), fie ca un proces căruiu trebuie să i se reconstituie geneza (logica descoperirii). Domeniul cercetării nu este totuși reducibil la considerații de ordin formal ci integrează o dimensiune „societala”. Într-adevăr, este necesar să se țină seama de raportarea la valori, de sursele de finanțare și de conflictele de interese.

Se disting de obicei patru momente-cheie. Primul marchează importanța polului epistemologic. Este vorba sa se renunțe la prenoțiunile cunoașterii comune și să se supună criticii rezultatele obținute: alegerea problematicii nu se face la intîmplare și cere o întrebare prealabilă în legătură cu condițiile obiectivării cunoașterii. Pot fi astfel evocate mai multe principii: neglijabilitatea (adoptarea clauzei „Toate lucrurile sînt de altfel egale”), parcmonia (conformare la regula lui Occam). A nu se recurge la abstractizare decît în ultima instanță), informarea cît mai amplă (analizele propuse sînt considerate ca adevărate afit timp cît nici o dată factuală nu vine să dezmintă predicțiile inițiale)... Metodele utilizate se sprijină pe dialectică, fenomenologie sau cuantificare. Raționamentul ipotetico-deductiv se relevă de asemenea țoare prețios.

A doua fază: teoretizarea. Aceasta este prezentă încă de la elaborarea protocolului experimental și permite interpretarea informațiilor culese. Exigența de conceptualizare se traduce mai general prin construirea de modele”. Enunțurile pot fi analitice sau sintetice; definițiile generice sau operaționale; modalitățile sintactice sau semantice. De altfel, progresele înregistrate în acest domeniu nu sînt numai cumulative, ci și reflexive. De

unde necesitatea de a face apel la cadre de referință adecvate. Să ne gîndim, în particular, la aportul funcționalismului” sau al structuralismului”. Tot în această perspectivă: dezbaterile explicație”-comprehenșiune”. Trebuie oare să privilegiem un demers de tip holist” sau să ne sprijinim pe o abordare mai contextuală?

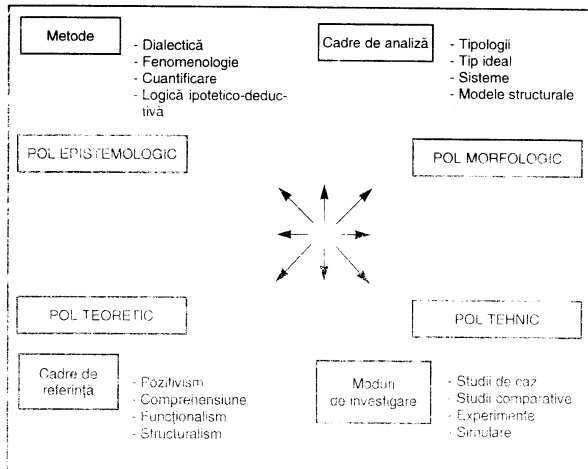
O altă problemă: articularea sensului și punerea la punct a unui spațiu de cauzăție (*causation*) susceptibil să ne lămurească asupra diferitelor conexiuni între teze, variabile sau evenimente. Se va vorbi, de exemplu, despre prezumții sau corelații, despre determinări simple sau multiple, despre legături directe sau indirecte. Configurare rimează aici cu structurare. Sinteza care se operează se sprijină pe clasificări sau tipologii” (G. Ferreol și P. Deubel, 1993).

Ultimul punct: confruntarea cu realul. Aceste operații de control și de verificare fac obiectul unui examen minuțios. Construirea de indicatori se lovește, într-adevăr, de probleme de agregare sau de eşanvarare. Se apelează atunci la interviuri”, chestionare” sau observații” participative. Tehnicile de colectare sînt ele însele codificate și dau naștere unor moduri specifice de investigație: monografii”, studii comparative, exerciții de simulare”.

Toate aceste etape pot fi sintetizate în schema de la pagina următoare.

Ierarhia astfel stabilită comandă producerea de norme cu caracter științific, dinamici ansamblului fiind asigurată de un joc complex de medieri și de complementarități. Sa detaliem, în această perspectivă, fiecare dintre registre

■ **PROCESELE DISCURSIVE.** Să examinăm: mai întîi *dialectica*”. Aceasta regrupează diverse variante: realism platonician, idealism hegelian; materialism istoric”... În centrul argumentației, se află ideea de contradicție sau de dualism. Între subiect și obiect, teorie și practică, apar opoziții. Asemenea clișee nu sînt totuși și tranșate și conduc la propria lor depășire. Să dăm un exemplu. În tradiția marxistă, alienarea trimite la un pro-

(Sursa: BRUYNE P. de și alții, *Dynamique de la recherche en sciences sociales. Les pôles de la pratique méthodologique*, Paris: PUF, 1974, p. 36)

des de exteriorizare. Îndepărtarea de sine constituie o suferință și o degradare. Omul devine, din acel moment, străin față de el însuși. În actul productiv, obiectul se transformă, capătă o existență independentă: se transformă în lucru. Dar această exteriorizare nu este niciodată perfectă. Munca, pe care Hegel o definește ca „dorință reprimată”, formează și educă. Activitatea servilă reprezintă ocazia pentru sclav de a depăși trista sa condiție. El învață să prevadă, să reflecteze și accede în acest fel la inteligență și rațiune. Dimpotrivă, stăpînul, care nu se mai raportează decît în mod indirect la lucruri și care nu face decît să distrugă bogățiile în actul consumării, se menține într-o identitate pur subiectivă, identificabilă cu moartea. Concluzia:

viitorul nu aparține stăpînului, ci sclavului care muncește. Producția permite să se elibereze de un anumit număr de contingente. Instrumentul de dominare, ea permite de asemenea accesul în lumea culturii.

Tema a fost reluată de numeroși autori, dintre care se disting J.-P. Sartre, G. Gurwitsch sau H. Lefebvre. Unitatea contrariilor implică reciprocitate și polarizare. Ea se înscrie într-o mișcare de totalizare și corespunde în același timp unei treziri a conștiinței, unui angajament militant și unei voințe de emancipare. Golit de conotațiile sale politice sau ideologice, acest *praxis*¹ ne atrage atenția asupra prezenței eventuale a unor efecte emergente. „Profeția care se realizează singură” reprezintă o excelentă ilustrație. Crezînd în insolubilitatea bân-

rilor, clienții procedează la retrageri masive: falimentul atît de temut devine atunci realitate.

Studiul fenomenologic se alătură acestui tip de preocupări și operează prin reducere sau, mai precis, prin „punere între paranteze a încrederii spontane în pozitivitatea lumii”. Această *epoché*, în sensul husserlian al termenului, înțelege să se detașeze de conștiința naturală și de tot ceea ce reprezintă un obstacol în calea dezvoltării unei „științe a esențelor”. Analiza se vrea „eidetică”, departe de a se confunda cu perceperea faptelor, ea servește drept intermediar „între ceea ce este delimitabil prin intuiție, ceea ce este formulabil prin discurs și ceea ce este atestabil printr-o grupare de indici sensibili” (N. Mouloud, 1969, p. 31). Hermeneutică² și, mai recent, etnometodologia³ îi sînt asociate. Semnificația ce poate fi atribuită unui anumit comportament depășește cadrul strict al intersubiectivității și pune în relație „organizarea memoriei, raționamentul practic și cuvinții” (A.V. Cicourel, 1972, p. 99-100). Curentul interacționismului simbolic pe prelungi această perspectivă prin reabilitarea registrului intenționalității. Realitatea socială nu este dată, ci construită „acți și acțiun”.

Aportul *metodelor calitative*⁴ nu trebuie nici el trecut sub tăcere. Într-adevăr, formalizarea este sinonimă cu rigurozitatea: ea consolidează argumentația și permite să fie articulate mai bine procedurile de stratificare, tehnicile operațiilor și construcția scalelor. Compararea între populații, variabile sau categorii este, din acest moment, facilitată. Procedeele folosite pot fi de natură canonică sau factorială. Ele se aplică, în funcție de caz, unor reprezentări grafice (parametri de distribuție) sau unor tablouri statistice (teste de corelație). Axiomatizarea ascuțită, în ceea ce o privește, de o *logică ipotetico-deductivă*, alegerea a premiselor derivare, verificarea confirmare sau respingere. Nu poate fi înlăturat totuși un anumit reducționism din momentul în care predomină „cultul cuantofreniei” (expresie a lui Pitirim Sorokin).

■ CADRELE DE REFERINȚĂ. Dacă ne interesăm în prezent de polul teoretic, pa-

radigmele de care dispunem au adesea valoare de exemplu. Ele se bazează pe reguli mai mult sau mai puțin implicite și se înrudesc cu credințele de tip „ontologic”. Să luăm în considerare, mai întîi, *pozitivismul*⁵. Științele empirico-formale constituie, în această optică, modelul de științificitate prin excelență. Iată două reguli esențiale: renunțarea la tot ce este a priori și căutarea, prin intermediul observației, a datelor experienței, a „legilor” generale. Acestea pot fi tendințele („calele trei stări” la A. Comte), condiționale (cf. teza „nuclearizării instituției familiale”) sau structurale („cercul vicios al sărăciei”, drag teoreticienilor subdezvoltați). Această vogație normotetică apare cu atît mai justificată cu cît demeritul „lucrurilor în sine” este considerat inaccesibil și golit de sens. O asemenea convingere se atîă în perfectă concordanță cu doctrina nominalistă⁶ și pledează în favoarea unor sisteme unificate. Fenomenalismul (E. Mach) și logicismul (B. Russell) se inspiră și ele din aceasta. De la Guillaume d’Occam la Cercul de la Visna (Moritz Schlick), și Rudolf Carnap, mai alții este astfel reafirmată necesitatea de a diferenția bine judecățile analitice și judecățile sintetice. Normativul nu poate cere să se confunde cu descriptivul pentru că astfel s-ar pune în pericol neutralitatea axiologică⁷.

Faptul de a acorda un statut privilegiat regularităților empirice conduce, de altfel la ocazionalitatea impoziția a ceea ce Hans Hahn numea altdată „entitățile superflue”, respectiv „abstrațiile rău controlate, falsele analogii și verbișajul metafizic”. Exprimate de o manieră prea abruptă, aceste luări de pozitie pot totuși să pună problema: explicarea socialului prin social nu duce oare la un fel de „luză speculativă”? Nu riscăm oare să aruncăm în necunoaștere ceea ce aparține sferii finalităților⁸ sau a valorilor?

Demersul numit *comprehensiune* are drept obiectiv tocmai de a scăpa de aceste aporii. O relație statistică, oricît de probantă ar fi ea, nu este suficientă pentru a ne satisface curiozitatea. Acțiunea umană este de un alt ordin. Autori cum ar fi H. Rickert, W. Dilthey sau

F. Schlegelmacher ar arătat că „viața semnificativă” este de resorțul „științelor spiritului”. În măsura în care procedează indirect și gradat, urmînd exigențele succesive ale semanticii, apoi ale reflecției, metodologia interpretării este inseparabilă de o reprezentare în termeni „cercului hermeneutic”. Avînd totuși conștiința că un asemenea cerc nu poate fi depreciat pur și simplu calificîndu-l drept „vicios” pentru că, în sine, egalează o „posibilitate autentică de a cunoaște pe cel mai original” (P. Ricoeur 1969). Dincolo de aceste controverse, trebuie evitate două obstacole: „un sociologism” autoritar, care se declară în stare să trateze faptele sociale prin exigențele adesea imaginare ale unui sistem” căruia îi sint imprumutate intenții sau finalități de reproducere sau de dominare, și un impresionism care reduce interacțiunea socială la o rapsoodie de contracte private, întîmplătoare și discontinue” (F. Bourricaud, 1986, p. 11).

Cu structuro-funcționalismul, punctul de vedere holist își recapătă drepturile. „Societatea globală” cuprinde mai multe „subsisteme”, care se întrepătrund și sint supuse unor imperative foarte variate (sigla AGIL). Principiile de integrare, de reglare sau de telecomunicare joacă aici un rol important (cf. lucrările lui T. Parsons):

Cerințe funcționale prealabile	Subsisteme implicate	Mijloc de schimb privilegiat	Tip de proces
Adaptare (A)	Economie	Bani	Eficiență optimă
Urmărirea scopurilor (G, Goal attainment)	Politică	Putere	Diferențiere a rolurilor
Integrare (I)	Justiție	Afecțiune	Includere a normelor
Latentă (L)	Familie, învățămînt, cultură	Angajament	Generalizare a valorilor

Din moment ce procesul de socializare” nu constă în a imita în mod pasiv modele pre-existente, gradul nostru de aderare depinde de împrejurări. Pentru a relua terminologia folosită de R. Merton, sint luate în conside-

rare cinci conduite. Cea mai frecventă corespondența scenariului adaptării sau supunerii”. Cînd se produce un exces de zel, se deschide calea ritualismului”. O altă strategie, cu totul opusă: cea a revoltei”. Contestarea este extremă și atinge ansamblul valorilor dominante. Ostiile violenței, practicile neimplicării sau evaziunii (vis, misticism...) nu trebuie să fie uitate: rezerva este atunci voluntară. Ultima soluție, proprie minorităților active: „inovarea” (propuneri de amenajări, de reforme sau de transformări mai profunde). Să precizăm, în plus, că instituțiile întrețin relații complexe cu devianța. Dacă asupra delincvenților se abat repressiunea și pedepsele, se observă o anumită blîndețe față de „ceșetoni” sau „vagabonzi”. Toleranța vizavi de nebulnie sau de marginalitate rămîne totuși foarte variabilă, în funcție de culturi (R. Merton, 1965). Oricare ar fi temeiul acestei abordări, subsistă numeroase semne de întrebare: așa cum nota încă E. Durkheim, „a arăta la ce este util un fapt nu înseamnă a explica cum a apărut, nici cum este ceea ce este”. Asemenea presupuneri pot fi oare răspunzătoare de schimbarea socială”? Există, în particular, loc pentru dezordine?

În optica structuralistă, predominanța universului semiotic merge mîna în mîna cu

rudenie la practicile culinare, fenomenele studiate trebuie deci să fie percepute plecînd de la relațiile care le caracterizează la un moment dat. Acest primat acordat dimensiunii sincronice se regăsește atît la lingviști (F. de Saussure), cît și la antropologi (C. Lévi-Strauss) sau la psihanalizii (J. Lacan). Principalele critici adresate acestui tip de raționament menționează riscul reficării” și se bazează pe „ontologia reducționistă” (J. Piaget, 1968).

■ CADRELE DE ANALIZĂ. A lucra asupra unui concept înseamnă a varia extinderea și înțelegerea acestuia. Punerea în evidență a unor trăsături specifice este o operație delicată: într-adevăr, cum să găsești criterii pertinente de discriminare care să permită o împărțire univocă și reprezentativă a obiectului analizat? În acest domeniu este necesar să fii extraordinar de atent cu folosirea categoriilor, altfel pot fi reactivate anumite taxinomii” cu totul absurde. Caz extrem de imbinare heteroclită. „clasificarea chineză” imaginată de J.L. Borges este aici foarte lămuritoare și se sprijină intenționat - pentru nevoile demonstrației - pe un empirism” dintre cele mai evidente. Pot fi distinse astfel, printre animale, cele care aparțin împărțutului, cele care sint împaiate, domestice sau desenate cu o pensulă foarte fină din păr de cămilă fără a uita sirenele, porcii de lapte și cîinii în libertate... Sintem departe de clauza „fără omisiune, nici dubla întrebunțare”.

Alte subdiviziuni sint, dimpotrivă, mult mai pertinente. Printre dihotomiile clasice, să le cităm pe cele propuse de R. Benedict (civilizații apolinieni/civilizații dionysiace).

Mijloace Individul dispune de ele
Individul nu dispune de ele

Scopuri			
Individul le acceptă		Nu le acceptă	
Le acceptă	Nu le acceptă	Le acceptă	Nu le acceptă
1	2	1	2
3	4	3	4

Sursa: BODON R., BOURRICAUD F., *Dictionnaire de la sociologie*, Paris, PUF, 1982, p. 579.)

contradictoriu devine mai familiar (cf. scrierile lui G. Gurvitch relative la noțiunea de tip real).

La fel ca **modelarea**, **cadrul sistemic** se aplică unor contexte foarte diverse: organizații*, relații profesionale*, ecologie... Acest ansamblu de elemente interdependente trimite la un mediu dat și poate fi interpretat în termenii autoorganizării. Cuplarea și retroacțiunea (*feedback*) se dovedesc atunci esențiale.

■ **MODURILE DE INVESTIGARE.** Sesiizarea și tratarea datelor sînt preluate de polul tehnic. **Studiile de caz*** se sprijină pe ipoteze și sînt adesea ghicite de o schemă teoretică. Ele pot fi exploratoare sau descriptive și se referă la anchete*, surse documentare sau monografii*. Să semnalăm, în această privință, lucrările de pionierat ale lui F. Le Play și ale doctorului Villermé (cf., mai ales, *Tableau de l'état physique et moral des ouvriers employés dans les manufactures de coton de laine et de soie*, 1840). Alte contribuții celebre: cea a soților Lynd referitoare la *Middletown* (1929) sau cea a lui W. L. Warner asupra condițiilor de viață din *Yankee City* (1941). În limba franceză, sa ne raportăm, între altele, la

alegerea soțului (A. Girard, 1964) sau la zvonurile din Orléans (E. Morin, 1969).

Investigațiile precedente pot fi completate de un demers **comparativ**. Recurgerea la *surveys* sau la *paneluri** este cu atât mai prețioasă cu cît examenul dimensiunii spațio-temporale lărgeste cîmpul nostru de reflecție asupra similitudinilor sau deosebirilor dintre grupeuri sau instituții. De unde o mai bună înțelegere a anumitor probleme (aculturație*, *mobilitate socială**...).

Experimentarea* se efectuează fie în laboratoare, fie pe teren. Atunci cînd intră în contact cu mediul înconjurător, cercetătorul poate fi mai mult sau mai puțin „implicat” în postura de operator, consultant sau simplu observator. Schimbarea va trebui astfel să fie explicată sau programată (cf. tabelul de mai jos).

O metodologie a evaluării (*ex ante* sau *ex post*) acompaniază acest dispozitiv și servește drept suport unor exerciții de **simulare***: introducerea de variante conjuncturale sau structurale, redefinirea obiectivelor sau constrîngerilor, luarea în calcul a amănunții aplicărilor, efectelor induse sau măsurilor însoțitoare... Anumite date, cum ar fi evoluția men-

talităților sau a raporturilor de forță, rămîn totuși greu de cuantificat sau suferea de numeroase „*bias-uri*”: reprezentativitate eșanționului, semnificația mărturiilor culese, modalițiile de construcție a scalelor de preferință.

În concluzie, să reamintim că fiecărui nivel al analizei (tehnic, metodologic sau teoretic) îi corespund interogații specifice: statutul termenilor observaționali, locul instrumentării, forța explicativă a schemelor conceptuale.

▷ **Înțelegeri** ▷ **Anchete** ▷ **Epistemologie** ▷ **Explicare** ▷ **Metode cantitative** ▷ **Metodologie cercetării în științele sociale** ▷ **Paradigme sociologice**

● **BOUDON** Raymond, **BOURICAUD** François, *Dictionnaire critique de la sociologie*, Paris, PUF, 1982.

BOURICAUD François, prefață la lucrarea lui J.-G. PADJOLEAU *L'Ordre social. Principes d'analyse sociologique*, Paris, L'Harmattan, 1986, p. 11-15.

BRUYNE Paul de, **HERMAN** Jacques, **SCHOUTHEETE** Marc de, *Dynamique de la recherche en sciences sociales. Les pôles de la pratique méthodologique*, Paris, PUF, 1974.

GIGOUREL Aaron, *Cognitive Sociology. Language and Meaning in Social Interaction* New York, Free Press, 1972.

FERREOL Gilles și **DEUBEL** Philippe, *Methodologie des sciences sociales*, Paris, A. Colin, 1993.

FREUND Julien, *Sociologie de Max Weber*, Paris, PUF, 1968.
MERTON Robert K., *Éléments de théorie et de méthode sociologique*, trad. fr., Paris, Plon, 1965 (prima ediție 1949).

MOULOUD Noël, *Langage et structures. Essais de logique et de sémiologie*, Paris, Payot, 1969.

PIAGET Jean, *Le Structuralisme*, Paris, PUF, 1968.

RICOEUR Paul, *Le Conflit des interprétations. Essais d'herméneutique*, Paris, Le Seuil, 1969.

Obiectivitate (Objectivité). Atitudine, stare de spirit a celui care „vede lucrurile așa cum sînt”, fără prejudecăți*, nici păreri pre-

concepute. Valorizare a idealurilor de dezvoltare, de colectivitate și de universalitate. Ruptură cu simțul comun*, aparențele, lumea existenței...

Obșnuință (Habitude). Mod de a acționa și de a gîndi dobîndit de individ și care devine, în mare parte, inconștient și automat. Termeni asociați: repetiție, rutină, stereotip*. Mecanisme de învățare* și de interiorizare*.

Observație (Observation). Din lat. *observare* - a nu pierde (din ochi). Constatate a unui fapt cu ajutorul mijloacelor de investigație potrivite. Observația poate fi directă sau indirectă, calitativă sau cantitativă, efectuată pe teren sau în laborator. ▷ **Anchete** ▷ **Metodologie cercetării în științele sociale**

Oligarhie (Oligarchie). Din gr. *oligon* - puțin. La origine, formă de regim politic ce a existat, în anumite epoci, în Grecia antică. Guvernarea cetății era în acea vreme încredințată unui mic număr de cetățeni. Se opune astfel monarhiei și tiraniei*. Se aplică, mai general, oricărui grup care exercită puterea* fără o reală opoziție. Analiza fenomenului oligarhic și a „legii sale implacabile” este astăzi integrată celei a cîștelor*. Cf. lucrările de pionierat ale lui R. Michels (1911) asupra conservatorismului și a birocratizării structurilor ierarhice. ▷ **Elite** ▷ **Putere**

Olson (paradoxul lui) (Olson; paradoxe d'). Problematika a acțiunii colective. Pune-rea în evidență a comportamentelor de tip *free-rider*. Cf. M. Olson, *La Logique de l'action collective*, trad. fr., Paris, PUF, 1978 (prima ediție 1966).

Opinie publică (Opinion publique). J. Stoezel, ale cărui lucrări se află la baza cercetărilor franceze în legătură cu acest subiect, a subliniat caracterul confuz și nedeterminat al noțiunii, ce provine din limbajul comun și pentru care nu există o definiție satisfăcătoare. Fenomen psihosocial prin excelență, opinia publică este o menifestare a mentalității colective, distinctă de voința po-

Experimentare pe teren

Cvasiexperimentare	Experimentare „operațională”	Cercetare Acțiune	
Poziția cercetătorului	Observator/pasiv	Operator/angajat	Catalizator/implicat
Rolul cercetătorului	Analiză	Consultare	Colaborare
Scopul cercetării	Explicarea schimbării	Cauzație și evaluare a schimbării	Cunoaștere și practică a dinamicii schimbării
Formularea problematii	Ipoteze explicite	Ipoteze explicite	Probleme conjuncturale
Variabilă (e) experimentală (e)	Puțin numeroase, selecționate și neprovocate	Puțin numeroase, selecționate și provocate	Numeroase, neselectionate și provocate
Tratare	Nonreactiv	Reactiv	Reactiv

(Sursa: BRUYNE P. și alții, *Dynamique de la recherche en sciences sociales, Les pôles de la pratique méthodologique*, Paris, PUF, 1974, p. 226.)

colaborare între diferitele părți. Să reamintim câteva elemente esențiale:

- Există o singură manieră bună de a realiza o lucrare. Studiul timpilor și mișcărilor trebuie să permită descoperirea și generalizarea sa. Descompunerea în elemente simple a muncii, apoi recompunerea în sarcini elementare reprezintă baza cercetării acestui *one best way*.

- Omul este motivat de teama foamei și atracția reprezentată de ciștiș. O retribuție proporțională cu efortul său va incita la atingerea unui randament maxim. Remunerația va trebui deci să fie atribuită după valoarea performanței și nu pe baza vechinii sau calificării; calculul său va lua drept bază „indicările cronometrelor, va trebui să renunțăm la salariul forțat (după învoială - n.n.) sau iunar și să dezvoltăm salariul la bucată.

- Deciziile luate nu trebuie să fie de resortul muncitorilor, ci al experților specializați. Muncitorul bun trebuie scutit de sarcinile de reflecție și îndreptat exclusiv către execuție. Autoritatea", consecință a celei mai bune utilizări posibile a mijloacelor, devine un fapt natural și nu suferă nici o discuție.

- Dintr-a aceste trei principii fundamentale, *one best way*, teoria motivației, dihotomia concepției-execuției, cel de-al treilea formează piatra de temelie a doctrinei și se aplică și dincolo de activitățile de producție. Dar poate că al doilea este cel care traduce cel mai bine concepția latentă pe care o are Taylor despre producător. În comportamentul uman, nu sînt reținute decât motivațiile economice cele mai simple. Taylor, ca inginer, concepe omul așa cum și îl reprezintă un behaviorist în epoca respectivă: la *stimuli* determinanți trebuie să corespundă reacții previzibile. Acționînd în mod judicios asupra incităților materiale (salariu), poți să te aștepti să obții o reacție ridicată în termen de comportament (productivitate).

Așa cum au subliniat J.G. March și H.A. Simon (1969), știința tayloristă este o știință a muncii mai degrabă decît a organizării. Principiile sale sînt propuneri tehnice, iar preceptele sale proceduri operatorii centrate pe activitățile fizice de bază implicate în pro-

ducție. Concluzia? În funcție de acest model, organizarea muncii va fi progresiv și profund reformată.

Ca reacție la această viziune mecanicistă a întreprinderii s-a dezvoltat, în Statele Unite ale Americii, între cele două războaie mondiale, curentul Relațiilor Umane" (RU). Cu ocazia unei vaste cercetări făcute în atelierele de la Western Electric Company, E. Mayo și colaboratorii săi (W. Dickson, F. Roethlisberger etc.) au evidențiat ceea ce se numește, cu un termen foarte general, „factorul uman" (efectul Hawthorne). Ponderea sa apare cu adevărat decisivă, în așa fel încît pentru acești autori determinanții sociali sînt mai importanți decît constrîngerile tehnice. Motivația și „moralul" muncitorilor sînt percepute ca elemente esențiale pentru înțelegerea performanțelor. Tot ce este din domeniul simbolului (fie că este vorba de recompense, sancțiuni", credințe") joacă un rol capital, stimulentele financiare neavînd decît o eficiență limitată.

Aceiași cercetător observă, de altfel, că muncitorii acționează sau reacționează, cel mai adesea, nu ca indivizi izolați, ci ca membri ai unui grup. Acesta este un prilej de socializare" (producerea de norme", de valori" și de identități"). Sînt întîlniri libere informale care, fără a avea autoritatea statutară a contractului, îndeplinesc funcția de purtător de cuvînt.

Alături de organizarea formală (cea definită de regulamente și conducerea întreprinderii), există o structură neoficială bazată pe relații interpersonale. Acestor realități le corespund logici proprii: cea a costului sau a eficienței pentru prima, cea a sentimentelor pentru a doua. O mare parte a conflictelor sau dificultăților interne sînt atunci concepute ca o lipsă de comunicare între aceste două entități. Exprimate astfel, deciziile întreprinderii ar putea să fie luate pe conștientul lor de către muncitorii.

Aite anchete vor confirma importanța factorului uman în exercitarea autorității (K. Lewin, R. Lippitt și R. White), administrarea schimbării (L. Coch și J.R. French), dinamica grupurilor (K. Lewin). Totuși, abordarea propusă de RU nu se substituie deloc modelului taylorist.

Și aceasta pentru că obiectul analizei nu este acela de a vorbi despre organizare în globalitatea ei, ci despre grupurile care o compun. Cînd se ia drept obiect de studiu informalul, viziunea organizației nu este pusă în cauză. Relațiile interpersonale se desfășoară în interiorul unui cadru strict delimitat, presupus fondat în mod rațional și deci necontestabil.

De altfel, dacă viziunea omului devine mai bogată, ea nu se transformă în același timp. Posulativul lui *Homo oeconomicus* a fost înlocuit de cel al unei naturi umane, fundamentat transitoric și universal al componențelor. Ideea unui fond comun, futuror, mobilizabil oricare ar fi circumstanțele, rămîna la baza raționamentului. Individul este o ființă pasivă, reacționînd în mod mecanic la *stimuli*. Chiar îmbogățită, schema behavioristă rămîne dominantă.

În fine, ca în OST, viziunea consensuală rămîne expres afirmată. Uzina este concepută ca o familie, nouă sursă de satisfacție și integrare" într-o societate în care cadrele de acțiune tradiționale se „disociază. Conflictul", a cărei unică sursă este văzută în relațiile interindividuale, este un eșec pentru comunicarea internă. Este indenzabil patologic și trebuie eliminat.

■ MODELUL STRATEGIC După încheierea celui de-al doilea război mondial, analiza organizațiilor cunoaște o dezvoltare considerabilă. Tezele „relațiilor umane" devin obiect de învățămînt și educație. Intuițiile și ipotezele care formează baza acestora sînt rețelate atît de reflecția managerială cît și de psihologi; sau de cei care intervin în întreprindere (lucrările lui D. McGregor, C. Argyris, F. Herzberg). În același timp cu studiile de caz, reinterpretările teoretice se multiplică în asemenea măsură încît în Statele Unite ale Americii anumiți autori vor vorbi de fragmentare sau de o nebuloasă.

În Hexagon, M. Crozier este inițiatorul unei adevărate școli franceze de sociologie a organizațiilor. La confluența analizelor webeniene asupra birocrăției" și a studiilor de psihosociologie industrială, el a prelunțat ex-

minarea disfuncțiilor într-o perspectivă pe care o califică el însuși drept „funcționalistă" pentru a ajunge la un model strategic.

Să insistăm asupra punctelor esențiale ale ceea ce apare ca o nouă paradigmă". În primul rînd, trebuie să subliniem ruptura profundă cu abordările precedente. Ambiția generală este de acum înainte mai vastă și interesează sociologia în ansamblu: „Nu numai o sociologie a organizațiilor, ci o sociologie a acțiunii organizate", acesta este proiectul expus în *L'Acteur et le système* (M. Crozier, E. Friedberg, 1977, p. 95). Dacă organizațiile rămîn obiectul conștient al studiului, este pentru că ele sînt prilejul cel mai comod pentru a se întreba în legătură cu o problemă mai profundă, cea a cooperării și interdependenței dintre oameni.

Scopul cunoașterii se schimbă de asemenea: obiectivului utilitarist, punerii în practică a unor precepte de bună gestune li se substituie căutarea de logici capabile să explice funcționarea organizațiilor. Analiza devine „clinică" acolo unde era „prescriptivă".

Postulatele de bază recuză chiar posibilitatea unui model generalizabil. Ele se bazează pe convingerea apărută din observație, că nu există sisteme sociale în întregime regulate sau controlate. „Urteleva întotdeauna ceva se blochează", spune experiența comună. „Organizația perfectă va apăi în permanență și nu reușește niciodată să înceteze a scoate apa din barcă cu ispolul", reiau „în stil recent, A. Exiga, F. Profet și R. Sanssatou (L'Analyse sociologique des conditions du travail, Paris, ANACT, 1981, p. 39). Singurul punct asigurat este deci permanența imprevizibilității, incertitudinea soluției problemelor.

Concepției de inspirație behavioristă: a OST și RU, analiza strategică îi opune un actor liber, oportunist, cu comportament rațional, chiar dacă această „raționalitate" este limitată. Cu excepția cazurilor extreme, individul nu este totalmente determinat, nici determinabil în comportamentul său. Între constrîngerii și proiecte se stabilește în acest caz un fel de joc care traduce funcționarea reală a organizațiilor. Ce loc să acordăm de acum înainte puterii?"

Aceasta nu se manifestă decît într-o situație de interacțiune și nu se dezvoltă decît prin intermediul schimbului. Nu este deci vorba despre un atribut al actorilor, despre o capacitate pe care ai putea să ți-o însușești, ci de un raport de forță, din care unul dintre protagoniști ar putea profita mai mult decît altul, dar în care acesta din urmă nu este niciodată totalmente lipsit de mijloace. Este o relație reciprocă, dar asimetrică, ce nu poate fi confundată cu autoritatea. Este un mecanism mult mai general, consubstanțial oricărei relații umane, element constitutiv, paradoxal poate, al autonomiei personale concepută ca o capacitate de negociere.

Scopul unei relații de putere nu este de a-1 strivi pe celălalt, ci mai degrabă de a obține de la el un comportament de care depinde propria noastră capacitate de acțiune. Puterea "rezidă în marja de libertate de care dispune fiecare din parteneri pentru a refuza ceea ce cere celălalt. Această marjă de libertate nu depinde numai de resursele, de atuurile generale de care dispunem, ci de miza concretă a situației și de incertitudinea pe care o comportă aceasta. Într-o situație dată, puterea unui actor va rezida în posibilitatea sa de a controla zonele de incertitudine pertinente și de a putea negocia această capacitate contra unor avantaje în alte situații pe care nu le stăpînește.

Definind constrîngerile care se impun tuturor participanților, caracteristicile unei organizații definesc domeniul în care aceste relații de putere se pot exercita. Să examinăm tipologia propusă de Crozier și Friedberg:

- Expertiza este forma de putere legată de posesiunea unei competențe sau a unei specialități dificil de înlocuit. Ea nu trebuie să fie percepută într-o accepție prea restrînsă (cel care, într-un domeniu dat, dispune de monopolul efectiv al priceperilor de a rezolva o problemă crucială este în acest sens un expert), nici într-un sens absolut (oricare expert poate fi înlocuit, în intervale de timp mai mari sau mai mici) și cu costuri mai mari sau mai mici).

- Deoarece nici un colectiv nu poate suptăvîri fără a stabili relații stabile cu mediul său, stăpînirea acestor schimburi reprezintă o

altă sursă de putere". Este ceea ce caracterizează individul-releu sau „marginalul-secan", reprezentant al instituției pentru partenerii săi exteriori și viceversa.

- RU au arătat că informația nu crește, nici nu scade, ca un fluid de-a lungul ierarhiei. Ea poate fi reținută, deviată, transformată sau, dimpotrivă, furnizată în vrac fără o triere prealabilă. Controlul asupra ei corespunde unei a treia surse de incertitudine.

- În fine, puterea ierarhică "constituie într-un anumit fel un răspuns la problema pusă de existența unor alte surse de putere". Conferind anumitor indivizi posibilitatea de a stabili reguli și de a le aplica, organizația își oferă mijloacele de a para în orice eventualitate, dar în acest caz, în mod paradoxal, acestor reguli nu înăltură decît o parte a incertitudinilor, creînd altele noi. Restrîngînd arbitrarul superiorului, reglementarea poate deveni pentru inferior un mijloc de protecție. Bunăvoința, indispensabilă pentru a rezolva aceste situații imprevizibile, poate atunci să fie negociată contra supleței unui ordin sau altuia.

Să rezumăm în trei idei principale viziunea precedentă:

- Funcționarea organizației apare destul de îndepărtată de modelul taylorian sau chiar weberian al unui ansamblu mecanic de rotte animate de un același plan. Multiplicitatea raționalităților "este o dată de facto, iar conflictul" - departe de a fi o "disfuncție" - reprezintă prețul acestei coexistențe. Strategiile urmate de fiecare, competiția pentru distribuirea resurselor fac să nu putem vorbi de obiective comune, ci numai de obiective împărțite. Problema principală devine în acest caz menținerea instituțiilor împotriva forțelor centrifuge care le amenință.

- Structura formală nu este consecința unei reflecții raționale în legătură cu scopurile și mijloacele, ci codificarea temporară a raporturilor de forță anterioare și actuale. În acest sens, soluțiile reținute nu sînt decît împlîntătoare și privilegiază anumiți actori în detrimentul altora.

- Fondată pe relațiile de putere și de negociere, organizația este un sistem căruia tre-

buie să îi fie descoperite regulile reale și mizele, pe scurt, jocul care o animă.

■ DE LA RAPORTUL STRUCTURAL LA RAPORTUL CULTURAL. Imediat ce au fost reperate falile modelului taylorist, referirea la cultură s-a impus adevsea ca o necesitate explicativă. În lucrările sale referitoare la *Glacier Metal*, E. Jaques menționa explicit, din 1950, un fel de inconștient colectiv permițînd întreprinderii de a memoriza un anumit număr de soluții și de reprezentări".

Într-o perspectivă sociologică, R. Sainsaulieu (1987) a studiat diferențele de capacitate strategice dintre muncitori, funcționari, tehnicieni și cadre superioare și a pus în evidență influența raporturilor de putere și a situațiilor de muncă asupra formării de modele culturale care să servească de referință identității" colective. Alte cercetări în legătură cu aceeași temă au condus la afirmarea clară a prezenței dimensiunii simbolice în procesul de producție. A înțelege natura acestor reglementări "a devenit o miză importantă pentru cercetători, dar și pentru manageri, după cum o atestă interesul arătat culturilor de întreprindere".

Mergînd și mai departe cu reflecția pe această temă, D. Segrestin și R. Sainsaulieu susțin că, în insuficiența reperelor sociale și profesionale care caracterizează epoca noastră, întreprinderea are de acum o funcție identitară. Dobîndind rangul de instituție centrală, ea devine din ce în ce mai mult purtătoare de efecte societare.

Această chestionare în legătură cu relațiile între o organizație și mediul său este o constantă a analizei sociologice. Am văzut-o în cazul lui Weber atunci cînd acesta a stabilit o corespondență între procesul de raționalizare și dezvoltarea birocrăției". Dar este, de asemenea, și cazul lui Mayo cînd se întreabă în legătură cu locul grupurilor primare în cadrul societății noastre. Ca și cazul lui M. Crozier cînd caută „armonizarea" între funcționarea birocratică și instituțiile societății franceze.

De cîteva ani, au fost privilegiate alte axe. O primă perspectivă a constată în a considera

mediul ca un ansamblu de factori ale căror îte ar trebui descoperite. Studiind statistic relațiile între factorii contextuali și structura internă, cercetările lui J. Woodward, P. Blau, D. Pugh și D. Hickson pun accentul, după caz, fie pe o variabilă considerată determinantă (tehnologia sau dimensiunea, de exemplu), fie prin extensia raționamentului, pe un ansamblu de elemente mai mult sau mai puțin legate între ele. Pentru că ele contribuie la slăbirea ceva mai mult a mitului *one best way*, asemenea teoriilor nu sînt foarte utile, chiar dacă valoarea lor explicativă rămîne insuficientă.

Abordarea în termenii raportului structural, al cărui principalii reprezentanți sînt P. Lawrence și J. Lorsch, pune problema în alt fel: la ce gen de echilibre dau naștere structurile organizației și stările mediului? Acestea din urmă sînt eterogene: concurența, tehnica, cunoștințele științifice nu prezintă, în funcție de scopurile firmei, același grad de incertitudine. Nu ne putem deci aștepta ca structurile să fie asemănătoare între întreprinderi și nici măcar în cadrul lor. Orice organizație trebuie să se diferențieze pentru a permite elementelor sale să se adapteze cît mai bine la diferitele sectoare ale mediului. Cu cît acesta va fi mai sigur, cu aît structura internă va putea să fie formalizată, respectiv să devină rigidă sau birocratică. Invers, un mediu nesigur va cere o suplețe mai mare. Problema organizațiilor este atunci dublă: să își adapteze în permanență structurile la fluctuațiile conjuncturale, să reușească integrarea internă a componentelor lor.

Fie că fac apel la anumiți factori, fie concep organizația ca un sistem deschis la influențele exterioare, aceste analize se bazează pe o concepție unilaterală a causalității: numai mediul influențează... și numai organizațiile se adaptează. Alte concepții au definit relațiile ca mecanisme de schimb și de complementaritate: structurarea poate fi mutuală și „colonizarea" reciprocă. Este adevărat pentru tentativele întreprinderilor de a-și modela piața și, de asemenea, pentru relațiile între administrații și mediul lor (P. Grémion, 1976). În acest caz, modelul relațiilor de putere continuă să se aplice cu pertinență.

Asăzi, tema raportului a depășit cadrul variabilelor economice pentru a lua în considerare contextul cultural în ansamblu. Pentru a explica raporturile de autoritate sau formele de solidaritate muncitorească, se face apel mai mult la specificitatea instituțiilor sau culturilor* naționale (A. d'Iribarne; M. Maurice și alții). A vorbi despre modelele japonez, scandinav, german... a devenit la fel de obișnuit ca a vorbi despre modelul taylorist. Una dintre dezbaterile contemporane se referă în acest caz la a ști cum să gindești raportul cultural: poate deveni acesta un nou model explicativ capabil să explice structura, reușita și dificultățile organizațiilor?

▷ Behaviorism ▷ Birocrație ▷ Cultură de întreprindere ▷ OST ▷ Putere ▷ Relații umane ▷ Strategie ▷ Taylorism (procesul →) ▷ Muncă (sociologia →)

● BALLÉ Catherine, *Sociologie des organisations*. Paris, PUF, 1990.

BERNOUX Philippe, *La Sociologie des organisations*. Paris, Le Seuil, 1985.

CROZIER Michel, *Le Phénomène bureaucratique*. Paris, Le Seuil, 1963

CROZIER Michel, FRIEDBERG Ehrard, *L'Acteur et le système. Les contraintes de l'action collective*. Paris, Le Seuil, 1977.

ETZIONI Amitai, *Les Organisations modernes*. trad. fr. Gemboux Ducloot, 1971 (prima ediție 1964).

GREMION Pierre, *Le Pouvoir périphérique bureaucraties et notables dans le système politique français*. Paris, Le Seuil, 1976.

LAWRENCE Paul R., LORSCH Jay W., *Adapter les structures de l'entreprise*, trad. fr., Paris, ed. d'Organisations 1973 (prima ediție 1967).

MARCH James G., SIMON Herbert A., *Les Organisations*, trad. fr., Paris, Dunod, 1969 (prima ediție 1958).

MAURICE Marc, SELLIER François, SILVESTRE Jean-Jacques, *Politique d'éducation et organisation industrielle en France et en Allemagne*. Paris, PUF, 1982.

SAINSAULIEU Renaud, *Sociologie de l'organisation et de l'entreprise*, Paris, Presses de la FNSP et Dalloz, 1897.

Organizări simbolice (Organisations symboliques). Sisteme mai mult sau mai puțin organizate de reprezentări*, de atitudini*, de norme*, cu mare încălcătură afectivă, în funcție de care se structurează. la un nivel puternic implicit, percepții, valorizări, convingeri și conduite. Aceste organizări subiective determină sensul pe care îl îmbracă pentru subiecții sociali condițiile obiective cu care sint confrunțați. Individul le formează plecând de la mesajele ideologice la care este expus și de la experiențele pe care le trăiește, în cursul unei biografii* marcată de relații întodeauna sigulare și active cu multiplele sale grupuri de apartenență trecute și actuale. Convorbirea* nondirectivă, chestionarul*, tehnicile proiective, istoriile vieții sint principalele mijloace de acces la aceste organizări.

P

Panel (Panel). Tehnică de anchetare pusă la punct de Lazarsfeld și care vizează relevarea modificărilor de comportament și schimbările de opinie în cadrul unei populații date, grație chestionarelor* repetate, la intervale regulate, pe același eșantion. Folosit frecvent în sociologia politică (studiul evoluției intențiilor de vot, în particular).

Paradigme sociologice (Paradigmes sociologiques) Termenul de „paradimă” acoperă multiple accepții (G. Ferréol, 1994). El poate fi folosit mai întâi în sensul specializării în gramatică. Evocă atunci un „model de declinare sau conjugare”; pornind de la acesta pot fi ilustrate o serie de fenomene. Formulările cele mai cunoscute sint următoarele:

EXEMPLE DE PARADIGME SOCIOLOGICE:

Paradigma nașterii capitalismului*

(Max Weber): burgezul se transformă în întreprinzător atunci cînd vede în bogăție un capital, o investiție productivă și nu o ocazie de speculă sau de viață îmbelșugată. Teologia morală a calvinștilor este congruentă cu această ideologie.

Paradigma socializării* anticipate

(Merton): indivizii tind mai degrabă să imite valorile* și comportamentele grupurilor cărora doresc să li se alăture, decît pe cele ale grupurilor cărora le aparțin.

Paradigma frustrării* relative (Stouffer):

dacă normele* sociale sint clar definite și percepute ca stabile, indivizii își limiteză ambițiile în funcție de aceste norme. Dacă normele sint imprecise și nestabile, indivizii nutresc ambiții ce depășesc posibilitățile de realizare și resimt o frustrare.

Paradigma familiei* nucleare (Parsons): dezvoltarea societății industriale impune mobilitatea populației și deci independența copiilor, ceea ce antrenează „nuclearizarea” familiei.

Paradigma acțiunii colective (Olson): nici un individ nu are interesul să acționeze pentru a susține o organizație* care procură bunuri și servicii colective pentru că el va beneficia oricum de ele; el va participa deoarece această organizație furnizează în plus satisfacții individuale.

Paradigma capitalului social (Bourdieu): egalitatea de acces la școală menține inegalitatea* de origine socială, de vreme ce copiii claselor superioare au mijloace culturale și motivații care le permit să profite mai bine de școală decît copiii claselor inferioare.

Paradigma conflictelor de grup (Dahrendorf): diversificarea societății antrenează o diversificare a grupurilor sociale și o specializare a intereselor de grup, rezultă o mulțime de conflicte de interese între grupuri.

Paradigma democrației* (Tocqueville): egalitarismul* este resortul societăților democratice și pe măsură ce egalitatea progresază, inegalitățile* devin tot mai șocante și alimentează exigența de egalitate.

Paradigma Chicago (Park și Burgess): popularea unui oraș se face pe zone concentrice și prin regruparea diferitelor grupuri etnice sau sociale.

Paradigma conflictelor de clasă (Marx): clasele sociale* sint într-o permanentă luptă. Țăranii și clasele de mijloc vor trebui să se împartă între burgeoisie și proletariat, iar proletariatul va înlocui burgeoisia în postura de clasă dominantă, în perspectiva societății fără clase.

Paradigma logicii semnelor (Baudrillard): în societățile bogate, consumatorul își procură semne sociale, cumpărând în același timp bunuri și servicii; logica semnelor se substituie atunci logicii necesităților și comandă alegerile sale mai mult decît utilitatea.

(Sursa: MENDRAS H., FORSE M., *Le Changement social*. Paris, A. Colin, 1983, p. 264 și următoarele)

Cea mai mare parte a acestor analize fac obiectul unei prezentări detaliate în această lucrare (cf. de exemplu, articolele Mișcări sociale sau Obiectivarea cunoștințelor). Printre celelalte semnificații reținute, se va vorbi de „matrice disciplinară”, de „model teoretic” sau de „curent de gândire”. Un efort de clasificare se impune, cu scopul de a sublinia aportul acestor diferite abordări în termenii științificității. Ne vom întreba astfel în ce condiții și cu prețul căror constrîngerii acțiunea colectivă este posibilă și poate lua o formă sau alta

■ O GRILĂ DE LECTURĂ. Precum economistul, care își stabilește poziția raportîndu-se la teoria valorii, nici sociologul nu poate să scape de problematica ordinii sociale. Considerată din punct de vedere epistemologic, aceasta implică o dublă întrebare. Mai întîi, care este natura realității în care se înserază fenomenele sociale? Cum anume putem noi, în consecință, să abordăm cognitiv

	Nominalism	Realism	Axa 2: Abordare cognitivă asociată
Materialism	A <i>Empirism*</i>	B <i>Substanțialism*</i>	
Idealism	C <i>Subiectivism</i>	D <i>Raționalism</i>	

Axa 1:
Natura realității
sociale

(și într-o manieră adecvată) această realitate?

Ca răspuns la prima întrebare, sînt de conceput două alitudini: una, inspirîndu-se din doctrinele naturaliste, pune accentul pe procese sau suporturi materiale; cealaltă pe un ansamblu de reprezentări mintale prezente la fiecare individ, conduitele umane. În această perspectivă, nu se adaptează în mod mecanic la forțe pur fizice, dar sînt expresia unor reguli și coduri* socio-culturale foarte pregnante. În satele acestei dileme, se regăsc dezbaterile din secolul trecut în legătură cu dualismul între „explicare” și „înțelegere”: țesătura societății este relevată oare de o metodologie empirico-formală sau de un tratament mai specific?

Pe de altă parte, se poate admite că aceste concepte pe care le utilizăm pentru a descrie sau a interpreta lumea nu sînt nimic altceva decît denumiri mai mult sau mai puțin comode care nu au, ca atare, nici o „realitate”. Dezvoltarea principiului nominalist* se află pe picior de egalitate cu respingerea sistematică a oricărei tentative ce vizează reificarea unei entități colective sau a altelei („birocrăție”, „stat”, „opinie publică”...). Dar se poate de asemenea susține, cu aceeași convingere, că abstracțiile la care am recurs nu sînt utile decît în măsura în care au capacitatea de a „revela” sau de a „penetra” o realitate socială greu accesibilă observației.

Cînd combinăm criteriile precedente, apar patru „strategii de cercetare”: empirism*, subiectivism, substanțialism* și raționalism (T. Johnson și alții, 1984). De unde diagrama următoare:

Să începem cu caseta A. Aceasta se referă la **empirismul logic*** și mai ales la celebra doctrină a *sense data*. Conform punctului de vedere formulat inițial de Cercul de la Viena* (M. Schlick, R. Carnap, O. Neurath), fiecare concept ar putea fi asociat, prin intermediul unui proces mai mult sau mai puțin complex, cu termeni observaționali. Era deci vorba să fie reconstruit limbajul științific plecînd de la o bază strict atomistă. Verificarea unei propoziții dotată cu sens trebuia să se reducă, mijlocînd intervenția anumitor operații logice, la examinarea unor așeriții elementare, nefăcînd să intervină decît predicate de observație și desemnări de obiecte fizice. Considerat prea exigent, criteriul de punere la încercare astfel sugerat a fost destul de rapid modificat chiar în cadrul neopozitivismului, cedînd locul ideii de confirmare, apoi principiului de interpretabilitate. Pentru ca un sistem conceptual determinat să poată fi considerat ca avînd o influență cognitivă în ceea ce privește realitatea, este suficient de acum ca **anumite** propoziții pe care teoria permite să fie stabilite să poată fi puse în corespondență cu predicatele obișnuite ale observației. Așa cum remarcase deja C.W. Mills, cu ocazia criticii sale privind curentele utilitariste* sau behavioriste*, nu se mai cere decît ca o referire empirică corespunzătoare să fie în mod necesar asociată fiecărei teme teoretice.

Dacă se dorște totuși să se explice veritabilul statut al limbajului științific, perspectivele precedente trebuie să fie radicalizate. Se pare astfel că trebuie să i se recunoască teoriei o virtute proprie, nu numai pentru că ea conferă, prin construcții adecvate, un conținut particular termenilor săi, independent de relațiile semantice pe care aceștia le întretin cu omologii lor din sfera descriptivă, ci și pentru că mișcarea formalizării rămîne o exigență fundamentală. Nereducîndu-se la o „codificare a analizei funcționale”, opera lui T. Parsons este mai mult decît exemplară deoarece întretine cu tradiția pozitivistă un dialog nuanțat.

Asociînd nominalismul* și idealismul, atîtudinea **subiectivistă** (al doilea moment al pozitivismului propus) se interesează de noțiunile

de evaluare, de responsabilitate și de sancțiune. A dezvoltat, de asemenea, o concepție explicită a conștiinței. Nu este vorba, la acest nivel, despre referirea la o substanță amorfă, nedefinită sau transparentă, susceptibilă de a dezvălui conținuturile noastre psihice. Conștiința - așa cum o consideră Husserl sau Schütz - nu se mulțumește să acompanieze pasiv acțiunea, ci participă din plin la ea. Localizată istoric și geografic, ea nu este deci o stare, ci o activitate. De fapt, ar trebui să facem distincția între **conștiința practică** și **conștiința discursivă**. Conștiința practică vizează stocul de cunoștințe pe care actorul nu încetează să le mobilizeze în timpul diferitelor sale interacțiuni, dar pe care este incapabil să le realizeze în discursul său cotidian. Într-adevăr, în esență, ne vedem de ocupațiile noastre cu o îndeminare căreia ne-ar fi foarte greu să îi explicăm formalismul. De unde importanța etnometodologiei*, a sociologiei cognitive sau a fenomenologiei pentru a preciza complexitatea acestor multiple ajustări: capacitate de simbolizare, istorii ale vieții* sau - pentru a folosi vocabularul lui H. Garfinkel - „indexicalitatea” se plasează într-un context de raționalitate limitată (cf. lucrările Școlii de la Chicago*).

Punînd în legătură și interpretînd în funcție de modalitățile, de fiecare dată altele, semnalele sau mesajele care îi sînt adresate, fiecare agent girează pe plan local incertitudinile, conflictele și aspirațiile, fiind în același timp o sursă și un receptor potențial de influență. Deoarece obiectivele și constrîngerile se redefinesc și se transformă fără încetare, logica actelor - departe de a fi unimodală - nu poate fi înțeleasă decît în funcție de jocurile relaționale foarte diversificate. Metodologia interpretării - întinsă aici în centrul întreprinderii beberiene - trimite la o anumită viziune a lumii, ea însăși perceptibilă prin intermediul unei „hermeneutici” a acțiunii*.

La polul opus al paradigmei interacționiste*, **substanțialismul*** - a treia abordare luată în considerare - tinde în ceea ce îi privește să negligeze registrul intenționalității pentru a acorda structurilor* și condițiilor* or preponderență pe care unii o vor considera

din puncte diferite de vedere. În această optică, ceea ce literatura anglo-saxonă înțelege prin expresia *the acquaintance process*, adică procesul ce comandă stabilirea de relații sociale, se rezumă fie la o legătură mecanică de tip stimul-răspuns, fie la o secvență cauzală stereotipă. Astfel se face, de exemplu, că, în versiunile sale cele mai ambițioase, programul nomologic, cedînd la apelul emoțional al istoricismului¹⁰⁰, nu ne oferă decât o versiune sărăcită a schimbării sociale" (auto-reproducere a clasei dominante, programare a destinelor, necesități funcționale...) Orice propunere de genul: „Comportamentele observate nu merită atenție și nu sînt sesizabile științific decît în măsura în care sînt supuse unor determinisme" sociale", ridică probleme tocmai datorită „riscurilor de excludere pe care le suscită. Alte abordări, mai contextuale, nu au și ele „drept de reținerie"? Dacă situațiile de „alegere forțată" nu implică nici o prioritate logică sau existențială, membrii unei colectivități date (evoluind în cadrul unor procese general „deschise") nu pot niciodată să fie cu totul reduși la simple cureau de transmisie.

Cînd se identifică cu reguli de procedură destinate conducerii unor anchete cognitive, paradigma condiționării - în limitele care îi sînt proprii - nu este, fără îndoială, de respins. Din momentul în care la forma unui raționament factorial pătîrnesc prerogativele sale, intervin numeroase rezerve. Se poate nota astfel că dacă determinismul" conservă un sens, nu o poate face decît prin plăci (*plaques*), în afara acestor „borne", iluzia speculativă (care poate fi regăsită cu mai multă sau mai puțină amploare în mare parte a tradiției holiste") produce efecte dintre cele mai nefaste, căutarea unui *primum mobile*, confuzia „marilor povestiri de emancipare", cultul „constructivismului".

Proslăvit de școala durkheimiană, explicarea socialului prin social alimentează a patra și ultima subdiviziune a diagramei noastre, respectiv curentul **raționalist**. Un asemenea demers este în sine perfect respectabil. El poate chiar, în multe cazuri, să ofere indicații pertinente asupra unei configurații sau a altele. Este totuși necesar să fim vigilenți în

ceea ce privește condițiile de aplicare, în măsura în care anumii promotori ai săi depășesc cu mult limitele impuse de regulile formalizării. Nerespectarea acestor precepte poate să suscite numeroase aporii. Pentru R. Boudon, acestea iau naștere cînd simple condiții de posibilitate sînt promovate la rangul de legi" universale sau cînd perspectiva formală este interpretată în maniera realistă. Orice demers de tip „esențialist" - conștiința colectivă" la Durkheim, alienarea" sau libidoul în antropologia freudo-marxistă - riscă să ajungă la o „metafizică a reprezentării" (R. Boudon, 1984).

■ **OPOZIȚIE SAU COMPLEMENTARITATE?** În ciuda criticilor argumentate care le-au fost adresate, toate aceste strategii conservă o valoare euristică deloc neglijată - chiar dacă numai raportată la criteriile obișnuite de coerență și de pertinență. Nu este vorba de a dori să proclamăm cu orice preț și în orice împrejurare superioritatea intrinsecă a unui scenariu sau a altuia, modelele utilizate fiind, în majoritatea cazurilor, indicative și în mod constant depășite de diverse contingente sau singularități. Comparajia tezelor prezente, presupunînd că este posibilă, nu ajunge inevitabil pe poziții ireconciliabile, dar poate de asemenea să sugereze anumite complementarități: scrierile lui Bhaskar sau ale lui Giddens trebuie să fie, în această privință, examinate îndeaproape între structură și eveniment, explicare și înțelegere", exista numeroase medii, diverse curente de gândire - între care hermeneutica" - încercînd să articuleze mai bine cauzalitatea și motivația, fără a renunța totuși la specificitatea fiecăreia dintre aceste abordări (A. Giddens, 1987).

Tipologia" adoptată aici nu este evident exhaustivă, ar putea fi imaginată, fără îndoială, tipologii mai sofisticate sau mult mai legate de sociologia franceză contemporană. Să cităm astfel axele sistem" acțiune"/integrare"-conflict". Obținem, în acest caz, o nouă „partiție":

	SISTEM*	ACȚIUNE
INTEGRARE*	UTILITARISM* Raymond Boudon	ANALIZA STRATEGIILOR* Raymond Aron, Michel Crozier
CONFLICT*	STRUCTURALISM* CRITIC Pierre Bourdieu	SOCIOLOGIA ACȚIUNII* Alain Touraine

(Sursa: **TOURAINÉ A.**, în *L'État des sciences sociales en France*, sub coord. lui **GUILLAUME M.**, Paris: La Découverte, 1986, p. 139.)

Se mai poate raționa în termenii coerțității, interacțiunii", unității sau dialecticii". În funcție de opinia aleasă, schimbarea socială" va fi diferit percepută (a se vedea pagina următoare).

Unii vor fi poate tentați să propoaze tuturor acestor schematizări o prea mare generalitate. Dar nu trebuie să uităm că soluțiile alternative aduse dilemelor clasice (fapt/teorie, determinism/liber-arbitru, structură/acțiune, categorii conceptuale/desenmări reale) nu pot fi apreciate decît în funcție de o anumită problematică dată, respectiv ea însăși insubligibilitatea contextului în care are loc. Dincolo de aceste luări de poziție concurente (dar nu în mod necesar excluzive), se profilează unitate subiacentă a sociologiei. Această „unitate", pentru a nu fi artificială, corespunde destul de bine la ceea ce Popper desemna sub denumirea de „reparare fragmentară" (*piecemeal tinkering*) în măsura în care sistem capabili să menajam un spațiu de meditație între aceste proiecte diferite, vom dispune în același timp de „jocuri de cuvinte" mult mai performante prin intermediul cărora opozițiile și afinitățile, tensiunile și complementaritățile fac să progreseze reflecția.

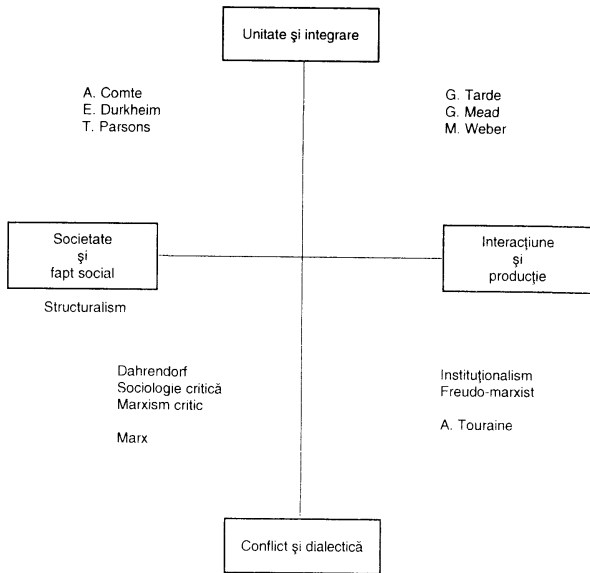
■ **CITEVA EXEMPLE.** Orice teorie generală care pretinde că extrage, din cîteva propoziții considerate ca „evidente", consecințe universale valabile, comportă în realitate mai multe inconveniente decît avantaje. În final este pusă sub semnul întrebării nu atît apli-

tudinea sociologiei de a avea un demers științific sau de a desprinde anumite regularități, ci mai degrabă pretenția sa de a legitima pentru întreaga umanitate prin intermediul formulei: dacă **A**, atunci **B**. Te poți expune în acest caz fie la a inventa concepte lipsite de sens, fie la a fi rapid dezmințit de fapte. Numeroase încercări, neatepte la diversitatea realului, au crezut în existența unei pietre filozofice plecînd de la care totul - sau „esențialul" - ar fi putut fi explicat. Dar adoptarea unor asemenea vederi constrînge la deformarea artificială a anumitor fenomene pentru a le adapta forțat la interpretarea reținută. Metodologia istoriei a luat cunoștință, în ceea ce o privește, de pericolul reprezentat de vocabulele „integralism" sau „holism" și vorbește acum despre „generalizări limitate sau restrînse".

Această redescoperire a actorului nu înseamnă totuși că trebuie să fie ridicat în slavi individualismul" ca o valoare în sine. Nu este vorba nici de a dori negarea existenței unor grupuri sau a unor fenomene colective, ci de a afirma că nici un model de comportament nu are șansa de a fi cu adevărat pertinent dacă neglijează dimensiunea intențională și strategică a actorilor. O asemenea aserțiune trebuie să fie luată în considerare pe un plan strict **metodologic**: într-adevăr, ceea ce contează este eficacitatea a *posteriori* a principiului adoptat, adică facultatea sa de a dovedi cel mai mare număr de regularități observate fără a fi recurs în mod sistematic la o nouă unealtă de explicare *ad hoc*.

Pentru o rețea dată de interacțiuni", ceea ce este de preferat se exprimă sub formă relativă și comparativă, prin ajustrări limitate și

O altă grilă de lectură

(Sursa: DELRUELLE-VOSSWINKEL N., *Introduction à la sociologie générale*, Bruxelles, ed. de l'Université de Bruxelles, 1987, p. 69.)

graduale. Deoarece nu este numai imposibil să atingi perfecțiunea, ci și irațional să dorești a o căuta cu orice preț, trebuie să înveți să raționezi nu **categoric** (în termeni de „totul sau nimic”), ci prin **incrementare** (de tip: „mai mult sau mai puțin”). Așa cum au remarcat M. Crozier și E. Friedberg, practica deciziei - chiar atunci când ea se exercită într-un cadru organi-

zațional bine structurat - ar releva mai puțin un demers științific și mai degrabă „arta de a se descurca” (M. Crozier și E. Friedberg, 1977).

Există, ne spune J.-P. Sartre în *Critique de la raison dialectique* (Paris, Gallimard, 1960), două moduri de a cădea în idealism: „Unul constă în a dizolva realul în idealism; celălalt în a nega orice subiectivitate

reală în profilul obiectivității”. Subiect/obiect, determinism/libertate, sincronic/diacronic: tot alitea antinomie ce relevă o asemenea schemă și față de care sociologul este chemat să ia o poziție. Să dezvoltăm, pe scurt, câteva dintre aceste „alternative”:

« - Fie se rezumă actorul la subiectivitatea sa: spirit fără materialitate, fascicul de emoții, de percepții sau de intenții. În acest caz, socialul este interioritate. Fie, dimpotrivă, omul nu este nimic altceva decât un purtător orb al unei structuri ascunse, al unui ordinii transcendentale sau al unor legi inflexibile: cogito-ul său este vid, „eu” său nu este, în cel mai bun caz, decât un eu epifomenal, un felț, un altul. Socialul este atunci exterioritate.

- Fie distingem în realitatea socială numai indivizi ascunși dincolo de contururile lor. Socialul este constituit din atomi. Fie ne grăbim să survolăm aceste corpuri singulare, să topim particularul în universal, într-o totalitate. Socialul este sistem.

- Fie se neglijează partea de intenționalitate a acțiunilor umane, nu se remarcă decât invarianților nevoi norme, habitus. Socialul este constrângere, reproducere. Fie nu se distinge în acțiunile oamenilor - grupurilor etc. - decât raționalitatea lor, contexte obiective, strategii adecvate, consecințe intenționate. Recunoscută sau nu, intenția se află peste tot, chiar și în istorie: totul este dorit, totul „aranjează” cel puțin anumite (grupuri de) actori. Aici socialul este producție, strategie.»

(Sursa: ÉRALY A., în *Revue internationale de sociologie*, 1984, p. 300-301.)

Nu ar trebui, oare, dimpotrivă, așa cum ne invită Giddens, să depășim aceste **dualisme** (care admit coexistența a două principii ireductibile), păstrându-le în același timp ca **dualități** (adică dubluri în sine)? Aceeași remarcă în ceea ce privește de această dată două dintre cele mai mari nume în sociologie, Durkheim și Weber. Dacă primul - urmându-i lui Comte - este animat de cercetarea regularităților sau a invarianților și urmează deci o perspectivă nomologică¹, al doilea, mult mai rezervat în ceea ce privește existența unor

asemenea „legi”, aderă la principiile „raționalismului critic”. Dispunem, raportându-ne la obiectele atribuite sociologiei, de două versiuni foarte diferite corespunzând unor tradiții naționale foarte tipice. Ar fi totuși inutil să dorim să operăm cu orice preț (oricare ar fi domeniul de studiu considerat) o ierarhie tranșantă între asemenea abordări. A discuta, într-o manieră generală, despre validitatea comparată a modelelor utilitarist și cognitiv este deci aproape la fel de potrivit ca a vorbi despre meritele respective ale pensei și clesțelului (R. Aron, 1967).

Dacă până nu de mult o parte deloc neglijabilă a producției sociologice s-a lăsat invadată de numeroase „unelte”, cel mai adesea prost stăpinite, o nouă fază a dialecticii între intervenția cercetătorului și obiectivarea cunoștințelor² pare a se afla pe punctul de a se dezvolta. Raționamentului **factorial**, ilustrat de reprezentativitatea statistică sau comparația de tip experimental, tinde astfel să i se substituie o abordare numită **contextuală**, bazată pe constituirea unor rețele mai complexe. În vreme ce înainte autonomia individului era presupusă ca fiind neglijabilă (apierea automată a testelor de corelație servind drept paravan unui anumit vid teoretic), folosirea „tehnologiilor blinde” (*douces*) (analiza de similitudine, graf...) invită în prezent la recunoașterea deplină a diversității „cercurilor sociale” și la studierea influenței asupra arbitrajelor individuale prin intermediul unei proceduri de „agregare interactivă” (A. Degenne, 1981). Cu condiția să fie utilizate cu suplețe și discernământ, procedeele algoritmice nu sînt de disprețuit și pot, dimpotrivă, să dezvolte foarte mult aria de relevanță a anumitor ipoteze. Cercetătorul trebuie în orice caz să se străduiască să aleagă unele de investigare care să fie transparente, pe care să le stăpînească și care să îi lase posibilitatea să intervină în fiecare fază a modelării. Cadrul conceptual pe care trebuie să îl elaboreze este, desigur, construit plecînd de la anumite principii generate (releind în particular semantica), dar specificitatea și legitimitatea nu se apreciază decât în funcție de nevoi foarte precise.

TREI FORME DE PARTICIPARE

INTERESARE

- prime de producție
- prime de productivitate
- prime de interesare la economiile realizate
- prime în funcție de rezultate
- repartizarea personalizată a creșterii de patrimoniu rezultând din autofinanțare

AȚIONARIAT

- repartizarea uniformă a creșterii de patrimoniu rezultând din autofinanțare
- participare la capitalul existent
- planuri de economie
- cooperative de producție

METODE DE GESTIUNE PARTICIPATIVĂ

- gestiune per obiective
- ateliere autonome
- comitet de întreprindere
- informarea muncitorilor
- îmbogățirea sarcinilor

COGESTIUNE

- salariați alături de acționari într-un comitet de supraveghere

AUTOGESTIUNE

- salariații aleg un comitet de gestiune ce numește la rândul lui un director

PARTICIPARE
LA REZULTATE

PARTICIPARE
LA CAPITAL

PARTICIPARE
LA GESTIUNE

Capitalul. Marx părea să se orienteze mai ales către ideea de pauperizare relativă: „Salariile reale nu cresc niciodată proporțional cu productivitatea muncii” (Cartea I, secțiunea 7, cap. XXIV).

Mai târziu, economiștii sovietici, conștienți că această formă de pauperizare lăsa să subzide o posibilitate de „ajungere din urmă”, au afirmat că sărăcirea era în același timp relativă și absolută. Pentru aceasta a fost suficient să introducă un minimum istorico-social, identificabil cu minimumul vital, și să constate că sistemul capitalist² se afla în incapacitatea de a asuma acest tip de constrângeri.

În fine, alți autori nu au ezitat să deplaseze dezbateră, părăsind sfera monetară. Pauperizarea devine atunci un fenomen psihologic, care se integrează într-o critică a

vieții cotidiane. Accentul va fi pus pe reitarea „relațiilor umane, pierderea contactului cu natura, într-un cuvânt, alienarea” care însoțește domnia mării. Destinul ideii de pauperizare joacă deci un rol central pentru cel care dorește să analizeze evoluțiile gândirii marxiste. Atunci când se constată că există o contradicție între o teorie și faptele pe care aceasta se presupune că le explică, există două moduri de a reduce distanța. Unul constă în a nega verdictul experienței. Se va spune că pauperizarea există, contrar aparențelor. Este suficient să fie pusă în discuție fiabilitatea statisticilor, acuzate că deformează realitatea. Când evidența este prea bătoare la ochi, există o a doua soluție pentru a restabili acordul între conceptualizare și fenomene. În acest caz, teoria va face obiec-

tu diverselor aranjamente, fie prin introducerea ideii de pauperizare relativă, fie prin abaterăa către considerații de ordin etic.

Nu este vorba aici de a introduce un proces care să vizeze în mod deosebit abaterăa marxistă. Procedeele evocate mai sus sînt o parte a tuturor construcțiilor științifice, inclusiv acelea care provin din științele exacte. În oricare comunitate de cercetători, există instituții, poziții de apărut, care fac ca modelele abstracte să nu cedeze chiar atît de ușor la presiunile realității.

Personalitate de bază (Personalité de base). Noțiune cheie propusă de școala Cultură și personalitate, sistematizată de A. Kardiner. Definită de M. Dufrenne (1953) ca „numitorul comun al personalităților individuale într-un grup social dat”. Trăsături tipice constituente ale „caracterului etnic” sau „național”. Cf., pentru o analiză critică, lucrarea lui G. Devereux: *Essais d'ethnopsychiatrie générale* (Paris, Gallimard, 1970). ▷ Culturalism ► Cultură

Piață (Marché). Loc de întîlnire între ofertă și cerere. Temă a alocării optime a resurselor (Wlras. Pareto). Metafora Miinii Invizibile. Cf. A. Smith (*Théorie des sentiments moraux*, 1759): „Nu de bunăvoința măcelarului, a berarului sau a brutarului tre-

buie să depindă masa noastră cea de toate zilele, ci de grija (acestora) de a mări la maximum propriul lor interes”. Mai multe aspecte: concurență pură și perfectă, monopol, oligopsonie (piață caracterizată prin prezența unui foarte mic număr de cumpărători și numeroși vânzători - n.n.)... Discuții celebre, mai ales în anii '30 (cf. expresia: „socialism de piață”, introdusă de Oskar Lange).

Piață primară și piață secundară (Marché primaire et marché secondaire). Problematice dualismului. Segment primar și segment secundar, definit în fiecare funcții caracteristice: garanții și stabilitate, pe de o parte; precaritate și riscuri de excludere, pe de altă parte.

Piață primară poate fi împărțită, la rîndul ei, în două mari părți. Prima, calificată drept „superioară”, desemnează posturi cu responsabilitate, foarte bine remunerate, dar ale căror titulari (conducători sau cadre superioare, de exemplu) se află sub amenințarea concurenței. A doua componentă, numită „inferioară”, se raportează la sarcini relativ standardizate. Inițiativa și autonomia rămîn limitate, dar cariera este asigurată (cazul muncitorilor calificați). Cu toate că este utilă această clasificare rămîne discutabilă, deoarec criteriile pe care se bazează sînt în același timp imprecise și puțin adaptate la

Piețele primară și secundară

Caracteristici	Piață primară	Piață secundară
Durata muncii	Permanent	Timp parțial ¹ sau CDD ²
Salarii	Ridicate	Slabe; salarii minime
Avantajele sociale	Importante	Nici unul sau puține
Condiții de muncă	Bune	Proaste
Securitatea postului de muncă	Asigurată	Nici una
Stabilitatea postului de muncă	Mare	Slabă (+ risc de șomaj)
Controlul muncii	Slab	Mare
Sindicalizare	Frecventă	Rară
Possibilități de promovare	Puternică	Slabe
Possibilități de formare	Puternică	Slabe

¹ inferior duratei legale a săptămîinii de lucru - n.n.

² CDD = contract cu durată determinată; muncă „localizată” etc.

(Sursa: TREMBLAY D.-G., *Economie du travail*, Québec, Ed. Saint-Martin, 1990, p. 458.)

Practică (Pratique). Activitate care pune în practică principiile unei arte sau ale unei științe, ale unei doctrine sau ale unui corp de obligații. Desemnează, după L. Levy-Bruhl (*La Morale et la science des moeurs*, Paris, Alcan, 1903, p. 9), „regulile conduitei individuale și colective, sistemul de obligații și drepturi, într-un cuvânt, relațiile morale dintre oameni”. Corespunde, în tradiția marxistă, unui proces productiv (cf. lucrările lui L. Althusser). O logică și comportamente specifice fiicării mediu; a se vedea lucrarea lui P. Bourdieu, *Le Sens pratique*. Paris, Minuit, 1980.

Pragmatism (Pragmatisme). Doctrină conform căreia cunoașterea trebuie orientată spre acțiuni eficiente: este adevărat ceea ce a fost verificat (W. James), ceea ce „este util” (C.S. Peirce) sau „dă satisfacție” (J. Dewey).

Praxeologie (Praxeologie). Regreună ansamblul cercetărilor privind adaptarea mijloacelor la scopuri.

Praxis (Praxis). Substantiv semnificând, în limba greacă, acțiune. Se opune termenului *theoria*. Tradiție marxistă a materialismului istoric sau dialectic”. Cf. *Teza XI despre Feuerbach*: „Filozofii nu au făcut decât să interpreteze, lumea în diferite maniere, dar trebuie să o transformăm”.

Predicție creatoare. (Prédiction créatrice). În engleză: *self-fulfilling prophecy* (profeție care se realizează prin ea însăși). Cf. „teorema lui Thomas”: în multe cazuri, previizunea unui eveniment antrenează realizarea acestuia. Exemplu de efect de compoziție (R.K. Merton). Cf. și teoria „anticipării raționale” (Muth, Lucas).

Prejudecată (Préjugé). În sensul cel mai frecvent utilizat: raționament oprit înainte de a se putea da o justificare rațională și considerat de obicei eronat. Opinie în general peiorativă, mai mult sau mai puțin implicită, fără verificare, nici control critic, a unui individ sau grup despre celălalt. Caracter ineluctabil: „Pentru a acționa, trebuie să crezi; pentru a

crede, trebuie să te decizi, să tranșezi, să afirmi și, în fond, să decizi dinainte chestiunile” (H.-F. Amiel, *Fragments d'un journal intime*). Mai largi decât stereotipurile pe care le include, prejudecățile se înrudeau mult cu atitudinile, cu studiarea cărora au tendința de a se confunda. ▷ Atitudine ▷ Autoritară (personalitate) ▷ Rasism ▷ Stereotip

Prenotiiuni (Prénotions). Termen utilizat de Durkheim pentru a desemna „concepte formulate în mod grosier (...) produse ale experienței vulgare”, obstacole cu atât mai rezistente la cunoașterea științifică, și mai ales sociologică, cu cât sînt „formate de practică și pentru ea” (*Les Règles de la méthode sociologique* cap. 2).

Pentru a răspunde la exigența durkheimiană de a îndepărta în mod sistematic toate ideile înăscute și a asigura ruptura cu simțul comun, Bourdieu și alții sugerează să se pună la punct o serie de tehnici de obiectivare: măsură statistică, definiție prealabilă, critică a limbajului (cf. *Le Métier de sociologue*, Paris, Bordas/Mouton, 1968). ▷ Prejudecată ▷ Simț comun

Prestigiu (Prestige). Din latinescul *praestigiūm*: artificio, iluzie. Considerație mai mult sau mai puțin puternică de care beneficiază unele persoane sau grupuri în funcție de puterea lor, de bogăția lor sau de staturul lor social. Fiecărei culturî îi corespund ierarhii sau valori specifice: în domeniul profesior, de exemplu, atracția pentru un tip de activitate sau altul se manifestă în funcție de tradiții și de reprezentările colective.

Procese discursive (Processus discursifs) ► Obiectivarea cunoștințelor

Profan (Profane) ▷ Sacru

Profesii și profesionalizare (Professions et professionnalisation). Termenul de profesie, utilizat în limbajul curent, face de acum parte din vocabularul științelor sociale. Sociologia profesior, de origine anglo-saxonă, ocupă în Franța un loc tot mai impor-

tant. Această noțiune este acceptată de diferitele curente de gândire, spre deosebire de cea de clasă socială”. Dar, dacă încercăm să o definim pentru a o constitui în obiect al demersului științific, așa cum invita deja Durkheim în *Les Règles de la méthode sociologique* (1895), ne lovim de numeroase dificultăți.

În limba franceză, termenul este ambiguu și are cel puțin trei sensuri. El desemnează:

- genul de muncă obișnuită a unei persoane (se vorbește despre exercitarea unei profesii); termenul este atunci apropiat de cel de activitate sau de ocupație. În Codul profesior și categoriilor socio-profesionale al INSEE, profesia indică nivelul cel mai detaliat al nomenclaturilor;

- ansamblul intereselor unei colectivități date în cadrul căreia fiecare participant exercită o aceeași meserie (se referă la apărarea profesiei); termenul evocă atunci pe cel de serviciu specializat, recunoscut și organizat;

- grupul profesior liberale, ocupații cu caracter intelectual a căror remunerație exclude ideea de profit. Exemplul tipic este cel al profesiei de medic. În această singură accepție este, în general, utilizat termenul de profesie în țările de limbă engleză

Tentaiva de definire sociologică necesită în prealabil un „ocul” istoric.

■ O PRIMĂ ABORDARE. Primele lucrări care au utilizat această noțiune au apărut mai degrabă ca încercări de justificare a privilegiilor legate de exercitarea profesior valorizate social decât ca tentative teoretice permițind înțelegerea evoluției activităților în societățile occidentale. Ele se situează în contextul apariției profesiei de meserie. Cînd sociologia este abia recunoscută în cadrul universitar, cererea de expertiză socială se dezvoltă și sociologii tind să se facă recunoscuți ca specialiști, capabili să rezolve problemele marilor organizații și ca profesionisți ce dezvoltă practici de lucru, de formare și asociere, construind astfel reprezentări ale activităților lor în legătură cu modelul profesior liberale.

Pentru a defini într-o manieră satisfăcătoare profesia, trebuie deci să ne îndepărtăm

de reprezentările cele mai comune și să încercăm să situăm termenul în raport cu cele de **ocupație și meserie**”.

Din punct de vedere istoric, termenul de profesie desemnează funcții instituite, înregistrate oficial, recunoscute juridic și figurînd de drept în nomenclaturile de stat. Originea sa etimologică (*profesio* înseamnă declarație publică) pune accentul pe eficacitatea simbolică a riturilor sociale de *frece*, de autojustificare, care înalte pe cei de aceeași profesie să se organizeze în grupuri care dispun de puterea adesea exclusivă de a exercita o activitate social valorizată, de a o reglementa și de a controla accesul la ea. Profesia este astfel o ocupație care a ajuns încet, încet să pună la punct condițiile instituționale sale.

Caracteristicile precedente tind să aplice profesiei de vechile meserii, cele de „corpografie”. Riturile de trecere permit separarea simbolică a șefilor de echipă (maștri) de colegii și ucenici. Dar, în cazul profesior, ele nu constituie decât unul din modulele de trasare a unei demarcații dintre grupul profesior și cel al profanilor. Opoziția cea mai marcată între profesie și meserie (din latinescul *ministerium* - sarcini și îndatoriri asociate cu funcția de servitor) este cea care opune capul și minile, activitățile nobile după modaia medicului sau avocatului și activitățile manuale. Enciclopediștii desemnau deja mesena ca ocupație „care cere folosirea brațelor și care se mărginește la un anumit număr de operații mecanice, care au drept scop o aceeași muncă pe care muncitorul o repetă fără încetae”. Acest cliiv între artele liberale și artele mecanice, care își are originea în evul mediu, nu a împiedicat totuși profesia și meseria să se organizeze și reglementeze încă din secolul al XIII-lea sub un același regim, regimul corporatist, în care ceremoniile rituale se înrudeau în multe privințe cu modelul religios al profesiei de credință. Meseriile și profesiile au evoluat astfel în paralel; franceza modernă se mulțumește cu echivocul ce se referă la deosebiri între meserii și profesii; ea utilizează termenul de profesie într-un sens adesea foarte larg și neutru, apropiat de cel de ocupație.

În Franța, interesul actual pentru analizele în termen de profesie este legat de reînnoirea a trei domenii de activitate ale sociologiei:

- **sociologia muncii**, care, după o perioadă marcată de interesul pentru studiul prioritar al taylorismului în cadrul atelierului, se preocupă din ce în ce mai mult de problemele postului de muncă, ale întreprinderii și se interesează de categoriile tehnicienilor sau inginerilor, ca și de profesiile liberale;

- **sociologia organizațiilor**, care își întinde cîmpul de investigație la studiul sistemelor de acțiuni concrete din ce în ce mai diversificate;

- **sociologia formării**, care lărgeste domeniul sociologiei educației la problemele de dobîndire a competențelor profesionale în situațiile de muncă, prin intermediul proceselor formale și informale de construcție a cunoștințelor și relațiilor între formare și calificare.

Dacă este deci dificil de ajuns la o definiție sociologică univocă a termenului profesie, se înțelege cum sociologia profesiorilor poate dezvolta orientări teoretice concurente și poate da loc la numeroase controverse și privilegia proximități sau divergențe cu sociologiile specializate.

Dacă dezvoltarea sociologiei profesiorilor datează din secolul XX, reflecțiile cele mai vechi ale lui Weber și Durkheim permit să situăm mai bine dezbaterile actuale asupra profesionalizării și ambiguității lor.

Weber subliniază importanța profesiorilor (termen pe care îl folosește într-un sens învechit celui de profesie liberală) în societatea occidentală modernă și vede în procesul profesionalizării trecerea de la o ordine socială tradițională la o ordine socială în care statutul fiecăruia va depinde de sarcinile pe care le îndeplinește și în care alocarea posturilor de muncă se va efectua după criterii raționale de competență și specializare. Profesia este o vocație: ea nu mai este moștenită ca un destin, ci dorită și asumată. Dezvoltarea profesiorilor este legată de birocratizare, caracterizată de ierarhizarea sarcinilor împărțite și repartizate pe baza unor criterii obiective, separarea completă între funcții și oamenii care le ocupă, punerea la punct a unor formări specializate și a unor proceduri

de recrutare fondate pe libera alegere și angajamentul contractual.

Durkheim (cf. *La Division du travail social*, 1893) se întreabă în legătură cu conflictele de interes care sfîșie societățile industriale, în căutarea autorităților legitime care ar putea restaura un minimum de coeziune socială. Pentru el, asociațiile profesionale sau corporatiste ar putea fi instanțele susceptibile de a lupta împotriva riscurilor de anomie* care se înmulțesc în societățile cu solidaritate* organică. Ele ar putea fi echivalentul modern al meserilor organizate în corporații, guvernate de o deontologie specială și susceptibile de a dezvoltă la membrii lor o disciplină și o solidaritate ce le detașează de egoismul individualist.

În tradiția continentală, în ciuda diferențelor de abordare marcate, profesionalizarea trimite deci mai degrabă la dezvoltarea formărilor* și calificărilor* specializate, de competențe specifice, la o modernizare și o intelectualizare a vechilor meserii decât la nașterea și structurarea grupurilor organizate, autonome, controlînd accesul la profesie și exercitarea sa.

■ **DE LA FUNCȚIONALISM* LA INTERACȚIONISM SIMBOLIC*** În Statele Unite ale Americii, sociologia profesiorilor este marcată încă de la origine de curentul functionalist. Pentru Carr-Saunders și Wilson (1933), profesiile, în particular cea de medic, sînt prezentate ca model de dezvoltare a activităților; în afara unei definiții precise, ele se caracterizează esențialmente printr-o formare specializată prelungită, un exercițiu al responsabilității grație competențelor cîștigate și formelor de asociere vizînd menținerea normelor* tehnice și etice. Tendințele către profesionalizare nu sînt limitate decît de existența unor grupuri care nu pot plăti prestațiile și absența unei stime suficiente pentru serviciile oferite.

Îndepărtîndu-se de această punere în formă a reprezentărilor* pe care profesiile o au despre ele, Parsons prezintă profesionalizarea ca pe trăsătura dominantă a societăților industriale. Plecînd de la opoziția dintre ca-

racterul dezinteresat al profesiorilor liberale și urmîrea profitului de către întreprinderile private, el adoptă criteriile de definire care tind să micșoreze la minimum această opoziție:

- predominanță a tehnologiei și recurgere la știința aplicată;

- autoritate fondată pe deținerea unui sector determinat al cunoașterii și practicii (specificitate funcțională);

- relații cu clientela orientate către universalism;

- urmîrire a succesului, reușită instituțională valorizată, achiziție a unor diferite simboluri de recunoaștere.

În ordinea importanței, valorile* care precizează orientările urmîrite de către profesii sînt realizarea, universalismul, specificitatea funcțională, neutralitatea afectivă, orientarea către colectivitate (și nu către lumea afacerilor). Aceste valori se află la baza autonomiei profesiorilor liberale, a căror practică cotidiană este marcată de risc, incertitudine, implicare emoțională. Toate aceste caracteristici explică, după părerea lui Parsons, necesitatea controlului informal al activității de către persoane cu același status și importanța asociațiilor profesionale. Acest model, foarte legat de analiza profesiei medicale și apropiat de ideologia acesteia, pare puțin adecvat pentru a studia condițiile apariției altor corpuri de specialiști, a monopolizării cunoașterii și a închiderii pieței. La succesorii lui Parsons, modelul se lărgțește, dar în același timp se diluează: un mare număr de ocupații sînt analizate din punct de vedere al procesului profesionalizării lor. Pentru a ține seama de diversitatea situațiilor de piață, a relațiilor profesioniștilor cu clienții lor, a formelor de organizare a activităților într-o abordare sociologică a grupurilor profesionale concrete, pare necesar să depășim viziunea unificatoare care are tendința de a construi teoria funcționalistă*.

Dacă nu a exercitat o influență preponderantă în sociologia americană, curentul interacționism*, redescoperit recent în Franța, a furnizat numeroase studii empirice utilizînd observarea grupurilor profesionale mult mai diversificate. Mai puțin preocupăți să constru-

iască modele decît să studieze obiectele practicii cotidiene, interacționiștii consideră „profesiile pur și simplu ca pe ocupații care au avut suficiente șanse pentru a dobîndi și a păstra în lumea actuală a muncii proprietatea unui titlu onorific” (Becker, 1963). Obiectivul lor este să progreseze în cunoașterea diviziunilor sociale a muncii și a genezei sale, acordînd atenție proceselor istorice de împărțire a sarcinilor și de categorizare a corpurilor profesionale. Este vorba de asemenea despre studierea specializării și diversificării profesiorilor sub raportul determinanților lor economice, politice și culturale. Profesia este în acest caz definită mai precis ca fiind „ocupația care a atins statutul de înviadat în care ea are dreptul de a controla munca sa și mandatul social pentru a o organiza” (Hughes, 1958). Există deci în același timp permisiunea legală de a conduce anumite activități tehnice specializate și proclamarea reușită a dreptului de supervizare și determinare a condițiilor de muncă în domeniu. Studiul activității profesionale, analizată ca interacțiune socială, trece prin aprofundarea sistemului de muncă în care se întîlnesc mai multe profesii sau ocupații. Noțiunea de carieră* permite înțelegerea traectoriilor în globalitatea lor și interpretarea semnificațiilor practicilor. Studiul profesiorilor, oricare ar fi statusul lor social, trece prin reperarea etapelor și descoperirea circumstanțelor în care grupurile de indivizi împărțînd aceeași ocupație se organizează, se structurează, dobîndesc o anumită putere sau uneori se pierd.

■ **SPRE NOI PERSPECTIVE.** În etapa sa actuală de dezvoltare, sociologia profesiorilor se organizează în jurul a trei tendințe:

- Prima se raportează la aprofundarea studiului unor grupuri profesionale cu status superior sau mediu. Pentru a analiza profesia medicală dintr-o perspectivă interacționistă*, E. Freidson (1970) adoptă un punct de vedere istoric, pe care îl completează cu o analiză a diviziunii muncii*. Diviziunea medicală a muncii are un caracter ierarhic. Profesia de medic, opunîndu-se ansamblului meserilor paramedicale, se caracterizează prin auto-

mie. Definită prin monopolul structural (uzaj exclusiv al metodelor), controlul strategic (importanța apartenenței la un grup profesional), consensul simbolic (credința opiniei publice* în competența și eficacitatea sa), ea își fondează legitimitatea pe o organizare oficială. Dar aceasta nu capătă sens decât în studiul formelor de subordonare și de putere* care marchează relațiile sale cu clientela sau meseriile paramedicale. Trebuie de asemenea să fie luate în considerare relațiile între confrăți.

O asemenea analiză, aleasă ca exemplu, începe cu o repunere în discuție a abordărilor funcționaliste ale profesiorilor, legate de practicile sociale în diferite țări și de momentele particulare. Ea restituie grupurile profesionale în organizarea diviziunii muncii*, subliniază importanța condițiilor istorice de apariție și stabilizare a profesiorilor și ajunge de altfel la constatarea unor divergențe între competențele oficial garantate și capacitățile reale de a stăpâni situațiile de muncă, susceptibile de a explica evoluțiile (progres sau declin).

- Al doilea domeniu de studiu: reflecție asupra profesionalizării și ambiguităților sale. Nefacind nici o distincție între profesii și meserii, anumiți autori se întreabă în legătură cu maniera în care se structurează grupurile, la origine apărătoarelor unor roluri* și calificări* individuale în procesul social al diviziunii muncii*. R. Boudon și F. Bourricaud (1982) analizează profesionalizarea ca tendință ce poate fi asemănată cu mișcarea de școlarăre, permițând controlul accesului și închiderea pieței, asigurând o rență de monopol. Birocrațizarea și profesionalizarea favorizează dezvoltarea unor interese corporatiste a căror apărare se bazează pe nivelul de formare a profesiorilor mai degrabă decât pe calitatea serviciilor oferite clienților.

- O altă abordare: cercetările consacrate piețelor de muncă închise. Profesia este caracterizată aici de organizarea* sa. Este vorba, pentru sociolog, de a explica geneza și structura acesteia, de a interpreta locul său în diviziunea muncii* și de a observa evoluțiile pe care riscă să le cunoască acest loc (J.-D. Reynaud, 1989; D. Segrestin, 1985). Aceste

perspective nu sînt prea îndepărtate de cele ale teorieicienilor americani ai segmentării* care analizează condițiile nașterii și funcționării „piețelor interne” ale muncii în marile întreprinderi în care mecanismele alocării de posturi de muncă, de determinare a salariilor, de formare și de promovare profesională nu ascultă de legile pieței concurențiale, ci sînt guvernate de ansambluri de reguli și proceduri administrate în întreprindere.

Sociologia profesiorilor este astfel un teren de confruntare deschisă, nu numai cu sociologia muncii*, a organizațiilor* și a educației*, ci și cu alte domenii de investigație (economie și gestiune a resurselor umane*, de exemplu).

▷ Carieră ▷ Comunități de meserii ▷ Corporație ▷ Funcționalism ▷ Interacționism simbolic ▷ Nomenclator PCS ▶ Muncă (sociologia ~)

● BECKER Howard, *Outsiders. Études de sociologie de la déviance*, trad. fr., Paris, ed. A.M. Metaalii, 1985 (prima ediție 1963).

BOUDON Raymond, BOURRICAUD François, *Dictionnaire critique de la sociologie*, Paris, PUF, 1982.

CHAPOULIE Jean-Michel, *Les Professeurs de l'enseignement secondaire: un métier de classe moyenne*, Paris, ed. de la Maison des Sciences de l'Homme, 1987.

DURKHEIM Emile, *De la division du travail social*, Paris, PUF, 1980 (prima ediție 1833).

FREIDSON Eliot, *La Profession médicale*, trad. fr., Paris, Payot, 1984 (prima ediție 1970).

HUGHES Everett, *Men and their Work*, Giencio, The Free Press, 1958.

PARSONS Talcott, *Éléments pour une sociologie de l'action*, trad. fr., Paris, Plon, 1955 (prima ediție 1949).

REYNAUD Jean-Daniel, *Les Règles du jeu. L'action collective et la régulation sociale*, Paris, A. Colin, 1989.

SEGRESTIN Denis, *Le Phénomène corporatiste. Essai sur l'avenir des systèmes professionnels fermés en France*, Paris, Fayard, 1985.

WEBER Max, *Économie et société*, trad. fr. parțială, Paris, Plon, 1971 (prima ediție 1922).

Profetism (Prophétisme). Mișcare în care un personaj excepțional (dotat cu charismă*) se investește cu o misiune într-o situație de criză. Se opune preului sau magicianului. Nu se confundă nici cu legislatorul, nici cu demagogul. Weber subliniază rolul important al profetismului în secularizarea religiilor iudaică și creștină.

Progres (Progrès). Concept central al filozofiei Luminilor: în același timp necesitate istorică și finalitate colectivă. Mers înainte al Binelui sau Adevărului. Mișcare într-o direcție definită (de la sărăcie la abundență, de la sălbăticie la civilizație). Să reamintim aici devisa comliană: „Dragostea ca principiu. Ordinea ca bază și Progresul ca scop”. Importanța difuziunii cunoașterii și perfecționării tehnicilor. Abordare de tip „scientist”. Numele critici: persistența inegalităților* sau a sărăciei, deteriorarea mediului, slăbirea solidarităților*. ▶ Schimbare socială

Progres tehnic (Progrès technique). Progresul tehnic permite omului să combată sărăcia și să se elibereze de constrîngerile mediului. El mobilizează iscusința transformă modul de viață și contribuie la ameliorarea condițiilor de muncă. Creșterile de productivitate care îi sînt asociate antrenează la rîndul lor o creștere a remunerațiilor și o modernizare a echipamentelor. Accesul la societatea de consum se traduce, de acum, printr-o democratizare a produselor. Aceste prime observații necesită un examen mai aprofundat (cf. procesul taylorismului*). Fie că este vorba despre prejudecii, de alienare* sau de inegalități*, principalele critici se referă la degradarea mediului și parcelarea sarcinilor.

O dată cu criza, revendicările devin mult mai precise. Păstrarea locurilor de muncă devine un obiectiv prioritar. În acest context, restructurarea aparatului productiv și dezvoltarea unor noi tehnologii ridică numeroase semne de întrebare. Incorporarea robotizării în linie de montaj nu riscă oare să suprim anumite posturi? Automatizarea nu este oare în mare parte responsabilă de șomaj?

Oicare ar fi epoca, scriitorii și filozofii au preocupări similare. Aristotel era astfel convins că „dacă suveica ar merge singură pe urcăle, atelele nu ar mai avea nevoie de lucrători”. În celebrul său poem *Song for the Luddites*, Lord Byron remarcă de asemenea că concurența mașinilor îi priva pe artiștii de piinea cea de toate zilele. Pentru Michelet, supraproducția reprezenta o amenințare deoarece extinderea piețelor nu este nelimitată. Pentru a scăpa de „acești giganți de oțel”, Goethe recomanda fuga, „cei mai buni și mai demni îndreptîndu-se către un destin mai bun dincolo de mări”... O altă opțiune urma să se impună: nu exilul, ci confruntarea. Astfel, în octombrie 1831, muncitorii mătăsari din Lyon s-au revoltat împotriva introducerii războiului de țesut al meșterului Jacquard. Insoțirea nu a fost înfrîntă decât trei luni mai tîrziu.

Dintr-un punct de vedere mai teoretic, discutarea tezei compensației accentuează clivele între abordarea liberală și abordarea marxistă. Argumentele schimbate iau diverse forme. Anumiți autori trimis la un calcul suplul, alții subliniază importanța mecanismului redistribuirii. Amploarea „revărsării” este atunci în funcție de gradul de mecanizare, de caracteristicile cererii și de structura relațiilor profesionale*. Modelări mai recente iau în considerare modul de formare a prețurilor, transferurile de mină de lucru și tipurile de inovare*. Proiecțiile astfel obținute nu se referă decât la secoteare date și trebuie utilizate cu precauție.

În afara acestor repercusiuni asupra nivelului efectivelor, apariția atelelor flexibile sau a mașinilor-unelte cu comandă numerică schimbă conținutul sarcinilor și redefinește atribuțiile operatorilor. Aceștia din urmă trebuie să se conformeze unor noi exigențe (mobilitate și polyvalență, mai ales). Acest efort de adaptare presupune o formare* potrivită. Revalorizarea învățămîntului tehnic ocupă, în acest dispozitiv, un loc esențial. Anumite țări (Germania, mai ales) au, în acest domeniu, o lungă tradiție: complementaritatea sistemului educativ și sistemului productiv permite astfel o mai bună inserție profesională*.

Proletariat (Proletariat). Concept central la Marx. Desemnează, în cadrul societății capitaliste, clasa cea mai defavorizată. Membrii acesteia sînt constrînși să își vîndă forța de muncă proprietarilor mijloacelor de producție. Ei primesc în schimb un salariu de subsistență, plusvaloarea fiind „însușită” de capitaliști.

Proletarizare (Proletarianisation). În tradiția marxistă, evoluție ineluctabilă către salariat” a unui anumit număr de muncitori independenți, artizani sau mici comercianți, de exemplu.

Propagandă (Propagande). Acțiune exercitată asupra opiniei, cu scopul ca aceasta să sprijine un anumit proiect sau o anumită politică. Problematice condiționării”. Rolul mass-media”. Cf. lucrarea lui J.-M. Domenach, *La Propagande politique*, Paris, PUF, 1959.

Protestantism (Protestantisme). După părerea lui Weber (1920), spiritul capitalismului” (raționalizarea conduitelor, procesul de acumulare) nu poate fi înțeles în sine; el își are sursele într-o etică mai profundă: ascetismul protestant în varianta sa calvinistă. Aversiunea față de muncă este de atunci percepută ca simbolul unei „lipse de grație”. Reexaminarea doctrinei predestinării (cf. *Les Confessions de Westminster*, 1647). Rol decisiv în sistemul de valori. Repunere în discuție a primatului infrastructurii”. O metodologie specifică: cea a tipului-ideal. Numeroase discuții, a se vedea, în mod deosebit, lucrarea lui H.R. Trevor-Roper, *De la Réforme aux Lumières*, trad. fr., Paris, Gallimard, 1972 (prima ediție 1967).

Putere (Pouvoir). Abordările puterii sînt multiple, ca și definițiile sale. Într-o perspectivă relațională, „puterea lui A asupra lui B corespunde capacității lui A de a obține ca, în negocierea sa cu B, termenii schimbului să îi fie favorabili” (M. Crozier). Affindu-se la baza oricărei relații umane, imediat ce aceasta este orientată spre un scop, fenomenul „invadea-

ză” larg politic, cu care este adesea confundat. Cu toate acestea, dacă puterea înseamnă „șansa de a găsi anumite persoane gata să asculte un ordin” (este vorba despre *Herrschaft*-ul lui Weber), nu trebuie să se uite că aceasta implică sancțiuni”, ceea ce o deosebește de influență”.

Analiza exercitiului său pune problema surselor, a pluralității grupurilor care o exercită, a posibilității și naturii contraputerilor. ▷ Elită ▷ Influență ▷ Oligarhie ▷ Organizații (sociologia →) ▷ Sancțiune

Rasă (Race). Grup uman ce prezintă, în afară de limbă, naționalitate sau moravuri, un ansamblu de caractere fizice (anatomice sau genetice) comune și ereditare în același timp. De la Linné (1758) la Vallois (1942), au fost făcute diferite clasificări. Numeroase controverse. Denușterea arbitrarului unora dintre aceste taxinonii”.

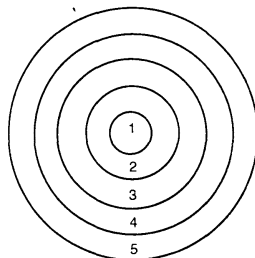
Rasism (Racisme). Pentru numeroși autori, rasismul vehiculează opinii atît de disparate încît are alura unui mit” al cărui conținut este dificil de accentuat. Termenul însuși are o rezonanță peiorativă, un conținut vag și răspunde unei logici inflaționiste, generatoare de stereotipuri. Nu este deci deloc surprinzător că, în anumite cazuri, diluare rimează cu insignifianță: „Dacă toți sînt rasiști, nimeni nu este de fapt”.

Oricare ar fi definiția reținută, predomină mai multe credințe: inegalitatea raselor, superioritatea de ordin biologic, legitimitatea năzuințelor hegemonice, păstrarea unui ideal de „puritate” sau de „autenticitate” - împreună cu, dacă este nevoie, un recurs la epurare sau eugenism”. Variantele utilizate încorporează o gândire decadentă sau celebră, dimpotrivă, meritele selecției naturale. Mai trebuie menționate și alte clișee. Se pot distinge astfel **rasismul de excludere și rasismul de dominare, rasismul propriu-zis și teoria rasială**. În funcție de perspectiva imaginată (de la Pearson la Chamberlain sau de la Gobineau la Victor Courtet), apar anumite divergențe. Să nu uităm, de altfel, că se impun anumite nuanțe și că orice ierarhie nu se rezumă numai la „categoriile exploatării sau disprețului”. Cf., din acest punct de vedere, lucrarea colectivă, sub coordonarea lui André Bejın și Julien Freund, *Racismes - Antiracismes* (Paris, Klincksieck, 1986).

A se vedea și contribuția lui P.A. Taguieff: *La Force du préjugé. Essai sur le racisme et*

ses doubles, Paris, La Découverte, 1988. Autorul ne prezintă „un inventar sistematic de trăsături definitorii”: respingerea universalului, postulatul incommunicabilității, legile eredității, voința de diferențiere. Dacă ansamblul acestor presupuneri merită să fie chestionat, trebuie să fim cu atît mai vigilenți și să denunșăm cu vigoare un anumit număr de „fișjuni”: exaltarea unei lumi fără prejudecăți, dragoste absolută de pace și umanitate, retorica a conspirației” sau orchestrării... Fără această punere la punct, pot să reapară orbirea, fanatismul sau resentimentul.

Raționalitate (Rationalité). Caracterizează, în sens strict, faptele științifice, demontabile, universale și necesare. Desemnează, în domeniul sociologiei, acțiunile care determină mijloacele avute în vedere pentru atingerea scopurilor. Diferite tipuri: instrumental, axiologic, utilitar... Cf. și principiul raționalității limitate (H. Simon): informațiile indirecte sau incomplete. Mai multe grade, ca în schema de mai jos. ► Mișcări sociale, mobilizare și acțiune colectivă

1. Raționalitate utilitară și teleologică
2. Raționalitate „weberiană”
3. Raționalitate situată: „motive bune”
4. Acte afective, impulsive etc.
5. Acțiuni iraționale

(Sursa: BOUDON R., *L'Idéologie*, Paris, Fayard, 1986, p. 294.)

Realitate socială (Réalité sociale). ► Metodologia cercetării în științele sociale ► Paradigme sociologice

Realizare (Accomplissement). Repr. zintă, după D.C. McClelland, o valoare fundamentală a societății americane (cf. expresia *need for achievement*). Trimite, în perspectivă etnometodologică, la „regizarea vieții cotidiane” (rituri* de interacțiune, mai ales).

Rebellune (Rébellion). Revoltă împotriva deținătorilor puterii sau autorității, opoziție violentă față de normele în vigoare. Se înscrie, în ierarhia tulburărilor, între insurecție și revoluție (cf. clasificarea lui Merton). ► Mișcări sociale, mobilizare și acțiune colectivă

Reflexivitate (Réflexivité). Pentru etnometodologi*, „a descrie o situație înseamnă a o constitui”. Din această perspectivă, reflexivitatea se referă la interacțiunile* de exprimare și la contextul instituțional.

Reglare (școala ~) (Régulation; école de la). Abordarea în termenii reglării este în mod curent utilizată în științele naturii, mai ales în biologie. Ea se interesează de maniera în care o entitate dată se reproduce, menținându-și echilibrul Prin analogie, și în- o perspectivă mai „globalizantă”, obiectivul vizat constă în a pune în lumină „îmbinarea mecanismelor ce concurează la reproducerea ansamblului unui sistem, ținând seama de starea structurilor economice și a forțelor sociale” (R. Boyer).

Teoria reglării, rămânând în raportul de dependență marxistă, apare originală în cadrul sociologiei relațiilor profesionale*. Ea se deosebește mai întâi de concepția neoclasică, acuzată că neglijează istoria pentru a pune în evidență comportamente intertemporale. Problematika reglării* acordă, dimpotrivă, o mare importanță fenomenelor datate și localizate. De altfel, prin accentul pus pe regulile stabilite ale capitalismului, ea se îndepărtează de asemenea de keynesianism, care se preocupă prea mult de realitățile pe termen scurt. Școala reglării* se declară în fine

neumunită de marxismul clasic ale căruie cele mai cunoscute categorii („valoare”, plus-valoare*) sînt inobservabile și parțial incompatibile cu cadrul contabilității naționale. Totuși ideea de reglare este oarecum înrudită cu tradiția marxistă. Pentru aceasta din urmă, într-adevăr, recesiunea nu poate fi percepută ca un accident legat de un șoc exogen. Ea este mai degrabă un moment necesar care exprimă contradicțiile dintre forțele de producție și relațiile sociale.

În gândirea „reglaționistilor”, se regăsesc aceste aspecte. Analiza care se referă la „reproducerea” societății salariale* se aplică la sferile cele mai variate: organizarea a schimburilor, fluxuri financiare, intervenții ale statului... În plus, criza, așa cum apare la Marx, reflectă o tensiune în interiorul sistemului. Ea este un moment de trecere de la un proces de ajustare la un altul, asigurînd continuitatea capitalismului* pe baze diferite. De la taylorism* la fordism*, modurile de reglare (concuranța sau administrat) trec, dar „fetişismul mărfii” rămîne. Există însă un ultim punct de verificare a măturilor. Ca și teoreticienii marxisti, „reglaționistii” acordă o atenție privilegiată repartiției produsului național.

Interesul acestei școli (M. Aglietta, R. Boyer, J. Mistral...) constă, în mare parte, în bogăția problematicei sale (analiza transformărilor „relației salariale”). Metodologia propusă (holism*) este, cu toate acestea, departe de a obține unanimitatea. „Reglaționistii”, se afirmă, fac constatări, dar nu propun nimic. Analiza lor scapă criteriului refutabilității, așa cum a fost el definit de Popper. Cît despre marxistii ortodocși, ei consideră această abordare prea descriptivă. Dacă sînt de acord să respingă interpretările tradiționale ale șomajului* sau depresionului, cred de asemenea că nu trebuie pierdută din vedere perspectiva prăbușirii finale.

► Muncă (sociologia ~)

Reglare socială (Régulation sociale). Proces prin care se creează, se transformă și dispar regulile. La Durkheim, normele*, apărute din valori comune, sînt expresia conștiinței colective*. Controlul social* are ca

obiect de a asigura menținerea lor și de a lupta contra deviației*. Totuși, această activitate de reglare nu este în mod necesar consensuală. J.-D. Reynaud a apărut ideea unei reglări concomitente în care regula comună poate fi un compromis sau o acomodare între grupuri rivale. Constituentele a relațiilor sociale, această reglare devine atunci o miză. Ea poate să ducă la un contract*, dar și la conflict* (cf. Les Règles du jeu. *L'action collective et la régulation sociale*, Paris, A. Colin, 1989). > Consens > Norme

Reificare (Réification) > Alienare

Relativitate culturală (Relativité culturelle). Senzațiile de plăcere, furie sau frică pot fi declanșate de împrejurări care nu îl impresionează pe cel care nu a fost crescut în același mediu. Impasibilitatea feței ar fi o curiozitate în Africa, dar este un semn de polițete elementară pentru un japonez. A privi interlocutorul în ochi este un semn de lipsă de respect la populația minyanka din Mali; a te feri să îl privești în ochi pe celălalt este perceput în mod negativ de un european. Vorbim atunci de disimulare sau ipocizie.

Toate expresiile pot fi concepute aici: locuitorii din Bali cîntă și scot strigate de bucurie în timpul funeraliilor, indienii karankawa plîng în hohote cînd salută un preten. Aceeși remarcă se poate face și în legătura cu raportarea la timp. Dacă la nueri (populație din Sudan, studiată mai de mult de Evans-Pritchard) dimensiunea ecologică (an, anodotimpuri, condiții climatice) rămîne subordonată celor mai marcante evenimente (foamee, recolte, războaie), în societățile industrializate cercetarea productivității trece prin „atelieri” și „cronometru”.

Pentru unele etnii, umanitatea încetează la marginea satului sau la frontierele grupului lingvistic. Stigmatizarea* atinge ereticii, străinii sau barbarii. În societatea niponă, burakumini: au fost multă vreme considerați ca japoi ispășitori. Li se fixase reședința în gheto-uri sordide și le erau permise numai căștonile endogame. Franța secolului al XVI-lea rezerva o soartă deloc de invidiat marginalilor săi.

Aceștia (numiți *çagots* - n.r.) - asimilații leproșilor - trebuiau să poarte o bucată de pînză roșie cusută pe piept. Posibilitatea unei îmbogățiri reciproce este o atitudine mai recentă. Interdependența economiilor, fluxurile de migrație participă la această mișcare de aculturare. ► Cultură > Socializare

Relație salarială (Rapport salarial). Trimite, în optica reglării*, la organizarea producției, la ierarhia calificărilor, la mobilitatea muncitorilor, la modalitățile de protecție și de remunerare.

Relații profesionale (Relations professionnelles). Legate de instituționalizarea conflictelor* între salariați și patronat. Trimite la constituirea și funcționarea diferitelor reguli ce organizează relațiile dintre sindicate, patroni și instituțiile publice. Cf. de asemenea denumirea anglo-saxonă de „relații industriale” (J. Dunlop).

Relații sociale legate de sex (Rapports sociaux de sexe). Variabila sex ocupă un loc ambiguu în sociologie: omniprezența dacă ne referim la numărul de studii empirice, cantitative sau calitative care utilizează într-o maniera privilegiată deosebirea dintre bărbați și femei pentru a descrie datele cuise, ovas-absență dacă ne referim la maniera în care este luată în considerare de majoritatea marilor curente teoretice. Marcel Mauss evocă deja întrebarea: „Studiul sociologic al pații feminine a întregii umanități nu a fost încă aprofundat într-un mod suficient de intris și suficient de specific” (*Essais de sociologie* p. 126).

În perioada recentă, interogările în legătură cu categoriile de sex tind totuși să devină mai numeroase și să depășească domeniul familiei* sau al rudeniei* în care au fost multă vreme izolate. Alte domenii (muncă*, stratificare* sau educație*) sînt de asemenea examinate. Pot fi distinse trei mari moduri de abordare a acestei chestiuni în analiza sociologică: problematica deosebirilor, cea a inegalităților și cea a relațiilor sociale legate de sex.

■ **DEOSEBIRILE.** Această primă modalitate de abordare a problemei este mai veche. Școala culturalistă, mai ales, s-a inspirat din această paradigmă². În *L'Un et l'autre* sex (1966, p. 13), Margaret Mead afirmă universalitatea diferențierii între bărbați și femei în civilizații diferite precum triburile din Noua Guinee și societatea americană a timpului său. „Nu se cunoaște nici o cultură care să fi proclamat în mod expres o absență a diferenței între bărbat și femeie în afară de ceea ce le revine în procrearea generației următoare; care să fi profestat ideea că nu sînt, în afară de aceasta, decît ființe umane cu atribute variabile din care nici unul nu poate fi atribuit în mod exclusiv unui sex sau altul.” Înțelegerea acestor deosebiri necesită pronunțarea asupra alegerii între trei posibilități: sîntem oare confrunțați cu un imperativ natural legat de anatomie, fiziologie, biologie? Este vorba despre o modalitate comodă pentru societăți de a rezolva problemele diviziunii muncii și reproducerii? Trebuie pusă în evidență o resursă prețioasă pentru progresul civilizațiilor? Dacă alegem ultima opțiune, studierea antropologică a variațiilor multiple ale repartizării rolurilor sociale între bărbați și femei ne permite să înlăturăm prejudecățile* și locurile comune pe care le vehiculează societățile în care trăim pentru a degaja „concluzii pozitive apărute din studiul comparativ al civilizațiilor, asupra constanțelor virilității și feminității de care toate societățile trebuie să țină seama, indiferent că este vorba de similitudini sau de disparități” (*ibid.*, p. 35). Situndu-se într-o perspectivă comparativă, proiectul urmărit de autoare este de a observa ceea ce „a condus cînd un sex, cînd celălalt să își aroge, să neglijeze sau chiar să abandoneze o parte a umanității sale comune atît de scump cîștigată” (*ibid.*, p. 344).

Mai recent, această problematică a diferenței ne face să ne punem întrebarea asupra definiției sociologice a sexului. Numeroși autori remarcă faptul că majoritatea lucrărilor antropologice abordează în mod nesimetric categoriile masculin și feminin. Însăși limba franceză poartă marca acestei ambiguități de sens, atunci cînd vorbește de drepturile omu-

lui pentru a desemna drepturile persoanei umane. Cît despre studiile sociologice, numeroase sînt cele care nu analizează specificitățile feminine decît ca o variantă sau chiar o deviație în raport cu un model general care, de fapt, nu vorbește decît despre genul masculin.

Caracteristicile fiziologice permit, de altfel, un anumit impas în studierea relațiilor sociale legate de sex într-o societate dată. Problema este eliminată din domeniul sociologiei sau, mai insidios, este tratată într-o manieră nesimetrică, ancorînd viziunea feminină a lumii în biologic („fapte de natură”) și practicile masculine în sociologic („fapte de cultură”). Dacă cea mai mare parte a societăților utilizează un asemenea clișaj pentru a impune, respectiv a justifica, anumite realități sau anumite situații, munca sociologului nu constă în a conferi o garanție științifică acestui tip de reprezentări, ci în a înțelege cum se produc și se reproduc social aceste inegalități.

■ **INEGALITĂȚILE.** Aceasta este actualmente maniera cea mai frecventă de a aborda problema care ne interesează aici. În epoca noastră, creșterea activității femeilor, îndeosebi a femeilor căsătorite cu copii mici, tinde să apropie modurile de viață masculine și feminine, caracterizate prin alternarea zilnică a activităților profesionale și familiale. Cu toate acestea, inegalitățile dintre sexe, atît în sfera muncii, cît și în sfera domestică, rămîn considerabile.

Cîteva repere istorice ne permit să măsurăm evoluția statusurilor* și rolurilor³ în secolul al XIX-lea. Familia tradițională se baza pe o împărțire foarte tranșantă: bărbaților, exteriorul, activitatea profesională, producția, sarcina de a procura resursele financiare ale familiei; femeilor, interiorul, activitatea domestică, reproducerea, sarcinile de întreținere a menajului și de educare a copiilor. Aceasta nu înseamnă că nu exista activitate productivă a femeilor. Așa cum remarcă numeroși autori, acestea au muncit întotdeauna, dar cadrul activității a fost la început cel al micii exploatați agricole sau artizanale familiale în care sarcinile productive și cele

domestice, puternic suprapuse, se situau, cel mai adesea, chiar în în interiorul căminului. În familia modernă, în care cei doi soți au o activitate profesională, rolurile masculine și feminine evoluează, iar partajul tradițional este repus în discuție. Scăderea natalității, diminuarea mortalității infantile, lungirea duratei de viață diminuează partea din viața femeilor consacrată reproducerii, activitatea profesională salariată efectuîndu-se în afara cadrului familial. Opozițiile structurale între exterior și interior, producția și reproducerea care caracterizează rolurile masculine și feminine în societățile tradiționale își pierd eficiența simbolică. Cu toate acestea, inegalitățile rămîn și, în anumite cazuri, se întăresc.

Cîteva date și cifre permit măsurarea amplitudinii și evoluției. Prima constatare este creșterea procentului activității feminine, care se mărește și mai mult în perioadele de criză economică.

EVOLUȚIA RATEI ACTIVITĂȚII FEMINE

Anul	Rata activității feminine (%)
1901	31
1911	31
1921	32
1931	32
1946	32
1954	30,1
1962	29
1968	29,5
1975	30,3
1982	33,5
1989	37,4

(Surse: recensămintele și ancheta referitoare la forța de muncă din 1989.)

Rata activității este aici raportul dintre numărul de femei active și ansamblul popu-

lației feminine. Oscilînd între 31% în 1901 și 29,5% în 1968, aceasta atinge 37,4% în 1989. Rata continuă să crească, chiar în timp ce rata activității masculine scade ca urmare a mării perioade de școlarizare și reducerii vârstei de pensionare. Situația activității bărbaților și femeilor tinde să se apropie, dar situațiile lor profesionale rămîn inegale.

Proporția femeilor crește în majoritatea categoriilor. Și la nivelul repartizării sectoriale se constată mari inegalități. În 1986, rata feminizării în sectoarele producției de combustibil și construcții era 4,1% și respectiv 7,5%; cea din sectoarele textile și al serviciilor necomerciale 66,3%. Inegalitatea salariilor rămîne foarte mare, în ciuda legislației referitoare la egalitatea remunerațiilor muncitorilor (1975). În 1984, femeile reprezentau 40% din populația activă, dar 60% din salariarii de la S.M.I.C. Diferența de salariu mediu atingea 35% în 1984: este maximă pentru cadrele superioare, minimă pentru funcționari. Aplicarea principiului „La muncă egală, salariu egal” se lovește de numeroase obstacole: concentrarea mîinii de lucru feminine în sectoarele cu salarii mici, numărul scăzut al posibilităților de promovare, inegalitatea clasificărilor de locuri de muncă cu calificări egale.

Inegalitățile în materie de șomaj⁴ sînt de asemenea importante. Procentul de șomaj masculin era de 7,3% în 1989, cel al femeilor de 12,6% și diferența nu are tendința de a se reduce. Bărbații și femeile nu sînt atinși în aceeași manieră de nesiguranța locului de muncă. În 1989, 7,2% dintre femei aveau un statut nesigur (ele sînt mai mult decît bărbații angajate cu contract cu durată determinată sau ca stagiare); acesta este cazul a 6,9% dintre bărbați (aceștia sînt mai mult decît femeile intermari sau în perioada de învățare). În fine, munca cu program redus, care cunoaște o mare dezvoltare de cîțiva ani, este o formă de angajare tipic feminină (23,8% dintre femei și 3,4% dintre bărbați în 1989).

În sfîrșit, deosebirile între bărbați și fete sînt în mod deosebit relevante în domeniul orientării școlare și al formării⁵. Dacă accesul fete-

EVOLUȚIA PROPORȚIEI FEMEILOR ÎN FUNCȚIE DE GRUPURILE SOCIO-PROFESIONALE (%)

Grupuri socio-profesionale	1954	1968	1982
Agricultori	41,5	37,9	37,5
Salariați agricoli	15,0	10,4	15,8
Întreprinzători din industrie și comerț	37,2	34,9	34,6
Profesii liberale și cadre superioare	13,8	18,7	26,5
Cadre medii	36,7	40,6	48,8
Funcționari	52,8	59,8	65,5
Muncitori	22,7	20,4	24,0
Personal de serviciu	80,7	79,1	79,0
Alte categorii	26,1	20,3	13,0
Total	34,8	34,9	40,7

(Sursa: recensămintele din 1954, 1968 și 1982.)

lor la formele lungi ale învățământului secundar este asigurat (numărul fetelor cu bacalaurat îl depășește actualmente pe cel al băieților), diferența între sexe în alegerea disciplinei rămâne marcantă: majoritatea în fiicele generale literare și tehnice ce pregătesc pentru activitățile terțiare, liceele și studentele sunt minoritate în disciplinele științifice și tehnice ce pregătesc pentru meseriile din industrie. În domeniul formării continue, în particular cea finanțată de întreprinderi, rata stagierelor femei este cu siguranță în creștere, dar rămâne net inferioară ratei de participare la activitatea economică.

În cercetările care se ocupă de problematica inegalităților*, tema muncii feminine ocupă un loc central. Compararea sistematică a datelor ce privesc locurile de muncă furnizează o panoramă detaliată care duce la următoarea constatare: cea a specificității populației femeilor active, ocupând locurile de muncă cele mai puțin calificate și cel mai prost plătite, mai nesigure, depinzând de conjunctura economică și supuse șomajului**, având o viață profesională mai discontinuă

decît bărbații și posibilități mai mici de mobilitate și mai ales de promovare. Această specificitate a locului femeilor în sfera producției sociale își găsește, în general, o explicație în afara acestei sfere: datorită locului ocupat în familie, importanței sarcinilor lor gospodărești și educative, responsabilități privilegiate în sfera reproducerii, femeile nu pot ocupa decît un loc subordonat și inferior pe piața muncii. Analiza comparată a bugetelor de timp furnizează un suport statistic pentru această interpretare. Pentru indivizii căsătorii, cu doi copii, în 1985, timpul total de muncă pe săptămîna al bărbaților activi (55 ore), aproape echivalent cu cel al femeilor care lucrau în gospodărie (57 ore), era inferior celui al femeilor active (57 ore), dar inegalitățile sînt mai marcante la nivelul repartiției între munca profesională și munca menajeră: 13 ore de muncă menajeră pentru bărbați, 39 ore pentru femei.

Mai recent, studiarea inegalităților între sexe a depășit cadrul sociologiei muncii. Interesindu-se, de exemplu, de femeile cadre superioare (Huppert-Laufner, 1982) sau de fe-

mei în politică (Sineau, 1988), aceste analize pun problema împărțirii puterii*.

■ **RELAȚIILE SOCIALE LEGATE DE SEX.** Punctul de vedere al inegalităților, centrid investigațiile pe comparația între activitatea masculină și feminină, neglijează partea importantă, deși în scădere, a femeilor numite „inactive”; dar ocultează, de asemenea, partea considerabilă a muncii sociale care este munca gospodărească, ce reprezintă mai mult de jumătate din orele lucrate. Privilegiind, timp de o lungă perioadă, analiza relațiilor de clasă, sociologia s-a interesat de diviziunea socială a muncii de producție și a utilizat poziția profesională ca indicator privilegiat al apartenenței de clasă. Centrîndu-se și investigațiile pe cei activi, ea a cuprins cvasitotalitatea categoriei bărbaților, dar nu și pe cea a femeilor: limitîndu-și preocupările la sfera producției, ea nu și-a oferit mijloacele de a analiza poziția socială a femeilor, nici de a înțelege procesul reproducerei.

Cercetările ce se referă la analiza relațiilor sociale legate de sex au debutat repunînd în discuție noțiunea de „muncă feminină”. Analiza muncii domestice, exclusă în problematica dominantă a relațiilor sociale legate de sex, servește drept suport acestor tentative de reconstrucție teoretică ce vizează studiarea ansamblului diviziunii sociale a muncii (munca profesională și munca domestică) și a locului bărbaților și femeilor în ansamblul structurilor sociale. Perspectiva centrală nu mai este în acest caz cea a analizei inegalităților* de situație, nici măcar cea a comparațiilor sistematice a traiectoriilor masculine și feminine. Pot fi explorate două piste de cercetare: la un nivel microsociologic, cel al interacțiunilor între bărbați și femei în sferile profesionale și familiale, la un nivel macrosociologic, cel al construirii unor sisteme de acțiuni care apar ca fiind „în ordinea lucrurilor”.

În primul caz, lucrările de care dispunem se referă îndeosebi la modulurile de construire a traiectoriilor profesionale și familiale ale femeilor, articulația unor strategii în sinul cuplurilor, ca și apropierea de către soț a boğățiilor

școlare și sociale ale soției sale (de Singly, 1987). Sint puse, de asemenea, în evidență plasarea femeilor în stare de inferioritate și existența unor raporturi de putere* în cuplu, dar și condițiile foarte diferite în care se situează ele, în funcție de importanța capitalurilor economice, culturale și sociale ale fiecărui soț. Analiza relațiilor sociale legate de sex vine astfel să imboğățească și nu să respingă pe cea a strategiilor de reproducere și de re conversie a grupurilor sociale.

Dacă ne plămăm în prezent pe un plan mai global, discuția rămîne deschisă în ceea ce privește înseși fundamentele perpetuării dominației masculine, ce poate fi observată atît în societățile industriale sau postindustriale, cît și în societățile studiate de antropologi, inclusiv societățile matriilinare.

Pentru ațorii lucrării colective (apărută în 1984) *Le Sexe du travail*, punctul de plecare este repunerea în discuție a ideii dominante în științele sociale potrivit căreia inferiorizarea socială a femeilor s-ar fi datorat mecanismelor de selecție cărora le este supusă această parte a populației, mai puțin înarmată pe piața muncii. Respingînd modulurile de analiză a muncii femeilor, grup analizat ca marginal, inadapdat la constrîngerile producției, ținînd seama de sarcinile sale familiale, este vorba de a „promova cercetări centrate pe analiza simultană, atît pentru femei, cît și pentru bărbați, a situației în muncă și în familie”. Refuzînd dihotomia producție/reproducere* și analizînd interacțiunile lor, reprezentînd în termenii meseriei sau activității se transformă, relaționarea sferei profesionale și sferei domestice permițînd reînnoirea analizei diviziunii muncii*. Respingînd noțiunea de roluri masculine și feminine, trebuie să ne întrebăm în legătură cu relațiile sociale dintre bărbați și femei și nu numai în sfera privată, obiect tridimensional al sociologiei familiei*. Aceste cercetări implică construirea unor domenii noi, transversale disciplinelor, sociologie a muncii și a familiei, sociologie și psihologie... Ele ajung la discuții animate referitoare la evoluțiile actuale și la viitorul relațiilor sociale legate de sex: „Pentru uni, familia rămîne matricea explicativă a comportamentului la

locul de producție al muncitoarelor; subordonării lor în cadrul acesteia corespunzându-i supunerea la uzină. Pentru alții, dimpotrivă, experiența muncii salariale ar induce într-o manieră mai mult sau mai puțin subterană sau frontală o repunere în cauză a ordinii patriarhale" (*ibid.*, p. 144).

Un text de Pierre Bourdieu furnizează, aproape de analiza practicilor și reprezentărilor unei civilizații tradiționale, cea a kabibililor, o interpretare de ansamblu a fundamentelor „dominației” masculine și a construcției sociale a categoriilor de sex. Conform autorului, care se alătură analizei lui C. Levi-Strauss, „în logica economiei schimburilor simbolice și mai precis în construcția socială a relațiilor de rudenie și de căsătorie, care atribuie femeilor, universal, statutul lor social de obiecte de schimb definite conform intereselor masculine (adică în mod primordial ca fice sau surori) și destinate să contribuie astfel la reproducerea capitalului simbolic al bărbaților, rezidă explicarea primatului universal acordat masculinității în taxinomiile culturale” (Bourdieu, 1990, p. 27). Departe de a fi un fapt natural, este vorba de o construcție socială, dar a cărei eficacitate simbolică provine din retrăducerea sa în termeni biologici în sistemele de reprezentări și în mitologia colectivă. „Forța deosebită a sociodiceii masculine provine din faptul că ea cumulează două operații: ea legitimează o relație de dominare înscrind-o într-un biologic care este în sine o construcție socială biologizată” (*ibid.*, p. 14). În aceste condiții, numai „lupta simbolică” și „conversa colectivă a structurilor mintale” ale bărbaților, ca și ale femeilor sunt susceptibile să permită o reală transformare a structurilor sociale. Privilegiind forța și stabilitatea sistemelor simbolice, care sînt, după autorul citat, fundamental înferiorității statutului social al femeilor, nu riscăm oare să minimalizăm importanța schimbărilor de practici și modificărilor de reprezentări colective care afecțiază relațiile sociale legate de sex în perioada actuală?

▷ Ciclu de viață ► Familie (sociologia -) ► Feminizarea locurilor de muncă ► Inega-

lități sociale ▷ Organizarea sferei domestice ▷ Reproducerea ► Muncă (sociologia -)

● BOURDIEU Pierre, „La Domination masculine”, *Actes de la recherche en sciences sociales*, nr. 84, 1990, p. 2-31.

COLLECTIV, *Le Sexe du travail*, Grenoble, PUG, 1984.

DURU-BELLAT Marie, *L'École des filles. Quelle formation pour quels rôles sociaux?*, Paris, L'Harmattan, 1990.

HUPPERT-LAUFER Jacqueline, *La Féminité neutralisée? Les femmes cadres dans l'entreprise*, Paris, Flammarion, 1982.

INSEE, *Femmes en chiffres*, Paris, CNIDF-INSEE, 1986.

KERGOAT Danielle, *Les Ouvrières*, Paris, Le Sycomore, 1982.

MARUANI Margaret, NICOLE Chantal, *Au Labeur des dames. Métiers masculins, emplois féminins*, Paris, Syros, 1989.

MEAD Margaret, *L'Un et l'autre sexe*, trad. fr., Paris, Denoël/Gonthier, 1966 (prima ediție 1948).

SINEAU Mariette, *Des Femmes en politique*, Paris, Economica, 1988.

SINGLY François de, *Fortune et infortune de la femme mariée. Sociologie de la vie conjugale*, Paris, PUF, 1987.

Relații umane (Relations humaines).

Mișcare apărută în anii '30 în Statele Unite ale Americii împotriva exceselor organizării științifice a muncii (OST*). Principali reprezentanți: E. Mayo, F. Roethlisberger și W. Dickson. Cercetări experimentale la Western Electric, lângă Chicago, între noiembrie 1924 și februarie 1933. Punerea în evidență a „efectului Hawthorne”: importanța motivației individuale și a coeziunii de grup.

Religie (Religion)

■ RELIGIOZITATEA, OBIECT SOCIOLOGIC? Faptul religios pune în fața sociologului o provocare redutabilă. Conform definiției cea mai larg acceptată, o religie constă în esență într-un ansamblu de credințe* și de practici relative la sacru*. Aceste credințe și practici

se află ele însele în relație cu conduita profană a vieții. Ele unesc, în fine, în aceeași comunitate ansamblul indivizilor care aderă la ele. În numeroase religii (iudaică, creștină, mai ales islamică), se presupune că mesajul fondator a făcut obiectul unei revelații: cuvîntul Domnului în persoană se află în textul sacru și, la nivelul variabile, în funcție de confesiuni, în interpretările săi. Într-o manieră generală, referirea la puteri suprasensibile și atenția acordată semnelor prin care se manifestă acestea se regăsesc în toate religiile. Deci oricare ar fi rolul intermediarilor, experiența religioasă este trăită de către credincios ca o relație directă și personală (la limită, în experiența mistică, inefabilă) cu ceva divin existent în sine, ireductibil la orice explicație psihologică sau socio-istorică a reprezentărilor și sentimentelor prin care le inspiră. Universalitatea faptelor de credință* și de cult*, confirmată de istorie, etnologie și chiar preistorie, poate da de gîndit că aspirația la viața de apoi și teama de existența acesteia, chiar sub forme inițial foarte fruste, sînt substanțiale condiții umane. În aceste condiții, dimensiunea religioasă, în ceea ce are ea esențial, pare să scape investigației sociologice. Cu toate acestea, sociologia religiilor există. Care îi sînt demersurile, care îi sînt realizările și, eventual, limitele?

Să subliniem mai întîi că definiția religiozității la care ne referim are legătură cu propria noastră cultură. Multe societăți ignoră deosebirea dintre religios și civil. Termenul de religie nu apare, în sensul apropiat de cel dat de noi, decît în momentul în care creștinismul se impune în Imperiul roman ca religie oficială, recunoscută ca atare de stat, dar distinctă de acesta („Dă Cezarului ce este al Cezarului și lui Dumnezeu ce este al lui Dumnezeu”) și ascultînd de alte legi. Mai ales în Occidentul creștin va avea loc un proces marcat prin autonomizarea progresivă a unor domenii la origine incluse în religios sau plasate sub tutela acestuia (drept, putere civică, filozofie și știință etc.), în mod corelativ, printr-o specificare crescătoare a religiozității ca atare. Aceasta pare mai puțin adevărat sau altfel adevărat pentru alte religii abrahamiche

(mai ales islamul), fără a mai menționa India și China, antichitate clasică, a *fortiori* numeroasele culturi „etnologice” în care religiozitatea, în măsura în care poate fi folosit acest termen, nu are nici același conținut, nici aceleași frontiere. De asemenea (Durkheim insistă), deosebirea sacru*/profan* nu implică neapărat credința în realități transcendente, distincte de lumea sensibilă, ca în religiile noastre. Se poate susține chiar că anumite credințe, ritualuri și învestiri afective (politice, de exemplu) pot prezenta o dimensiune cvasireligioasă. Deci în cultura noastră „ceea ce caracterizează societatea religioasă este că sîrșitul său ultim se află în afara acestei lumi: ea înțelege să comunice cu forțe ascunse care nu rezidă în natura lucrurilor vizibile. Sociologul caută să înțeleagă aceste reprezentări ale vieții de apoi și organizarea relațiilor supranaturale (...). Relațiile dintre cele două societăți, societatea vizibilă și cea invizibilă, se află în centrul preocupărilor religioase: ele intră în mod deosebit în programul sociologiei” (Le Bras, 1960, p. 87). La această definiție riguroasă ne vom opri, chiar dacă vom lărgi, ulterior, referirea la manifestări ale religiozității mai difuze și poate noi pentru unii.

Oricare ar fi convingerile sale individuale, sociologul nu are ca atare vocația de a trașna în materii în care, oricum, alegerile nu se operează în mod unic, nici în principal, din motive demonstrative. Principala sa contribuție, într-adevăr, este de a pune în evidență extraordinara varietate de forme în funcție de care, potrivit culturilor și perioadelor istorice, poate fi dat un răspuns (chiar dacă prin necredință) la anumite întrebări, așteptări șiangoase la care numai o abordare ce face apel la diversele discipline ale omului poate permite să se întrevadă, pe o bază pozitivă, dacă ele sînt sau nu constituente ale condiției umane. Două trăsături deosebite demersul său de alte abordări (mistică, metafizică, estetică) ale religiozității. Este vorba, în primul rînd, despre (neutralizare axiologică*) suspendarea oricărei judecăți asupra existenței unor entități transcendente a căror afirmare se situează în centrul posturii religioase. Este apoi perceperea religiozității ca fenomen so-

cial, în sensul în care „sînt sociale toate manierele de a acționa și de a gândi pe care individul le găsește prestabilite și a căror transmitere se face, în general, prin educație”, cum ar fi limbajul, codul posturilor și conduitele, tehnicile și, dincolo de ele, tot ceea ce constituie o cultură (Mauss, 1901, art. „Sociologie”, în *Essais de sociologie*, Paris, Plon, 1971, p. 16).

Așa cum remarcă Mauss (*ibid.*), nu se poate realiza extrema diversitate a religiilor observabile plecînd de la „sentimentele religioase foarte generale care sînt de obicei atribuite omului (respect și teamă de ființele superioare, frîmțările legate de infinit)”, pentru că, în acest caz, „fiecare om, sub influența emoțiilor, își va reprezenta în felul său ființele superioare și își va manifesta față de acestea sentimentele așa cum i se va părea convenabil să o facă. Or, o religie atît de simplă, atît de nedeterminată nu a existat niciodată. Credinciosul crede în dogme” și acționează conform unor rituri” extrem de complicate, care îi sînt de altfel inspirate de grupul religios căruia îi aparține; în general, el cunoaște foarte puțin aceste dogme și aceste rituri și viața sa religioasă constă, în mod esențial, într-o participare depărtată de credințele și actele oamenilor însărcinați în mod special să cunoască lucrurile sacre și să intre în contact cu ele, iar acești oameni înșiși nu au inventat nici dogmele, nici riturile, ei le-au învățat prin tradiție și veghează mai ales să le păstreze de orice alterare. Sentimentele individuale ale unui credincios nu explică deci nici sistemul complex al reprezentărilor și practicilor care constituie o religie, nici autoritatea prin care aceste moduri de a gândi se impun tuturor membrilor Bisericii (Mauss, *ibid.*, p. 12). Pot fi formulate mai multe rezerve în legătură cu un text marcat de realitatea care l-a inspirat (catolicismul în Franța), epoca în care a fost redactat, paradigmele” și, fără îndoială, valorizările subînțelese. Să reținem doar că dacă individul poate acționa asupra elementului religios, ca asupra oricărei realități sociale, inclusiv limba (dacă nu, nimic nu s-ar transforma), el nu le inventează și nu face cu ele

ce vrea: ca toate faptele de cultură, acestea se înscriu într-o istorie.

■ RELIGIE ȘI SOCIETATE. Nu din simplare „părinții fondatori” ai sociologiei s-au confruntat cu faptul religios, în același timp miză teoretică și, cel puțin pînă într-o perioadă recentă, instanță majoră a unui mare număr de societăți umane. Să încercăm să degajăm liniile de forță care, dincolo de afirmații cu pasiune și indefinit discutate, rămîn pentru cercetare referințe vii, chiar cu titlu de sugestii, dacă nu provocări.

O primă inovație constă în a lua în considerare religiozitatea ca producție socială, în cadrul unei abordări istorice a mișcării societăților globale. La Marx și Engels, de exemplu, acest demers se prezintă sub două aspecte principale. Încă de la primele lor opere, religia este concepută ca o compensare fantastică a necazurilor, „expresie a unei disperări reale” și „protest” împotriva acestei disperări, „suspin al creaturii oprimate, suflul al unei lumi fără inimă, spirit al unor condiții sociale din care spiritul este exclus, (...) opiu pentru popor”: „abolirea iluziei religioase implică nu persecutarea religiei, ci atacarea practic a condițiilor sociale alienate în care se înrădăcinează apelul la salvarea religioasă” (*Critique de la philosophie du droit de Hegel*, 1843, în Marx, Engels, 1968). În lucrările ulterioare, se regăsește această teză fundamentală: în același timp, investigația istorică conduce la construirea unor modele interpretative mult mai complexe.

Avem un exemplu: cercetările lui Engels în legătură cu luptele religioase din epoca mediu și Renaștere (cf. *La Guerre des paysans*, 1850, *ibid.*). În măsura în care, în interiorul unei formațiuni sociale date (ca în cazul Europei medievale), religia, din motive istoric explicabile, este în același timp principiu organizator al vieții sociale, fundament al legitimității puterii și mod exclusiv de reprezentare a lumii, orice protest social sau politic se prezintă sub forma unor confruntări religioase și se „exprimă” într-o limbă religioasă, chiar dacă trimite, pentru istoric, la realitatea structurii și opozițiilor de clasă. Acesta este cazul

marilor erezii sau reforme medievale în care adesea luxului prelaților și cîrdășiei lor cu puternicii zilei li se opune reînnoirea la puritate și la simplitate evanghelică („Cînd Adam ară și Eva torcea, unde era nobilii?”); la fel. Reforma protestantă, și ea marcată de o „reînnoire” la Scripturi, și în care Marx și Engels, ca mulți dintre contemporanii lor, vedeau o primă manifestare a individului burgez modern, prefigurare, din acest punct de vedere, a supusului autonom al filozofiei Luminilor.

Durkheim și școala sa și-au întemeiat raționamentul plecînd de la societățile numite în epoca lor „primitive”, în funcție de o perspectivă evoluționistă foarte criticată ulterior, și presupuse a scoate la iveală „formele elementare” ale socialului și în particular ale religiozității. Aportul lor este însă considerabil. Pentru Durkheim, religia se definește prin distincția figurată între două domenii: cel al sacralului (obiect de prescripții și interdicții categorice, în afara domeniului discuției și al aprecierii personale) și cel al profanului”. Ea are forță și autoritatea de a fi expresia sau, cum spune Le Bras, „proiecția” simbolică a societății: structura lumii sacre, mituri de origine, organizarea cosmosului, tot atitea transfigurări sublimite ale universului social, ale subdiviziunilor sale, ierarhii, reguli, norme” și valori (orice restructurare a grupului sau redistribuire a puterii este însoțită, va nota Maïnowski, de reducere și justificare lor mitică). În acest sistem simbolic, riturile, mai ales cele colective, joacă un rol central, pe măsura forței lor emoționale: „Cultul nu este pur și simplu un sistem de semne prin care credința se traduce în afară, este colecția de mijloace prin care ea se creează și se reînnoiește periodic. Indiferent dacă constă în manevre materiale sau în operații mintale, este întotdeauna eficace” (Durkheim, 1985). Matricea originală a ceea ce se va autonomiza mai tîrziu în morală, drept, știință etc., religia creează, și va crea multă vreme singură, autoritatea spirituală a colectivității asupra indivizilor. În acest sens, religia (contrar afirmațiilor marxiste în legătură cu „slăbirea” sa într-o societate eliberată de exploatare” și de

alienare”) își asumă, după părerea lui Durkheim, o funcție de neînlocuit. Problema nu este de a aboli sau „depăși”, ci de a o înlocui cu alte sinteze justificatoare, fondate pe morală și știință și mai potrivite pentru a asigura un consens și o coeziune socială într-un univers marcat de modernitate.

În raport cu aceste abordări, originalitatea lui Max Weber este dublă. Pe de o parte, el se ferește să propună o viziune la fel de globală și valorizată a religiei și a ceea ce va deveni ea. Pe de altă parte, el ia în calcul (și, am spune noi, în serios) logica proprie și sensul existențial al atitudinilor, conduitei și mizelor religioase. Acestea nu sînt, după părerea lui, numai sau în principal expresia, reflexia sau instrumentul organizării grupurilor și conflictelor de clasă; ele sînt de asemenea factorul cauzal relativ autonom al orientării comportamentelor și mobilizărilor individuale și colective. În ceea ce privește protestantismul”, de exemplu, Weber (1970) se întreabă în legătură cu implicațiile în lanț care unesc ideea exclusiv teologică a predestinării (în virtutea înfințării și eternității divine, totul este scris pînă la sfîrșitul lumii și fiecare este, pentru eternitate, sortit mîntuirii sau osîndii), căutarea neliniștită, în reușita mondenă, a semnelor alegeții, avînd drept consecință organizarea metodică a conduitei, o muncă îndrîjită concepută ca vocație, arbitrajul auster în favoarea investiții și acumulării, spre deosebire de tendința nobililor de a consuma ostentativ, de a se bucura de viață și de a delapida. În ciuda aparențelor, Weber vede în anumite aspecte ale protestantismului” (mai ales în versiunea sa puritană) unul din factorii care au permis apariția acestuia în Europa secolelor al XVII-lea și al XVII-lea și numai aici a acestei inovații absolute care este capitalismul modern. Mai general, Weber va consacra multe atenții logicii proprii domeniului religios (diviziunea muncii” religioase, strategii și lupte pentru putere” în interiorul diferitelor Biserici) și efectelor sale asupra stilurilor de viață”, culturilor” și ansamblului activităților sociale, inclusiv în dimensiunea lor economică.

Osificate în doctrine rivale, aceste teorii nu pot deci să reprezinte un obstacol pentru

un demers științific. Considerate, dimpotrivă, ca bilanșuri și reinterpretări, ideologice și epistemologice determinate, cunoștințele dobândite la un moment dat și cu condiția de a fi considerate provizorii și supuse unei validări empirice, furnizează muncii de investigație un cadru conceptual de neîncolțit. Se vor găsi mai multe sugestii pentru analiza mișcărilor de inspirație (sau/și de expresie) religioasă asupra cărora evenimentele actuale focalizează atenția și, în orice caz, un ajutor pentru a construi în mod operațional obiectul cercetării. Să luăm, de exemplu, catolicismul francez pentru a servi de referință privilegiată, ținând cont de bogăția materialelor disponibile. Avem de-a face, mai întâi, cu un grup social: cel, istoric constituit, al francizilor catolici. Cîi? Cum? În ce sens? Acest grup - și este vorba despre o caracteristică a catolicismului - este încadrat și animat de un nucleu de specialiști (clerici) și de militanți larg ramificat și ierarhic organizat, de la parohie la dioceză, la Biserica națională și la Biserica universală, fără a mai vorbi despre rolul „secant” al mișcărilor catolice: și din nou: Cîte? Ce re-surse? („Nici un cleric fără patrimoniu”, scrie Gabriel Le Bras). Ce moduri de recrutare și de educare, de funcționare internă, de reglementare, de tranzații între grupuri și instanțe și, în principal, de relații cu credincioșii, în multiple dimensiuni ale unei pastorale din care își extrage sensul viața ecleziastică și de unde își trage forța? În fine, dacă aceste funcții sînt foarte diferențiate, toate sînt dependente de ceea ce reprezintă specificitatea unei societăți religioase: respectiv un sistem (intelectualmente foarte elaborat) de reprezentări și „de credințe” relative la divin, ele însele încorporate în sistemul ceremonialului și al riturilor. Această organizare simbolică, cu mare capacitate de mobilizare afectivă (să ne gândim la încălcarea emoțională a unor teme precum Crăciunul sau Răstignirea sau la practici precum spovedania sau împănășania), unește strîns doctrina mîntuirii, regulile existenței private (și urmarea actelor sacramentale care o accentuează), normele vieții domestice, drepturile și îndatoririle omului în societate, principiile organizării sociale

legitime. Ce interacțiune* există între acest sistem și societatea în care se înrădăcește, care îl marchează, dar și pe care o marchează, în mod foarte plauzibil? Și mai ales: ce relații există între acest model teoretic și realitățile observate?

■ MĂSURAREA RELIGIOZITĂȚII? Cum să măsurăm gradul de religiozitate al unei populații și să încercăm să fi pătrundem sensul? Monografii* ale unor societăți locale (Lambert), anchete* prin interviuri nondirective (Donegani, Lescanne), extragerea de informații din caietele de rugăciune (Bonnet) sînt unele dintre multiplele căi ce se oferă sociologului pentru a încerca să pătrundă sensul pe care actorii îl dau actelor lor religioase: „O semiologie atentă descoperă câteva lucruri verosimile, pe care chestionări citele le pot converti în certitudini. Echipamentul, atitudinea, chiar punctualitatea persoanelor prezente la o ceremonie lasă să se presupună forța atașamentului lor la grup (și, de asemenea, am spune noi, la sistem)” (Le Bras, 1960, p. 83). Aceste abordări calitative sînt esențiale într-un domeniu în care, poate mai mult decît în altul, sociologia trebuie să fie comprehensivă sau să nu fie deloc. Ele nu exclud de fet, dimpotrivă, recursul la date cantitative. Într-o țară în care, cel puțin de la separarea Bisericii de Stat, nici o indicație în legătură cu religia nu figurează în actele oficiale, dispunem totuși de mai multe surse. Cea a statisticii religioase, mai întîi: hirotonisirea preoților, extragerea de date din registrele de botezuri, căsătorii și înmormîntări religioase etc. Mai există, de asemenea, recensămîntul practicilor de cult catolic realizat în anii 1950-1960 sub coordonarea canonicului Boulard: el oferă (avantaj incomparabil) un recensămînt prin numărare exhaustivă, realizat de parohi, parohie de parohie; are totuși unele lacune și mai ales nu a fost reactualizat, cel puțin la scară națională. Cea-laltă sursă este constituită de anchetele* prin sondaj* (Sutter, 1984, referire în Hervieu-Léger, Champion, 1986). Desigur, acestea din urmă (ca și în cazul votului) înregistrează declarații care pot diferi de comportamentele

efective. S-a putut stabili, de altfel (Boulard, citat în Michelat, Simon, 1977), că există o concordanță acceptabilă între rezultatele lor și cele obținute prin recensămîntul direct al practicilor.

Ce criterii trebuie folosite? La nivelul mai elementar al analizei, o religie este mai întîi un grup de apartenență. În cazul catolicismului, apartenența este determinată în mod canonic de botez. Acesta nu face, desigur, obiectul unei alegeri a individului interesat și conținutul său religios pune anumite probleme: există destule norme* care prevalează în mediul familial și deschid cel puțin posibilitatea unei eventuale socializări religioase. Ne putem referi, de asemenea, la „apartenențe subiective”, așa cum rezultă, în anchetele prin sondaj, din răspunsurile persoanelor chestionate în legătură cu religia lor. Dar și aici, ce anume semnifică faptul de a se declara catolic, de exemplu, dincolo de sentimentele de apartenență, eventual într-o manieră foarte lașă, grupului catolicilor și de a valoriza pozitiv această referință?

De fapt, orice apartenență la un grup este gradată. Poți fi mai mult sau mai puțin catolic, în funcție de faptul de a fi primit sau nu o educație catolică, de a adera în prezent cu mai mare sau mai mică intensitate la un cerc mai mult sau mai puțin larg de credințe*, de a participa mai mult sau mai puțin la ritualurile proprii catolicismului. Frecvența asistării la slujbă este criteriul general reținut, în sociologia religioasă, pentru a măsura acest grad de apartenență. În tratamentul anchetelor prin sondaj, indicatorul utilizat combină deci informațiile culese în legătură cu religia persoanei interogate și în legătură cu participarea sa la cult*. Cele care indică o religie altă decît cea catolică reprezintă aproximativ 4% din eșantioane în anchetele care se referă la populația franceză; din motive de efective, ele nu sînt, în general, luate în considerare în analiză.

Validitatea asistării la slujbă a fost mult contestată ca veritabil indicator religios. Nu se cunosc oare credinșii care nu practică și practicanții a căror fervoare religioasă pare să pună probleme? Mai teoretic, nu asistăm la o disociere crescîndă între implicarea religio-

să personală și participarea la ritualuri și supunerea la regulile instituției? Mai multe studii au fost consacrate acestei chestiuni și au ajuns la aceleași concluzii (cf. mai ales Maitre, 1972, Michelat și Simon, 1977 și 1985, referiri în Michelat, 1990). Noi ne vom referi în esență la ultima (Michelat, 1990), cea mai completă și fondată pe datele celei mai recente (1986):

1. Există o foarte puternică relație între frecvența asistării la slujbă, cea a participării la alte practici și nivelul de credință. Cel puțin o dată pe an se împărțesc 87% din catolici practicanți duminicali, 75% din practicanți lunari, 23% din practicanți ocazionali, 5% din catolici nepracticanți, 0% din cei fără religie. Pentru un nivel de credință înalt, procentajele sînt, în aceeași ordine: 92%, 83%, 58%, 27%, 3%; pentru rugăciune, despre care este dificil de susținut că nu implică un minimum de credință, avem: „în fiecare zi” sau „adesea”: 87%, 73%, 64%, 14%, 3%. În fine, cei pentru care credința ocupă un loc foarte important sau destul de important în viața de fiecare zi reprezintă, tot în aceeași ordine: 97%, 93%, 61%, 32%, 6% (Michelat, 1990). Desigur, aceste relații nu sînt decît probabiliste. Există persoane foarte credincioase care nu practică și practicanți fervenți care nu cred: primii reprezintă 3% din eșantion, ceilalți 1.5% (*ibid.*). S-a spus de multe ori că participarea la marile rituri de trecere (practică „sezonieră”) era puțin încărcată de semnificații religioase: anchetații botezați, căsătorii la biserică și care doresc să fie înmormîntați religios reprezintă, cu toate acestea, 51%, care se situează la un nivel ridicat de credință, contra 17% din cei care se declară numai catolici, fără a prezenta nici unul dintre acești trei indici (*ibid.*).

2. Aceeași relație de ordin se regăsește și în cazul altor dimensiuni religioase (atitudinea vizavi de Biserica-instituție, participarea la activități religioase altele decît cele de cult). Ea se verifică în legătură cu opoziția față de liberalismul sexual sau divorț, care, crescînd o dată cu nivelul de integrare religioasă, devine majoritară la catolicii practicanți, chiar dacă o minoritate semnificativă a lor, mai ales cei mai tineri, manifestă în aceste domenii

opinii eretice (Michel, Simon, 1977). Aceiași este cazul atitudinilor favorabile achiziției unui patrimoniu, justificabile pe baza unui calcul economic: printre cei de 18-29 de ani, proporția celor care fac economii în vederea cumpărării unei locuințe trece astfel de la 12%, la cei fără religie, la 41%, la catolicii practicanți; relația se verifică oricare ar fi nivelurile studiilor și veniturii (Michel, Simon, 1985). În fine, numărul celor care votează cu partidele de dreapta crește în mod regulat o dată cu nivelul de integrare religioasă; el devine masiv majoritar la catolicii practicanți (cf. Comportament politic). Există deci o puternică relație între nivelul de practică, nivelul de credință, atitudinea vizavi de instituție, gradul de adeziune la sistemul normelor*, valorilor*, opiniilor socio-politice care au prevalat de-a lungul istoriei în catolicism. Practica religioasă, așa cum am definit-o mai sus, constituie în această privință un bun indicator al ceea ce numim nivel de integrare în catolicism.

■ MEDIUL SOCIAL ȘI APARTENENȚELE RELIGIOASE. Pozitive sau negative, atitudinile și conduitele relative la religiozitate sunt eminamente personale. Din această cauză, distribuția lor nu este una oarecare. Harta practicilor catolice din Franța face să apară contraste considerabile de la o regiune la alta (Isambert, Terrenoire, 1980); astfel, procentajele de credincioși adulți relevată în urma recensământului realizat de Fernand Boulard (1952-1965) sînt de 4% în cantonul Treignac (Corrèze), față de 94% în cantonul Plabennec (Finistère-Nord). Toate aceste cercetări atestă constanța în timp (și permanența încă și astăzi) a configurațiilor astfel conturate. Nici industrializarea, nici urbanizarea nu permit să ne dăm seama: regiunile Nord-Finistère, Vendée, Auvergnon, în mod tradițional catolice, nu sînt mai puțin rurale decît Limousin-ul, „fin”; Alsacia „fidelă” nu este nici mai puțin industrializată, nici mai puțin „modernă” decît altă regiune franceză. La urma urmei, în zonele foarte catolice, ruralul este mai puternic integrat catolicismului decît urbanul; în zonele foarte detașate

din punct de vedere religios, urbanul este mai puțin radical decît ruralul (Boulard, Rémy, 1968, referiri în Michel, Simon, 1977). Cadru ecleziastic mai mult sau mai puțin restrîns, subculturi* locale mai mult sau mai puțin impregnate de catolicism, interacțiune între cultura religioasă savantă, rotul elitelor*, organizarea și stratificarea societății locale, religie populară (cf., de exemplu, Lambert, 1985); tot ațtea elemente care trimit la o istorie seculară ale cărei anume cezuri majore (Revoluția franceză, Reforma și Contrareforma) par să constituie noduri decisive.

Într-o aceeași zonă, comportamentele nu sînt însă omogene (Isambert, Terrenoire, 1980). Peste tot (și cu toate celelalte caracteristici constante), femeile merg la biserică mai mult decît bărbații: efect și de asemenea factor al unei diviziuni sexuale persistente a statuturilor* și rolurilor* sociale și al unei atenții particulare acordate socializării* religioase a fetelor, viitoare păzitoare ale căminului și agent privilegiate al transmiterii convingerilor, normelor* și valorilor* de la o generație la alta. La fel, nivelul de integrare religioasă variază aproape peste tot invers proporțional cu locul în stratificarea socială*. Funcționarii, și mai ales muncitorii, sînt cei mai puțin practicanți. Acest lucru nu a fost întotdeauna adevărat (nici nu poate fi generalizat la toate țările) și în aceste categorii poate fi găsită cel mai puțin rar menținerea unui nivel semnificativ de credință asociat cu absența practică (cf. Michel, 1990). Global, agricultorii sînt cei mai practicanți, la egalitate cu cadrele superioare, profesiile liberale, industriași și marii comercianți; dar ei sînt cu atât mai mult cu cît întreprinderea lor este mai importantă. În zonele foarte religioase, ei practică mai mult decît cadrele și alte profesii „superioare”: lucrurile stau invers în zonele foarte nereligioase. Înseamnă că un muncitor din zona religioasă are incomparabil mai multe șanse de a fi practicant decît un cadru superior, patron sau agricultor din zona „liberă”: conform aceluiași date, 86% din muncitorii mergeau la biserică în mod regulat în momentul anchetei în cantonul Plabennec,

comparativ cu cantonul Treignac: 19% din industriași, mari comercianți, profesii liberale și 3% din agricultori.

Aceasta vrea să spună ce importanță are faptul că a fi sau nu practicant și a împărtăși convingerile corespondente depinde de diversele medii de apartenență la intersecția cărora individul se găsește plasat și în interacțiune cu care el își construiește personalitatea psihosocială. Familia*, loc al primelor învățări, cu ceea ce ele comportă în ceea ce privește dinamica afectivă, pare să joace în această privință un rol esențial (Boulard, Rémy, 1968; Percheron, 1982; referiri în Michel, 1990). Proporția de practicanți cel puțin ocazionali trece în 1986 de la 52%, cînd tatăl și mama persoanei chestionate sînt sau erau ei înșiși practicanți, la 27% (tată sau mamă) și 11% (nici unul din cei doi); cea a neprecitanților și fără religie se stabilește respectiv la 45%, 70% și 87%: în pofida scăderii practicilor de la o generație la alta, probabilitatea de a fi practicant depinde foarte mult de practica religioasă a părinților. Cîte astfel, aceste date arată că 80% din actualii practicanți de duminică au avut doi părinți practicanți: 11% unul singur, 7% nici unul. Se poate deci să provii dintr-o familie neprecitanță și, în funcție de o dinamică existențială proprie și de contacte sociale ce deschid către alte orientări, să devii tu însuși practicant fervent, dar acest caz este rar (0,77% din eșantion). Socializarea familială acționează, de asemenea, asupra credințelor: chiar dacă nu mai practică, copiii practicanților rămîn net mai credincioși decît copiii neprecitanților. Faptul de a fi fost sau nu catehizat cumulează propriile efecte cu cele ale influenței familiale. În fine, cu cît au fost mai precoce abandonarea prezenței la slujba religioasă și încetarea corelativă a răspîrării învățării religioase, cu atît este mai puțin probabilă implicarea religioasă adultă: cei care spun că în viața lor credința deține un loc foarte important sau destul de important reprezintă 7% din cei care nu au asistat în mod regulat la slujba religioasă, 25% din cei care au încetat să mai asiste înainte de vîrsta de 13 ani, 59% din cei

care au întrerupt după 21 de ani, 96% din actualii practicanți duminicali (Michel, 1990).

■ DECLIN, RECRUDESCENȚĂ, MUTAȚIE A RELIGIOZITĂȚII? Dacă relațiile între variabile (și ipotezele interpretative pe care le sugerează ele) arată o mare stabilitate în timp, realitatea este departe de a fi statică. Toți indicatorii arată un important regres al catolicismului în Franța în ultimele trei decenii. Identificarea cu catolicismul rămîne foarte importantă: 86% dintre francezii chestionați se declarau catolici în 1966, 81% în 1988. Procentajul celor „fără religie” trece de la 10% la 15%. Rata celorbotezați este dificil de calculat, dar pare a fi în scădere semnificativă (INSEE, 1990); totuși, în jur de 90% dintre francezii chestionați actualmente se declarăbotezați. Proporția căsătorior catolice (din 100 de căsătorii civile fără soț divorțat) trece de la 76,7% în 1977 la 70,4% în 1987. Preții secularizați (seculiers = care nu aparțin nici unui ordin sau institut religios - n.r.) erau 41 642 în 1960, față de 28 175 în 1985, deci o scădere de 30% în 25 de ani; clerul îmbătrînește și numărul deceselor și plecărilor anuale îl depășește foarte mult pe cel al hirotonisiilor (Potel, în *Données sociales*, INSEE, 1990). Mai ales se înregistrează o diminuare considerabilă a asistenței la slujba religioasă, a cărei perfinență, ca indicator global al nivelului de integrare la catolicism și adeziune la organizarea simbolică* corespondentă, a fost arătată. La mijlocul anilor 1960, între 20% și 25% din francezi se duceau în fiecare duminică la slujba religioasă: ei sînt în jur de 11% în 1986. Rata credincioșilor practicanți variază invers proporțional cu vîrsta și diminuarea participării tinerilor este deosebit de spectaculoasă. În 1986, 5% dintre cei de 18-25 de ani se declarau practicanți duminicali, în timp ce acesta este cazul a 23% dintre cei de 65 de ani și mai mult, 26% din primii, față de 6% din ceilalți, se declară fără religie. Aceiași este și cazul celorlalți indicatori (Michel, 1990). Comparația între cele două anchete la interval de 10 ani dă de gîndit că nu este un efect al vîrstei* ca atare,

ci un fenomen de generație". O singură excepție, importantă: credința în viața de după moarte („ceva” sau „o viață nouă”) este practic staționară, indiferent de vîrstă, cu mai mult de 60% de răspunsuri pozitive. „Ca și cum, într-un context de pierdere a influenței religioase instituționale, ar subzista nevoia de a gera teama de moarte, nucleul cel mai rezistent al religiozității” (Michelat, 1990).

În pofida acestor regrese considerabile, într-adevăr, Franța nu a devenit un deșert religios și rezultatele unei activități de împregănare milenară nu au fost șterse dint-o dată. Tocmai am observat importanța pe care o păstrează identificarea catolică și marile ritualuri de trecere care sînt botezul și căsătoria. Datele cele mai recente aruncă o lumină semnificativă asupra acestor constatări: 32% dintre francezii chestionați în 1986 ar apela „cu siguranță” la un preot dacă viața le-ar fi în primejdie, 57% se roagă, chiar dacă în anume împrejurări. 72% doresc să fie înmormîntați religios, 23% declară că cred în Iad, 33% în Judecata de apoi, 41% în prezența reală în euharistie, 46% cred în miracole, 61% într-o lume de după moarte; pentru 80%, existența lui Dumnezeu nu poate fi exclusă (Michelat, 1990). Ar trebui să evocăm și celelalte religii prezente în Franța: efectivele avansate se situează între 500 000 și 700 000 pentru evrei, între 1 600 000 și 4 000 000 pentru musulmani, în jur de 800 000 sau 900 000 pentru protestanți (Bensimon, Etienne, Kepel, Baudérot, Guillaume, citați în INSEE, 1990). Imprecizia unora dintre aceste estimări arată problemele puse de definire și de surse de care se lovește cercetarea: în plus, se pune problema conținutului în exclusivitate religios al identificărilor astfel făcute. Fiecare religie cheamă la construirea unor indicatori adaptați la specificitatea sa dogmatică și rituală și la punerea la punct a unor dispozitive de anchetă adecvate: cercetările în curs vor permite, fără nici o îndoială, conturarea unui tablou mai complet și mai fin al apartenențelor, practicilor și credințelor religioase în Franța actuală, independent de naționalitatea celor care trăiesc aici. Putem afirma, de asemenea, că a risca o trecere în revistă

planetară atît de puțin fondată iese din limitele prezentei lucrări.

Aceeași prudență trebuie avută în vedere în ceea ce privește diagnosticul și prognosticul. Regresul catolicismului, care afectează de asemenea și alte confesiuni și care se observă cel puțin în câteva țări dezvoltate, va marca oare un declin inexorabil al elementului religios în fața „modernității”? Nimic nu este mai puțin sigur, nici așa de simplu. Am putut vorbi despre o creștere a „integrismelor”. Fără a tranșa în legătură cu ceea ce vehiculează acest termen, să observăm că adepții unei confesiuni pot în același timp să diminueze ca număr și, trăindu-și angajamentul într-un mod mai religios decît predecesorii lor, să o manifeste într-o manieră, dacă nu mai fățșă, cel puțin mai militantă: acesta pare a fi cazul credincioșilor actuali, comparați cu cei de acum treizeci-patruzeci de ani, și exemplul Reinnoirii charismatice, ca și absența unei crize de vocație în ordinea religioasă pot fi interpretate în același sens. Aparenta recrudescență a afirmațiilor și înfruntărilor religioase în mai multe religii ale lumii atrag cu siguranță atenția: ele trebuie studiate, întrebîndu-ne în fiecare caz ce anume în ele relevă o reîntoarcere efectivă la religiozitate sau/și o căutare a legitimității și o refundare identitară

Chiar în Franța, s-a putut observa locul pe care îl păstrează anumite credințe, mai ales acelea care nu sînt specifice catolicismului, nici măcar unei anumite religii instituite (Dumnezeu, lumea de apoi). Mergînd mai departe, trebuie să ne întrebăm în legătură cu răspîndirea ezoterismelor și sectelor, a credinței în paraștiințe, pe scurt în legătură cu ceea ce Jacques Maître propune să se considere ca o „religiozitate fără Dumnezeu”. Spre deosebire de credințele și practicile catolice, credința în astrologie și paranormal crește atunci cînd se trece de la categoriile de persoane mai în vîrstă la cele mai tinere, ca și cum adeziunea la o „nebulosă de religie deconsecrionalizată” (Maître) ar compensa parțial distanțarea de religia instituțională (cf. Boy, Michelat, referiri în Michelat, 1990). Trebuie de asemenea acordată atenție transformărilor în curs în

catolicism sau, mai exact, în creștinism (Hervieu-Léger, Champion, 1986). Pentru a ne limita la un exemplu, noile practici de cult, ca participarea la grupuri de rugăciune, pot să rămîna puțin răspîndite din punct de vedere statistic și cel mai adesea constituie un complement și nu un substitut al practicii de cult instituționale (Michelat, 1990); aceasta nu exclude faptul că ele pot fi foarte semnificative și nimic nu ne permite să afirmăm că, la fel ca diversele ecumenisme care se încearcă, ele sînt sau nu purtătoare ale viitorului. A considera că aspirația religioasă se înrădăcează în contradicțiile sociale și pierderea de sens care le însoțește poate fi socotit ca un fapt parțial, dacă nu redukționist: „modernitatea” pare în orice caz să prezinte contradicții prea profunde și prea structurale pentru a se putea prognoza o relație automată și liniară între eventuala sa dezvoltare și un regres al religiozității (cf. Hervieu-Léger, Champion, 1986).

▷ Catolicism social ► Comportament politic ▷ Credință ▷ Cult ▷ Biserici ▷ Organizații simbolice ▷ Profetism ▷ Protestanțism ▷ Rituri ▷ Sacru ▷ Sectă ▷ Socializare

● DURKHEIM Émile, *Les Formes élémentaires de la vie religieuse*, Paris, Presses universitaires de France, 1985 (prima ediție, 1912).

HERVIEU-LÉGER Danièle, *CHAMPION* François, *Vers un nouveau christianisme?*, Paris, Le Cerf, 1986.

INSEE, *Données sociales 1990*, Paris, Institut national de la statistique et des études économiques, 1990.

ISAMBERT François-André, TERRENOIRE Jean-Paul, *Atlas de la pratique religieuse des catholiques en France*, Paris, Presses de la Fondation nationale des Sciences politiques et éd. du CNRS, 1980.

LAMBERT Yves, *Dieu change en Bretagne*, Paris, Le Cerf, 1985.

LE BRAS Gabriel, „Problèmes de la sociologie des religions”, în *Traité de sociologie* (sub coordonarea lui GURVITCH Georges), vol. II, Paris, PUF, 1960.

MARX Karl, ENGELS Friedrich, *Sur la religion*, trad. fr., Paris, Ed. sociales, 1968.

MICHELAT Guy, SIMON Michel, *Classe, religion et comportement politique*, Paris, Presses de la Fondation nationale des Sciences politiques et Éd. sociales, 1977.

MICHELAT Guy, „L'identité catholique des Français”, *Revue française de sociologie*, iulie-septembrie (p. 355-388) și octombrie-decembrie 1990 (p. 609-633).

WEBER Max, *L'Éthique protestante et l'esprit du capitalisme*, trad. fr., Paris, Plon, 1970 (prima ediție 1920).

Reportabilitate (Reportabilité) ▷ Cifra negativă

Reprezentarea salariaților (Représentation des salariés) În cadrul fiecărei întreprinderi, există trei instanțe care asigură reprezentarea salariaților. Instituția delegațiilor personalului este cea mai veche (1917), dar nu s-a generalizat decît începînd cu iunie 1936 (acordurile Matignon). Cîțiva ani mai tîrziu, au fost puse la punct **comitetele de întreprindere** (ordonanța din 22 februarie 1945). Recunoașterea exercitării dreptului sindical chiar în interiorul fiecărei unități de producție și traducerea sa imediată, respectiv desemnarea **delegațiilor sindicale**, sînt mult mai recente (legea din 27 decembrie 1968).

Domeniul de aplicare a acestor diferite legislații depinde de efectivele folosite (50 pentru alegerea delegațiilor sindicale, 11 pentru alegerea delegațiilor personalului). Misiunile care le sînt proprii se exprimă, în funcție de caz, prin intermediul dreptului la informare, participarea la activitățile de gestiune sau stabilirea unor platforme revendicative.

Membrii comitetului de întreprindere și delegațiilor personalului au în comun faptul că sînt aleși, în condiții practic identice, de ansamblul salariaților (și aceasta pentru un mandat de doi ani, cu posibilitatea de reînnoire a mandatului). Delegații sindicale sînt desemnați de organizația lor pe o durată limitată.

Legea din 28 octombrie 1982 precizează și lărgeste atribuțiile respective ale acestor instituții diferite.

Reprezentări sociale (Représentations sociales). Reprezentările sociale (RS) se prezintă sub o mare diversitate fenomenală: imagini ale realului, credințe, valori, sisteme de referință, teoriile socialului... care, în realitatea concretă, cel mai adesea coexistă. Nu este nimic uimitor în aceasta dacă înțelegem că RS corespund unei exigențe fundamentale a gândirii umane, necesitatea de a reprezenta realul, că acesta este în același timp divers și de temut dintr-o multitudine de puncte de vedere, ele însele depinzând de caracteristicile istorice și sociale ale actorilor.

Cu toate acestea, și indiferent de formele pe care ar putea să le ia, RS au în comun faptul că sînt o manieră de a gândi și de a interpreta realitatea cotidiană. Ele sînt o producție mentală socială, distinctă prin modul de elaborare și de funcționare de celelalte forme de idei colective care sînt știința, miturile, religia, ideologia. Mai precis, se va desemna prin RS cunoașterea la nivelul simțului comun, social elaborată și împărțită, construită pentru și de către practică și care curează la structurarea realității noastre. Cunoaștere a realului la edificarea căruia contribuie, RS sînt deci produse și procese ale unei elaborări atît psihologice, cît și sociale.

Concret, o RS este întotdeauna definită de un conținut: informații, imagini, norme și modele, opinii, credințe, atitudini, valori... Toate aceste elemente se raportează la un obiect: indivizi, fapte de societate, mecanisme politice sau economice. Dar o reprezentare este, de asemenea, și de manieră inseparabilă, reprezentarea cuiva (un individ, dar poate fi vorba și de un colectiv: o familie, un grup, o clasă), el însuși în relație cu alți subiecți. Astfel, „orice reprezentare socială este reprezentarea a ceva și a cuiva. Ea nu este nici dublul realului, nici dublul irealului; nici partea subiectivă a obiectului, nici partea subiectivă a subiectului. Ea este procesul prin care se stabilește relația între ele” (Jodelet, în Moscovic, 1984, p. 361). De aici decurge că RS se prezintă întotdeauna sub două fațete: cea a figurii și cea a semnificației, tot atît de puțin dissociabile ca și cele două fețe ale unei pagini de hirtie. Făcînd să corespundă fie-

cărei imagini un sens și fiecărui sens o imagine, ele constituie o formă particulară de gândire simbolică.

Această poziție intermediară, la interfața dintre obiect și subiect, dintre imagine și semnificație, dintre psihologic și social, face ca RS să se expună riscului ca una dintre dimensiunile care le constituie să fie accentuată în dauna altora. Ele riscă, în particular, ca fenomene de cunoaștere, să fie reduse la mecanisme pur psihice, ca o producție socială, să fie diluate în fenomenele culturale sau ideologice. Pentru a evita acest dublu pericol, abordarea conceptului care ca să fie situat mai întîi în raport cu diferite uzanțe. Apoi vom vedea cum psihologia socială a reinnoit abordarea, propunînd un model de analiză în același timp a procesului de formare și al produsului care rezultă. În cele din urmă, vom contura nivelurile și perspectivele cercetărilor care iau astăzi drept obiect reprezentările pe care oamenii le construiesc pentru a trăi în societate.

■ **REPREZENTĂRI COGNITIVE. REPREZENTĂRI COLECTIVE.** Conceptul de reprezentare ocupa astăzi un loc din ce în ce mai important în numeroase discipline (sociologie, psihologie, psihologie socială, filozofie, istorie, psihanaliză, științe politice...). Totuși luarea sa în considerare ca formă de gândire socială *sui generis* este departe de a fi împărțită. Ea se află în concurență cu alte uzanțe care relevă o pluralitate de abordări și de semnificații.

Astfel, într-un sens frecvent intîlnit în filozofie sau dominînd în psihologia genetică, reprezentarea este una dintre formele activității simbolice ce vizează să facă prezent un obiect absent. Ea se inscrie într-o topografie a gândirii care o situează ca intermediară între activitatea de percepție (în măsura în care aceasta presupune prezența obiectului) și activitatea conceptuală (în măsura în care aceasta din urmă face abstracție de proprietățile ce pot fi atribuite obiectului). Reprezentarea devine atunci o manieră de a conserva anumite părți ale informației conținute în entități originale, în perspectiva unei uti-

lizării aminate. S-au subliniat adesea limitele acestor concepții a reprezentării ca indicii mental al realului. Pe de o parte, ea implică o distincție radicală între un interior și un exterior (a căror reproducere mai mult sau mai puțin pasivă ar fi aceasta) și nu explică cum se desfășoară activitatea de selecție și de reproducere a informației. Pe de altă parte, ea induce că ordinea logică percept-reprezentat-concept are încă o pertință genetică. Ceea ce trebuie de fapt să discutăm.

Într-o cu totul altă perspectivă, Durkheim este cel care a dat noțiunii un statut sociologic. Într-un articol celebru publicat în *Revue de métaphysique et de morale* în 1898, „reprezentările colective” sînt astfel considerate ca un obiect de studiu autonom. Este afirmată, de asemenea, specificitatea gândirii colective în raport cu gândirea individuală. La fel cum reprezentările individuale au propriietăți care le sînt proprii, ireductibile la procesele psihico-chimice ale creierului care le dă naștere, la fel reprezentările colective nu pot să se reducă la însumarea reprezentărilor indivizilor care compun societatea. Dimpotrivă, ele reprezintă unul dintre momentele prin care se afirmă primatul socialului asupra individualului. Mai general, folosirea unui asemenea termen permite altă desemnarea miturilor, cit și a riturilor” sau gândurile unei comunități” date. Acest univers simbolic (a cărui importanță este capitală în viața socială) nu este altceva decît rezultatul elaborării comune pe care o făurește societatea cînd caută să interpreteze mediul fizic și să dea un sens organizării sale sau structurilor ierarhice.

Dar dacă reprezentările colective sînt definite ca o realitate *sui generis*, categoria rămîne foarte generală, înglobînd de manieră nediferențiată orice formă de gândire socială. Nu se știe nici prin ce se deosebesc aceste reprezentări de mentalități sau de ideologii, nici ce anume se află la baza singularității lor, nici modalitățile construcției lor sau transmiterii lor. Ele desemnează un fenomen, dar nu sînt cu adevărat un concept operator.

■ **CĂTRE O NOUĂ CONCEPTUALIZARE A SIMȚULUI COMUN.** Psihologia socială este cea care face ca noțiunea să capete o evoluție conceptuală importantă atunci cînd S. Moscovic (1961) studiază reprezentările pe care diferite grupuri le au despre psihanaliză. Problema este de a înțelege cum, la o jumătate de secol după inventarea ei, o teorie științifică a fost difuzată în marea public. ce transformări se produc cu această ocazie, în funcție de ce practici.

Să notăm mai întîi că nu există o singură reprezentare a psihanalizei, ci mai multe. Ele diferă prin conținutul lor, nivelul de structurare internă și mai ales prin orientarea globală în ceea ce privește psihanaliza, variabilă în funcție de apartenența socială. Ceea ce este comun în proces se referă la maniera în care sînt transformate conceptele teoretice: elementele de informare disponibile sînt selecționate, în afara contextului lor, deplasate și refondate pentru a ajunge la o schemă figurativă care dă în același timp o coerență și un caracter concret și figurativ reprezentării. În cazul psihanalizei, cîteva noțiuni simple, ușor de figurat, sînt extrase din teorie și reconstituite într-o viziune a psihismului centrat pe o opoziție simplificată între interior și exterior, ascuns și aparent, conștient și inconștient. Din presiunea care rezultă (este presiunea sau refularea) apare complexul care devine o entitate tangibilă, un organ psihico-fizic asupra căruia se va încerca să se acționeze. Se va remarca faptul că această schemă elimină, fără a o înlocui, noțiunea de libido, ceea ce duce la o transformare importantă, dacă nu esențială, a teoriei inițiale.

Reținerea selectivă și schematizarea sînt astfel cele două momente ale acestui proces fundamental care este obiectivarea. Dar această etapă nu se derulează în vid. Procesul de obiectivare ar fi imposibil fără recurgerea la un dispozitiv vizind să facă familiară nouatea, să o transforme pentru a o integra într-un univers de gândire preexistent, să îi dea un sens în funcție de valorile și de credințele grupului care o receptează. Procesul de ancorare are proprietatea de a furniza un context de inteligibilitate, de a

încorpora ceea ce ne este străin în categorii care ne sînt familiare, de a face ca neobișnuitul să pătrundă în obișnuit. El este cel care, de exemplu, în fața unei practici terapeutice foarte diferită de formele medicale obișnuite, ne va face să îl asimilăm pe psihanalistul unui preot și situația psihanalitică unei confesiuni.

Un prim efect al acestui dublu proces de obiectivare și de ancorare este de a da aparența naturalului aceluia lucru care, la origine, era produsul activității intelectuale a celor ce au conceput teoria. Cuvintele ajung să desemneze manifestări deschise ale realului complex și refutare trimis în acest caz la o realitate cvasifizică. Ipotezele dinamicii psihice sînt reluate pentru a li se da o consistență care le cristalizează. Al doilea efect este de a introduce o ordine care să permită clasa-mentele. RS devin astfel un instrument de categorisire a persoanelor și comportamentelor, ele furnizează modele explicative permițînd clararea realității. Iată de ce anumiți autori nu ezită să apropie noțiunea de conceptul de *habitus** (Doise, în Doise și Palmonari, 1986).

Astfel definite, RS apar ca o formă de cunoaștere deplină, avînd propriile reguli de formare și de difuzare. Dar spre deosebire de alte forme de cunoaștere, ca știința sau ideologia*, mecanismul care le este subiacent produce categorii pentru acțiunea imediată. Contribuind la procesul de formare a conștientului și de orientare a comunicațiilor sociale, RS au devenit parte intimă a practicii actorilor.

Se vede aici cum noțiunea se îmbogățește în înțelesuri, pierzînd în extensie. RS nu se mai pot confunda cu imaginarul individual sau, la polul opus, cu ideologiile*, miturile*, credințele* colective, imaginile moștenite de la cultură*, mentalitățile*. La limită, îl se atribuie o nouă funcție: aceea de a ne face să înțelegem formarea simțului comun* contemporan. Acesta prezintă, într-adevăr, aspecte originale care îl deosebesc de formele cunoașterii tradiționale. Dacă, pînă în secolul al XIX-lea, cunoașterea conceptuală se construiește cel mai adesea plecînd de la pre-noțiuni*, verificînd sau, dimpotrivă, infirmînd o

intuiție sau altă, în cursul secolului XX se creează, în sens invers, o nouă mișcare. Nu demersul științific este cel care se inspiră din percepții sau reprezentări colective, ci acestea încep să extragă din știință elemente de structurare. RS devin în acest caz forma modernă a unui simț comun obligat să articuleze într-o manieră originală o pluralitate de moduri de cunoaștere cînd caută să interpreteze realul.

■ **CONSTITUENȚELE REPREZENTĂRII SOCIALE.** Dacă nu este posibil în toate cazurile ca dintr-un model științific și delimitat să derive o RS, ca în cazul psihanalizei, schema explicativă elaborată de S. Moscovici oferă interesul de a fi fost validată de alte cercetări și poate fi deci generalizată. Același este cazul analizei pe care acest autor a făcut-o conținutului și structurilor interne.

Neomogenitatea RS este certificată imediat ce se face inventarul. Sînt amestecuri de informații, de imagini, credințe*, valori*, opinii. Acolo unde știința operează prin autonomizare, prin decuparea unui obiect din realitate în așa fel încît să îl poată formaliza, reprezentările sociale procedeau prin articulare. Un obiect social nu aparține niciodată unui singur domeniu, ci se află în relație cu ansamblul aspectelor vieții sociale. Este deci ansamblul cu sensuri multiple și determinat la mai multe niveluri.

Aspectul lacunar este de asemenea deosebit de sensibil. Pentru a folosi o metaforă a lui J.-B. Grize (în Jodelet, *Les Représentations sociales*, 1989), RS seamănă cu imaginile unui oraș în care anumite cartiere ar fi construite, altele formate din elemente heteroclitice, altele în fine abandonate sub formă de *no man's land*, respectiv respinse ca inexistente. Aceasta se explică prin munca de reținere selectivă fondată pe valorile grupului care păstrează anumite elemente și înlătură altele.

Reperarea și analizarea conținutului rămîn, cu toate acestea, insuficiente pentru caracterizarea RS: la informație egală, ele pot diferi. RS nu sînt numai o cheștiune de informație și mai multe informații nu le modifică în

mod necesar. Ne putem întreba chiar dacă acestea nu sînt, în definitiv, secundare. Ar exista mai degrabă în acest domeniu un fel de anorexie informațională: „S-ar putea să fie în natura RS de a nu implica o căutare de informații noi, susceptibile de a fi incongruente cu reprezentarea actuală” (Mugny și Carugati, 1985, p. 43). Trebuie atunci să luăm în considerare celelalte două elemente constituente: „cîmpul de reprezentare” (structurarea sa internă) și „abitudinea” (orientarea globală în raport cu obiectul RS). Pentru S. Moscovici, acest ultim element este „poate genetic primul” și „este rezonabil să concludem că ne informăm și ne reprezentăm ceva numai după ce am luat poziție și în funcție de poziția luată” (Moscovici, 1976, p. 72). Dimensiunea socială a evaluării inițiale apare deci esențială și explică diversitatea constatată.

Ce formă ia atunci această cunoaștere social selecționată? În funcție de locul pe care îl vom acorda structurilor interne, organizarea reprezentării va putea fi tratată ca nucleu structurant. În prima concepție, reprezentarea este tratată ca „o rețea în care fiecare element nu are semnificație decît în ansamblul celorlalte elemente de care este legal” (Vergès, în Jodelet, 1989, *ibid.* p. 391). Relațiile între elemente sînt mai în primul rînd de similitudine, dar pot deveni mai complete și pot face să intervină opoziții, respectiv legături de cauzalitate. Cu toate acestea, rezultatul nu va avea niciodată forma unui model* științific și va fi inutil să căutăm un sistem de relații cauzale verificabile.

O viziune mai structuralistă a reprezentării conduce la distingerea elementelor centrale și periferice și la privilegierea cercetării unui nucleu structurant (cf. Abric, Flament, în Jodelet, *ibid.*, 1989). Se consideră drept central orice element care îi oferă reprezentării semnificație și coerență. În termeni operatorii, este vorba despre un element a cărui absență sau suprimare ar schimba semnificația reprezentării sau ar antrena o dezarticulare a structurii sale. Nucleului central îi sînt atribuite două funcții: deoarece constituie legătura dintre elemente, el are un rol unificator și stabilizator. Aceasta este funcția lui organizatoare.

Și, în măsura în care dă un sens celorlalte elemente, are o funcție generatoare. Prin el celelalte elemente capătă un sens specific.

Viziunea schimbării diferă deci sensibil în funcție de înțelegerea structurării pe care o privilegîm. În perspectiva structuralistă*, o reprezentare nu se schimbă decît atunci cînd elementele nucleului central sînt repute în discuție sau dispar. Acest tip de abordare se aplică relativ bine la obiectele sociale moștenite de la cultură* și mai apropiate de stereotipurile* decît de reprezentările sociale (noțiunea de grup ideal, de exemplu). În perspectiva rețelilor*, schimbarea este mai ușor de conceput: un element selecționat poate să fie înlocuit de un altul și reprezentarea să evolueze progresiv.

■ **CERCETĂRILE EMPIRICE.** Analiza lui S. Moscovici a rămas unica de acest gen. Ea a dat totuși naștere la multiple cercetări mai mult sau mai puțin apropiate de ambiția originală. Metodologia propusă se poate aplica la toate cazurile în care o situație nouă, ciudată, neobișnuită are nevoie să fie încorporată în gîndirea comună. Aceasta este cazul difuzării cunoștințelor științifice, dar și al noulor tehnologii, al apariției într-o societate a unui eveniment neașteptat (maladie necunoscută, noi forme de violență) sau al acceptării unor elemente străine (imigrare, confruntare cu nebunia). În toate cazurile, este vorba despre a înțelege o gîndire socială în mișcare ce produce un conținut cognitiv puternic și care antrenează luări de poziție decisive pentru acțiune.

Într-o optică mai îndepărtată, au fost studiate de asemenea obiecte valorizate din punct de vedere social: cultura*, igiena și sănătatea, corpul uman, inteligența, copilaria, concepțiile despre muncă*, rolul social al femeii, artizanatul, orașul etc. Nu este vorba aici de a vedea cum anume un element nu poate fi gîndit de către o societate, ci de cum să fie utilizate cel mai bine mecanismele cognitive ale RS pentru a înțelege imagini sau situații moștenite de la cultură* și de la societate.

Într-o perspectivă încă și mai largă, a putut fi aplicată noțiunea la universuri de opinie uneori efemere, dar susceptibile de o analiză în termeni reprezentării în măsura în care acestea rămân în legătură cu acțiunea (mişcări de mobilizare socială). De altfel, psihologii sociali au dezvoltat o serie de cercetări experimentale fie pentru a analiza rolul RS în fenomenele de interacțiune, fie pentru a înțelege mai bine constituirea nucleului lor central. În fine, întilnirea dintre teoria RS și cercetările asupra logicii naturale (cea care se exprimă prin intermediul „limbilor naturale” și ia în considerare conținutul și nu doar forme de gândire) apare foarte promițătoare atît pe plan teoretic, cît și metodologic (Grize și alții, 1987).

Dacă ne aplecăm asupra condițiilor care au permis o asemenea dezvoltare, putem căuta un răspuns în evoluția paradigmei dominante. În psihologie, „behaviorismul” nu vede interesul noțiunii în schema sa stimuli-răspuns. Psihologia cognitivă continuă să privilegieze invarianta funcționării pe seama aspectului său social și să invoce o concepție a reprezentării ca filtru interpretativ. Dar incapacitatea acestor paradigme de a explica aberațiile aparente ale comportamentului social sau ale raționamentului natural îi va aduce în fața unii cercetători, urmîndu-i lui S. Moscovici, să considere reprezentarea ca o activitate complexă de restructurare a realității. La fel este și în sociologie, unde va fi nevoie de regresul marilor interpretări societale și difuzarea unei abordări constructiviste a realității pentru a fi descoperit un interes față de RS ca instanță intermediară între ideologie și practică*.

Dar recunoașterea unei arii de studiu specifice nu implică unitatea punctelor de vedere sau a paradigmei* puse în practică. D. Jodelet (în Schiele și BÉLISLE, 1984) distinge în legătură cu aceasta trei mari perspective în funcție de modul de abordare și statutul acordat reprezentărilor sociale, în primul rînd, RS trebuie să fie tratate ca o formă de expresie socială și culturală, ca produse a căror descifrare permite clarificarea și scoaterea la lumină a unor fenomene sociale

mai profunde. Scopul vizat de cercetare nu este altă reprezentarea în sine, ci ceea ce ea ne împărtășește despre societate. RS pot fi abordate fie ca sisteme semnificative, simple percepții-interpretări ale socialului sau și mai bine revelatoare ale relației pe care grupurile le întrețin cu acesta, fie ca chei pentru a accede la universul ideologiei*. Folosirea conceptului va depinde în mod esențial de concepția pe care cercetătorii o au despre acest univers, despre locul și funcția pe care le atribuie în acest cadru reprezentării. Elemente de conținut între altele sau, mai general, locuri de actualizare a ideologiei, RS găsesc o determinare socială aparent clară, chiar dacă, pe de altă parte, ele își pierd substanța proprie, fiind reduse la un ghid de lectură destinat studierii funcționării societății.

Într-o altă perspectivă, RS pot fi concepute ca rezultanta unei dinamici psiho-sociale ale cărei mecanisme pot să îmbrace diverse forme. Accentul poate fi pus pe o dinamică psihică. Reprezentarea devine, de exemplu, rezultatul contradicției care se dezvoltă între o condiție obiectivă și un imaginari trînit de dorințele de schimbare pe care o situație insuportabilă nu scapă ocazia să le provoace. Alți autori au privilegiat cercetarea elementelor sociale care structurează elaborările individuale: matrice socio-culturale de interpretare sau cadre de neliniște social determinate de categorii, scheme, norme* cu caracter colectiv.

O ultimă abordare atribuie RS o eficacitate proprie. RS nu reprezintă pur și simplu un mediator ce oferă acces la social, un ansamblu de conținuturi a căror opacitate ar fi raportată la procese externe, ci o formă de gândire a cărei elaborare tinde să definească obiectul însuși prin raport la care se situează subiecții. Alături de aspectul expresiv, problema proprietăților cognitive ale conținuturilor reprezentative devine în acest caz esențială. Luarea în considerare a acestor gândiri constitutive ar trebui să ne permită să înțelegem mai bine legătura cu practica, legătură fără de care reprezentările ar rămîne un concept pur descriptiv.

▷ Ideologie ▷ Mituri ▷ Opinie publică ▷ Rituri ▷ Simț comun ▷ Simbol

● BÉLISLE Claire, SCHIELE Bernard (éd.), *Les Savoirs dans les pratiques quotidiennes. Recherches sur les représentations*, Paris, éd. du CNRS, 1984.

DOISE Willem, PALMONARI Augusto, *Textes de base en psychologie: l'étude des représentations sociales*, Neuchâtel/Paris, Delachaux et Niestlé, 1986.

GRIZE Jean-Blaise, VERGÈS Pierre, SILEM Ahmed, *Salariés face aux nouvelles technologies. Vers une approche sociologique des représentations sociales*, Paris, éd. du CNRS, 1987.

JODELET Denise (ed.), *Les Représentations sociales*, Paris, PUF, 1989.

JODELET Denise, *Folies et représentations sociales*, Paris, PUF, 1989.

KAËS René, *Images de la culture chez les ouvriers français*, Paris, Cujas, 1968

MOSCOVICI Serge (ed.), *La Psychanalyse, son image et son public*, Paris, PUF, 1961 (a doua ediție 1976).

MOSCOVICI Serge (ed.), *Psychologie sociale*, Paris, PUF, 1984.

MUGNY Gabriel, CARUGATI Felice, *L'Intelligence au pluriel: les représentations sociales de l'intelligence et de son développement*, Cousset, Del Val, 1985.

SCHIELE Bernard, BÉLISLE Claire (ed.), „Les représentations”, în *Communication-Information*, nr. special 2-3, Montréal, 1984.

Reproducere (Reproduction) Marx distinge reproducerea simplă de reproducerea lărgită. Prima (cf. codul Monopolului la Crozier, legea implicabilă a oligarhiei* la Michels) nu modifică cu nimic sistemul, a doua însă conservă structura, dar ia în considerare procesele evolutive. La Bourdieu (1970), problematica dominației*: menținerea inegalităților*, logicele claselor*.

Resurse umane (gestiunea ~) (Res-sources humaines; gestion des) ► Muncă (sociologia ~)

Retragere (Retrait). Strategie de dezangajare. Cf. tipologia meritoniană a modurilor de adaptare. ► Obiectivarea cunoștințelor

Rețea (Réseau). Rețea individuală: ansamblul legăturilor (sau relațiilor) unui individ sau de alte persoane; rețea socială: ansamblul legăturilor între indivizii unei populații date. Sprijinindu-se pe teoria grupurilor, V. Lemieux opune rețeaua și aparatul în funcție de gradele de conexiune și de deschidere a frontierelor, ca și de natura relațiilor (finalizate sau polyvalente). A se vedea în legătură cu aceasta dosarul asupra „Rețelelor sociale”, apărut în *Sociétés contemporaines*, nr. 5, martie 1991.

Revoluție (Révolution). Vizează transformarea radicală a unui sistem social prin recurgerea la violență*. Se declanșează, în perspectivă marxistă, cînd clasele oprimate au devenit conștiente de exploatarea* lor și s-au organizat pentru a lua puterea și a face să triumfe astfel noi idealuri. Mai general, diferite variante: industrială (factory system), culturală (Mao Tzedung), națională (Vichy, iulie 1940); permentă (Troțki), sexuală (Marcuse, Reich)... ► Schimbare socială

Reziduu (Résidu). Pareto utilizează acest termen în cadrul acțiunilor nelocute. Fiind în același timp iraționale, sine „elementele constante ale acestor conduite”, instincte sau pulsioni, de exemplu. De exemplu, cifra 13: toată lumea știe că nenorocirea pe care o poartă este de ordinul superstiției; o gospodină avizată va evita totuși ca la masa pe care o organizează să ia parte trei-sprezece convivi. Alte accepții posibile în metodologie (J.S. Mill) sau în statistică (diferență între rezultatele observației și valoarea teoretică obținută prin ajustare sau regresie - dreapta celor mai mici pătrate, în particular.

▷ Derivație ▷ Raționalitate

Ritualism (Ritualisme). Respectare excesivă a regulilor sau riturilor*. La Merton (1949), în conflictul potențial între normele* de comportament și valorile* legitime propuse

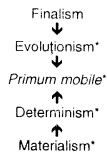
ra acestei substanțe nu este de a rămâne închisă în ea însăși, ci de a lucra în favoarea productivității sale, dezvoltare a unei diversități nesfârșite ce pornește de la ea" (Cassirer, 1966, p. 233). Chiar dacă schimbarea (sau istoria) este orientată încă de la început, ea este esența naturii lucrurilor. Aceasta a fost perspectiva folosită de primii sociologi pentru a explica dinamica relațiilor sociale.

"Legea celor trei stadii" constituie pentru A. Comte, în *Discours sur l'Esprit Positif* (1844), firul conducător al evoluției umanității. După ce au cunoscut mai întâi o fază teologică, marcată de superstiție, oamenii intră într-un stadiu abstract, mai rațional, înainte de a ști să coreleze realul cu gândirea în era pozitivă. În cele din urmă, omul învață treptat să domine natura

Un finalism asemănător, poate mai puțin naiv, manifestă și Durkheim când afirmă că diversificarea diviziunii muncii "permite trecerea de la societățile de solidaritate" me- canică la cele bazate pe solidaritate" organică.

La Marx (prefața la *Contribuții la critica economiei politice*), dacă există o succesiune - marcată de un progres - de moduri de producție (asiatic, antic, feudal, capitalist), elementul explicativ nu este altul decât lupta de clasă. Evoluționism* - desigur, dar subordonat unui proces istoric.

Aceste exemple încearcă să demonstreze faptul că viziunile tradiționale ale schimbării sociale cunosc transformări mai mult sau mai puțin importante ce pot fi reprezentate astfel:

Chiar dacă abandonează principiile filozofiei istoriei - o cauză unică acționând în toate societățile și explicând evoluția lor -, majori-

tatea analizelor contemporane păstrează, sub o formă sau alta, paradigma schimbării sociale.

Diferențele problematice propuse se pot clasifica în felul următor (vezi pagina următoare).

Dimensiunea temporală trebuie luată și ea în considerare pentru a face operantă noțiunea de schimbare. Evoluția desemnează astfel transformările progresive de lungă durată. Pe de altă parte, evenimentul poate sau nu să conducă la modificări de profunzime. În cadrul unui sistem și independent de caracteristicile acestuia, operațiile de înăunțare implică reactualizări frecvente: Parsons vorbește în acest caz de schimbare de echilibru. Într-o primă definiție, schimbarea socială poate fi reперată după patru manifestări, conform tipologiei lui G. Rocher:

- implică noi organizări* (optica structurală);
- poate fi identificată în timp: prin raportare la o situație inițială, dar și pe termen scurt sau mediu;
- este durabilă;
- este colectivă.

■ **FACTORII EXPLICATIVI.** Durand și Weil disting, în *Sociologie contemporană*, Vigot, 1989, p. 279, factorul demografic, progresul tehnic*, valorile* culturale și ideologia*.

- *Factorul demografic*
Faptul că presiunea demografică stă la originea schimbării este o idee care se regăsește la Durkheim, dar și în sociologia dezvoltării când sînt analizate exodul rural, subnutriția sau urbanizarea*. Riesman, în *Feuile solitaire* (1962), arată în ce fel modificarea raportului între rata natalității și cea a mortalității orientează evoluția mentalităților: din momentul în care, de exemplu, creșterea demografică este puternică, indivizii au un caracter "introdeterminat", adică modelat de către cei mai vîrstnici și orientat spre anumite scopuri. Ester Boserup, în *Evolution agraire et pression demographique* (1970), afirmă că inovația* tehnică depinde de presiunea populației: o populație trece de la un sistem de parcelă lungă la unul de parcelă scurtă pentru că a devenit mai numeroasă pe un același spațiu.

FACTORI	PROCESE	FORME
demografic (Riesman, Boserup)	conflict* (Dahrendorf/Adam, Reynaud, Coser, Freund)	liniară (Rostow)
progres tehnic* (Marx, Mumford, Bell)	răspindire (Mendras, Lazarsfeld)	ciclică (Sorokin)
sistem de valori* (Weber, Parsons) ideologie* (Boudon)	efect de agregare (Schelling, Olson)	multiliniară (Sahlins)

Dar la fel de bine susținea și Malthus faptul că ameliorarea productivității agricole explică creșterea demografică. În consecință, nu trebuie să gândim schimbarea prin intermediul unui factor privilegiat.

- *Progresul tehnic**
Marx consideră tehnologia ca o variabilă determinantă. Lewis Mumford leagă dezvoltarea istorică de cea a tehnicii*. Avînd în vedere inovațiile, Tournain și Reynaud susțin că introducerea unor mașini noi (laminatoare) modifică nu numai organizarea muncii (diminuarea rolului contra-maistrilor, mărirea celui al birourilor de studii), ci și modul de viață al salariaților. Nu trebuie să credem însă că înlanțuirea cauzală este întotdeauna simplă de identificat. Această ultimă afirmație poate fi explicată în diverse moduri.

În *Le Changement social* (1983, p. 86), Mendras și Forsé observă faptul că introducerea porumbului hibrid în regiunea Béarn a bulversat complet sistemul de producție și societatea rurală. Noua varietate de porumb necesită cumpărarea de îngrășăminte, deci procurarea banilor, ieșirea din ciclul de auto-consum și conduce la dependența de o piață. Este vorba în acest caz de o schimbare exogenă (la originea căreia se află serviciile Ministerului Agriculturii), o cauză aparent neînsemnată provocînd o serie de transformări reversibile. În concepția lui Boudon, nu se poate deduce existența unor legi* condiționale (de tipul: dacă A este prezent, atunci avem B); în caz contrar, Revoluția Verde, în agricultura țării în curs de dezvoltare, ar fi

trebuit să se traducă întotdeauna printr-o creștere a productivității agricole.

"Aceeși cauză nu are întotdeauna aceleași efecte" este o lecție a empirismului* pe care Boudon o reține în *La Place du désordre* (1984), insistînd asupra ideii că modalitățile de combinare a factorilor schimbării nu este unică. Introdusă la începutul anilor '40, la inițiativa guvernului indian, în două orașe comparabile (Wangala și Dalena), irigarea a avut consecințe foarte diferite. În primul caz, acest factor exogen a permis trecerea de la o economie de subsistență la o economie monetară, fiii au devenit mai independenți față de părinți, dar sistemul castelor s-a accentuat. Nici unul din elementele structurii nu s-a modificat în același fel. În al doilea oraș, ierarhiile* (în particular legăturile de subordonare sau de clientelism* între țărani și paria) s-au modificat. Nu există așadar legi* structurale. Impactul progresului tehnic* nu este neglijiabil, dar gradul de cauzalitate al acestuia este adesea în funcție de sistemul la care se aplică. Același lucru se poate spune despre toți factorii.

- *Rolul valorilor* culturale*
Teoreticienii dezvoltării acordă un loc important moravurilor și cutumelor în ceea ce privește fie rezistența la schimbare, fie transformările din societățile tradiționale. În sociologia cunoașterii* înseamnă acesteia paradigmă*: Bachelard măsoară ponderea mentalității newtoniene în geneza unei fizici relativiste; în același fel Kuhn sau Hirschman insistă asupra faptului că un cadru de referință, înainte de a fi infirmat de experiență,

dă ocazia unor multiple justificări. Max Weber este cel care a afirmat explicit importanța valorilor culturale, în *L'Étique protestante et l'esprit du capitalisme*.

Reforma protestantă începută în 1517 permite recunoașterea împrumutului cu dobândă și legitimează îmbogățirea, care devine astfel „dovadă a alegerii Domnului”. Capitalismul - căruia Max Weber îi construiește tipul ideal -, pleacă din faptul că acesta regroupează întreprinderi care urmăresc profitul maxim, organizând în mod rațional munca și producția - găsește aici o posibilitate de dezvoltare. Și în acest caz trebuie nuanțată ideea că schimbarea a fost indusă exogen. În *L'Histoire ambiguë* (Paris, PUF, 1988, p. 110), B. Rosier și P. Dockès arată că această relație nu este posibilă decât în contextul cultural stabilit o dată cu gândirea școlastică, în viziunea acesteia, „interesul devine licit a-tunci cînd există, pentru cel care împrumută, un risc (*damnum emergens*) sau lipsa de profit (*lucrum cessans*)”. Valorile sînt un element de schimbare, dar gradul lor de cauzalitate este cuprins într-un cîmp de posibilități.

- Importanța ideologiilor

Ideologiile sînt în același timp „descriptive” și „prescriptive”. Pornind de la o situație, ele dau anumitor grupuri ocazia de a angaja o acțiune de transformare. Diferențele curente teoretice au opinii divergente în această privință. Pentru Lenin și Althusser ideologiile sînt arme în lupta de clasă. Pe de altă parte, Geertz insistă asupra faptului că acest tip de reprezentare este un „act simbolic” menit să declanșeze un proces de mobilizare”. Pentru Touraine, în *Production de la société* (1973, p. 173), ideologia opune categoriile sociale: ea instaurează între ele un dialog conflictual în care „actorul de clasă, identificînd orientările societății cu propriile valori” și interese, combate adversarul, care devine dușmanul valorilor, principii răului”. Trebuie totuși văzută în ideologii cauza inițială a schimbării? În realitate, astfel de *Wellensschauungen* trebuie repute în cadrul lor instituțional și conjunctural (Boudon, 1984, p. 114). Astfel, în anii '30, partidul comunist american a reușit să convingă unele cercuri ale intelectualității să adere la marxism, arătîndu-le că principiile pe

care acesta le apăra erau compatibile cu cele ale *New Deal*-ului. La sfîrșitul războiului, schimbare de perspectivă: adoptarea unor poziții mai dogmatice (apropierea de Moscova) conduce la pierderea credibilității și la diminuarea masivă a efectivelor. Alegerile partizane sînt deci în funcție de o situație concretă și nu de o modificare în profunzime a societății. O aceeași structură poate conduce, după împrejurări, la acțiuni simbolice diferite.

■ PROCESE ÎN DESFĂȘURARE. Trei întrebări:

- Sînt conflictele mijlocul privilegiat de producere a schimbării (Dahrendorf/Coser)?
- Aceasta se difuzează în mod continuu și liniar?
- Inovație* nu rezultă din fenomene de agregare?

În tradiția marxistă conflictele sînt considerate ca un proces continuu de transformare socială. La fel cum floarea este în același timp conservare și depășire a plantei - conform bine cunoscutei scheme dialectice (*Aufhebung* la Hegel) -, sistemele sociale dau naștere unor tensiuni care le modifică: „Dezvoltarea forțelor productive ale muncii sociale, iată mișcarea istorică și justificarea capitalului. Astfel, fără să fie conștient, acesta a creat condițiile unui sistem de producție diferit” (*Marx, Capitalul*).

Dahrendorf consideră că luptele nu se declanșează numai în legătura cu proprietatea asupra mijloacelor de producție, ci și în funcție de repartizarea autorității, care, oricare ar fi grupările, îi opune pe cei care o dețin celor care îi sînt supuși. Relația de dominare este constitutivă societății. Există o pluralitate de conflicte* în cadrul aceleiași societăți: antagonismul, în sensul marxist al termenului, nu apare decât atunci cînd discordanțele sau opozițiile se cumulează. Procesul conflictual se află în miezul schimbării, dar gradul său de radicalitate va depinde de cîmpul său de aplicare. Dacă vizează industria, Biserica sau Statul* (ca în Rusia anului 1917), atunci va conduce la o transformare a structurilor sau la o revoluție; dacă nu atinge însă decât un aspect al vieții sociale (reprezentarea politică, de exemplu), va fi vorba doar de o modificare în interiorul sistemului său de o mutație.

Trebuie evitată, totuși, asimilarea schimbărilor structurale cu conflictul*. Acesta din urmă dă naștere unor procese nu numai evolutive, ci și reproductive, după cum subliniază Boudon și Bourricaud (*Dictionnaire critique de la sociologie*, 1982, p. 65). În mod paradoxal, contestarea poate întări coeziunea în cadrul unei organizații: „Conflictul, cu toate că tulbură, la prima vedere, funcționarea unor coduri sau a unor mecanisme în mod clar rațional, poate avea consecințe importante. Atacind și temperînd rezistența la inovație (...), el împiedică sufocarea sistemului în rutina mortală a obișnuinței și permite, în plus, dezvoltarea spiritului de creativitate și a inventivității” (Coser, 1982, p. 95). Aceasta este direcția în care Adam și Reynaud (1978) analizează cea mai mare parte a conflictelor de muncă: salariații și antreprenorii caută să profite de pe urma unei soluții negociate. Confruntarea nu se produce decât atunci cînd orice mediere devine imposibilă.

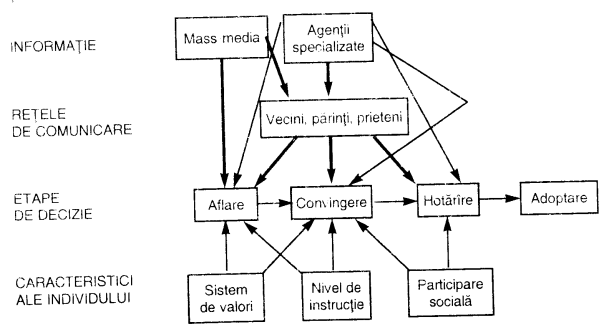
O inovație* - alt element-cheie - se poate propaga într-un sistem social în mod exponențial, logistic sau limitat: este, în acest caz, un „fenomen de contagiune” sau „de stimulare” pornind de la o sursă exterioară* (Boudon și Bourricaud, 1982, p. 179). Coleman Katz

și Menzel sînt cei care, studiînd răspîndirea unui medicament în mediul medical, au pus în evidență paradigma epidemiologică. Un medicament nu se răspîndește în mod diferit în funcție de structura mediului și de rețelele de comunicare. În spital, unde medicii se cunosc între ei, nouitatea este „contagioasă” și curba este în formă de S. Medicii particulari, mai izolați, primesc informațiile din exterior (publicitate, reviste de specialitate) și răspîndirea este limitată.

Acesta paradigmă* este utilizată frecvent în sociologie: moda vestimentară, inovațiile* agricole și chiar ideologiile* par să se supună „legilor” difuziunii. În fapt, este necesară reunirea mai multor condiții: sistemul să fie alcătuit din indivizi relativ omogeni, informația inițială (inovația) să fie acceptabilă decizia să fie colectivă.

Mai de aproape, difuzarea sau lipsa difuzării pot fi privite ca pornind de la acțiuni care propun sau refuză nouitatea: în acest caz, explicitamente în termeni de contagiune sau imitare* apar insuficiente.

Producerea schimbării se bazează astfel mai ales pe decizii individuale. Mendras și Forsé (1983, p. 81) schematizează procesul astfel:

(Sursa: MENDRAS H., FORSÉ M., *Le Changement social. Tendances et paradigmes*, Paris, A. Colin, 1983, p. 81).

Este aplicat aici un raționament de tip interacționist* în care luarea unei decizii individuale se face trecind prin anumite filtre. Boudon (1984, p. 40) definește **paradigma acțiunii** în felul următor: pentru a interpreta M (un fenomen social oarecare) trebuie cunoscute acțiunile individuale care au condus la acesta (m), ele însele fiind o funcție m(S) a structurii situației S. Această structură S depinde de M', ansamblul de date macrosociologice. Se obține astfel $M = MmSM'$. Schimbările înregistrate sînt deci rezultatul agregat al acțiunilor individuale. Este vorba, cel mai adesea, de jocuri* cu sumă nenulă. Acest gen de situații poate fi ilustrat în multiple moduri. Politica copilului unic în China, cu scopul lăudabil de a limita nașterile, a condus la o revenire a infanticidului în mediul rural. A* exemplu: cînd municipalitatea New York-ului a decis blocarea chiriilor, în încercarea de a asigura o mai mare echitate socială, cartiere ca Bronx au devenit încă și mai defavorizate, fiind lăsate pradă delincvenței și jafului. Este vorba, în aceste cazuri, de un proces de

transformare - rezultind dintr-un efect de retroacțiune care modifică sistemul de relații - sau de adaptare la o situație nouă, care nu corespunde intenției inițiale (efecte perverse* sau nedorite).

■ **EXISTĂ O TEORIE A SCHIMBĂRII SOCIALE?** De obicei, dezbateră se poartă în jurul a două concepții despre schimbarea socială: endogenă sau exogenă. Boudon (1984, p. 31) propune patru tipuri de teorii (a se vedea tabelul de mai jos).

Într-o perspectivă funcționalistă, Parsons definește societatea ca un ansamblu integrat de elemente, avînd o funcție de coeziune ce permite asigurarea unei relative stabilități a structurii sociale. Este deci un model care privilegiază echilibrul. O primă dificultate survine cînd ne interesăm de fenomenele disfuncționale. Aici se află paradoxul, subliniat de Moscoviți și Faucheux (*Psychologie sociale théorique et expérimentale*, Paris, Mouton, 1971, p. 351): dezechilibrul nu poate proveni din echilibru, altfel ar trebui să ad-

mitem că Lenin, înainte de a transforma Rusia în țară socialistă, nu era altul decît țarul. Un același element nu poate fi deci în același timp sursă de coeziune și vector de transformare. La polul opus, un întreg curent sociologic conferă un rol esențial analizei schimbărilor în interiorul unui mediu dat: se întînesc aici Crozier (pentru fenomenele birocratice*), Adam și Reynaud (pentru relațiile profesionale*) sau Coser (pentru funcția conflictului*). Insistînd asupra caracterului endogen al procesului, paradigma marxistă permite explicarea situațiilor de dezechilibru care conduc la schimbări de sistem sau la schimbări structurale. Astfel, pentru Dahrendorf, conflictele de autoritate, dacă sînt globale, modifică structura societății în ansamblu.

A doua dificultate, înfrîmînată atît de către Parsons, cit și de Rostow, Sorokin sau Sahlin, rezidă în formularea unei teorii generale a societății: sistemul social este un tot care evoluează în vederea unei mai mari adaptări. Există legi* de dezvoltare: ele pot fi economice (Rostow), nu sînt neapărat liniare (Sorokin), dar conduc societățile spre o mai mare pozitivitate. Dubiile în legătură cu legile condiționale și structurale fac improbabilă existența unor teorii de tipul acesta.

Pot fi opuse totuși atît de ușor două feluri de a înțelege schimbarea? Întrebarea este de ordin epistemologic. În *Anthropologie structurale* de Levi-Strauss releva faptul că „cîmpirea și șlefuirea pietrei au coexistat uneori: cînd cea de-a doua tehnică o eclipsează complet pe prima, aceasta nu este urmarea unui progres tehnic rezultat în mod spontan din etapa anterioară, ci o tentativă de a copia în piatră armele și uneltele din metal pe care le aveau civilizațiile - mai «avansate» - fără îndoială - contemporane totuși cu imitatorii lor” (1973, p. 392). Progresul tehnic* nu explică deci el singur schimbarea structurală, cauzalitatea sa fiind de ordinul posibilului, utilitarului și strategicului. Aceasta este și direcția urmată de Boudon atunci cînd afirmă că nu există o singură teorie a schimbării, ci o multitudine de situații de luat în considerare. Procesele pot fi endogene, exogene sau și

endogene, și exogene în același timp. Factorii demografici, culturali sau ideologici au sau nu un rol dominant, în funcție de context. Este dificil să abandonezi concepția endogenă sau pe cea exogenă, ambele fiind marcate de tradiția filozofiei istoriei, deci de cercetarea în direcția evoluției. De asemenea, nu este simplă nici adoptarea unei epistemologii* bazate pe regularități statistice. Criteriul adevărului și falsului trebuie abandonat în favoarea procedurilor de infirmare și de confirmare în relație constantă cu realitatea. Dar, în definitiv, aceasta nu înseamnă oare că „pluralismul rațional”, ce caracterizează demersul științific modern, potrivit lui Gaston Bachelard (cf. *La Philosophie du non*, 1970, p. 140), devine constituitivul modului de cunoaștere sociologică?

▷ Conflicte ▷ Determinism ▷ Efecte perverse ▷ Ideologie ▷ Lege ▷ Obiectivarea cunoștințelor ▷ Paradigme sociologice ▷ Valori

● ADAM Gérard, REYNAUD Jean-Daniel, **Conflits du travail et changement social**, Paris, PUF, 1970.

BOUDON Raymond, *La Place du désordre. Critique des théories du changement social*, Paris, PUF, 1984.

CASSIRER Ernst, *La Philosophie des Lumières*, trad. fr., Paris, Fayard, 1966 (prima ediție 1932).

COSER Lewis A., *Les Fonctions du conflit social*, trad. fr., Paris, PUF, 1982 (prima ediție 1956).

CROZIER Michel, FRIEDBERG Erhard, *L'Acteur et le système. Les contraintes de l'action collective*, Paris, Le Seuil, 1981.

DAHRENDORF Ralf, *Classes et conflits de classes dans la société industrielle*, trad. fr., Paris-La Haye, Mouton, 1981 (prima ediție 1957).

MENDRAS Henri, FORSE Michel, *Le Changement social. Tendances et paradigmes*, Paris, A. Colin, 1983.

SAHLINS Marshall, *Âge de pierre, âge d'abondance*, trad. fr., Paris, Gallimard, 1976 (prima ed. 1972).

TEORIILE SCHIMBĂRII SOCIALE

	Definiții	Exemple
Tipul I	Cercetarea tendințelor (trends)	- Parsons: tendință spre universalism - Comte: cele trei stadii - Rostow: etapele creșterii
Tipul al II-lea	a. legi condiționale b. legi structurale	- Parsons: industrializare → familie nucleară - Dahrendorf: industrializare → dispararea conflictelor de clasă - Nurske: cercul vicios al sărăciei - Bhaduri: caracterul reproductiv al relațiilor de producție semifeudale
Tipul al III-lea	Forme ale schimbării	- Triada hegeliană - Kuhn: revoluțiile științifice
Tipul al IV-lea	Cauzele schimbării	- Weber: etica protestantă - McClelland: the achieving socie

(Sursa: BOUDON R., *La Place du désordre. Critique des théories du changement social*, Paris, PUF, 1984, p. 31).

TOURNAINE Alain, *Production de la société*. Paris, Le Seuil, 1973.

WEBER Max, *L'Éthique protestante et l'esprit du capitalisme*, trad. fr., Paris, Plon, 1967 (prima ediție, 1920).

Scientificitate (norme de ~) (Scientificité: **norme de**) ► Metodologia cercetării în științele sociale

Scientism (Scientisme). Tendință de a face din cunoașterea empirică și experimentală absolutul cunoașterii. Prin extensie, credință în progresele nelimitate ale științei.

Sectă (Secte). Termen folosit în mod tradițional într-o manieră peiorativă pentru a desemna grupurile de indivizi care profesează o doctrină născută la margeana sau ca reacție la o Biserică sau o tradiție religioasă dominantă. Elaborarea de către M. Weber a tipului ideal Biserică (instituție de mîntuire) și sectă (grup contractual) rămîne la baza analizelor contemporane (cf. M. Weber, *L'Éthique protestante et l'esprit du capitalisme*, 1904-1905, trad. fr., Paris, Plon, 1964).

Începînd cu 1960, au apărut secte de un tip nou, cel mai adesea de origine orientală (Moon, Krishna etc.) și prezentînd caracteristici sensibile diferite de sectele protestante organizate piramidală, antiintelectualism, refuz al politicii, recrutare din clasele mijlocii. Semnificația lor sociologică nu este deocamdată decît parțial elucidată. Cf. în legătură cu acest subiect J. Séguin „Sectes et sociétés”, în *Encyclopaedia Universalis*, vol. 20, 1989. ► Biserică ► Religie

Secularizare (Sécularisation). Trecere de la sacru la profan. Proces de laicizare (mai ales începînd cu secolul al XIX-lea). În anul '60, problematica modernității: declinul practicilor religioase, pierderea influenței Bisericii” (cf. anchetele lui G. Le Bras și F. Boulard). În zilele noastre, numeroase semne de întrebare - se a vede, îndeosebi, lucrarea lui D. Hervieu-Léger și F. Champion, *Vers un nouveau christianisme?*, Paris, Le Cerf, 1986.

Segmentare (Segmentation). Cf. problematica dualismului sau excluderii.

► Discriminare ► Piață primară și piață secundară ► Muncă (sociologia ~)

Segregare (Ségrégation). Etimologic, semnifică: a se separa de turmă. Problematicele aparținîndului sau discriminării” sociale. Cf. lucrarea lui R. Williams, *Strangers next Door: Ethnic Relations in American Communities*, Englewood Cliffs (N.J.), Prentice Hall, 1964. Prin extensie, separare impusă, mai mult sau mai puțin radicală, a unor persoane sau colectivități, în funcție de vîrstă, sex, nivel de instrucție sau condiție socială.

Simbol (Symbole). Legătură de semnificație, cei mai adesea convențională, între o semnificație (obiectul sau ideea de reprezentat) și un semnificant (forma luată de reprezentant). Cf. lucrarea lui G. Durand, H. Corbin sau P. Ricoeur. ► Viață cotidiană (sociologia ~)

Simulare (Simulation). Substitut al experimentării” Recurere la tehnici de modelare. Măsoară de tip previzionist, fiecare scenariu admiînd mai multe variante, în funcție de valorile atribuite unui parametru sau altui. Este vorba astfel de a programa anumite procese teoretice și de a observa ce gen de modificare induc acestea. Cf. contribuția lui J.-P. Grémy, în R. Boudon, *Les Mathématiques en sociologie*, Paris, PUF, 1971, cap. XI, p. 241-263 ► Obiectivarea cunoștințelor

Simț comun (Sens commun). Ansamblu de opinii sau de credințe” admise în cadrul unei societăți date și considerate ca a se impune oricarui spirit rezonabil. Permite indivizilor să își orienteze conduitele. O aceeași convingere „pentru că știu că este astfel”, atunci „acesta este cu adevărat cazul”. De la Thomas Reid (1710-1796) la George Moore (1873-1958), o lungă tradiție. Dacă ne situăm în prezent într-o perspectivă bachelderiană (ruptura epistemologică), necesitatea de a combate prenoțiunile”, de a rupe cu eviden-

țele primare. ► Viață cotidiană (sociologia ~) ► Reprezentări sociale

Sindicalism (Syndicalisme). Legea Le Chapelier (14-17 iunie 1791) a interzis, în timpul Revoluției franceze, toate adunările profesionale; a trebuit să se aștepte aproape un secol pentru ca să fie oficial admisă libertatea sindicală, libertate în același timp individuală și colectivă. Primele sindicate (*trade unions*) au apărut în Marea Britanie, în strînsă corelație cu dezvoltarea manufacturilor. Născut din mîșinism, apărut din separarea muncii și capitalului, sindicalismul relevă o logică diferită de cea a corporațiilor moștenite din evul mediu. În funcție de țară, de tradițiile culturale și de raporturile de forță, mișcarea sindicală a optat pentru mai multe căi: unitatea sau pluralismul, abordarea reformistă sau opțiunea revoluționară, acțiunea revendicativă sau politica contractuală. Sindicatele intervin, în mod direct sau indirect, în numeroase domenii. Să cităm:

- condițiile de muncă (durata săptămîinii de lucru, igienă, securitate etc.);
 - salarii, interesare și participare”;
 - formația;
 - negocierea colectivă.
- Ele sînt, de altfel, chemate să își spună părerea într-un anumit număr de instituții (în Franța - n.n.) Consiliul economic și social, Comisariatul general pentru plan, Comitetul național al preșurilor, Comisia consultativă pentru drepturile omului, Agenția pentru dezvoltarea educației permanente.

Organizațiile cele mai reprezentative participă, de asemenea, la consiliile de administrație ale întreprinderilor naționale mixte și fac parte, în funcția publică, din comitetele paritare ale diferitelor administrații.

În fața restructurării aparatului productiv și a noilor modele de gestiune a mîinii de lucru, se dovedesc necesare anumite adaptări pentru remedierea crizei militantismului” și atenuarea unei eventuale derive către „sindacizație” (reaparitia corporatismului, crampionarea de apărare a avantajelor curente). ► Muncă (sociologia ~)

Sinucidere (Suicide). O analiză clasică: cea a lui Durkheim (1897). Definiție: „Orice caz de moarte care rezultă direct sau indirect dintr-un act pozitiv sau negativ, îndeplinit de către victima însăși, care știa că va trebui să producă acest rezultat”. Critica interpretărilor psihologizante în termeni de „predispoziție” sau de „imitație”. Problematicele integrării”. Metoda variațiilor concomitente: analiza corelațiilor” (variabile sex, vîrstă”, religie”, categorie socială-profesională”, localizare geografică...), Stabilirea unei tipologii: egoism, altruism”, fatalism și anomie”. O teză: „Curențele suicidogene au ca origine nu individual, ci colectivitatea”. Numeroase discuții (de la M. Halbwachs la J. Baechler). Cf. lucrarea lui C. Baudelot și R. Establie, *Durkheim et le suicide*, Paris, PUF, 1984.

Sistem (Système). Din gr. *systema* - adunare, reuniune. Evocă o „ordine în care diferitele părți se susțin reciproc” (Condillac). Ansamblu de elemente materiale sau nu, care depind reciproc unele de altele în așa fel încît să formeze un tot organizat. Trei caracteristici esențiale (L. von Bertalanffy, G. Bateson): capacitate de adaptare, homeostazie, bucle de retroacțiune. Numeroase aplicații: științe politice (K. Deutsch, D. Easton), comunicare (A. Wilden), relații economice internaționale (F. Braudel, I. Wallerstein). A se face distincția între sisteme închise și sisteme deschise. ► Obiectivarea cunoștințelor

Sociabilitate (Sociabilité). Diverse perspective: caracter „social” al indivizilor, aptitudine psihologică de a intra în contact cu ceilalți, model de relații publice (opuse celor private) caracteristice unui grup sau chiar unei societăți; comportamente exprimînd formele concrete luate de legătura socială: raporturi cu inrudirea”, vecinatatea, angajamentul asociativ, ieșiri și recepții. În această ultimă accepție, pot fi distinse, o dată cu M. Forse, o formă „internă”, întoarsă către „familie, și o formă „externă”, orientată către prieteni, relații în sens larg (cf. M. Forse „La sociabilité”, *Économie et Statistique*, nr. 132, aprilie 1981). A se citi, de asemenea, arti-

colete „Pratiques alimentaires et sociabilité”, în *Revue française de sociologie*, nr. 4, 1980. ► Cultură ▷ Grup (dinamică de -) ► Viață cotidiană (sociologia -) ▷ Sociometrie

Socialism (Socialisme). Termen apărut la începutul secolului al XIX-lea. Se referă la „cei care, în această lume, nu văd mântuirea decât în reconstrucția completă a ordinii sociale”. Mai precis, ideologie în slujba mișcării muncitorești. Denunțare a nedreptăților și inegalităților. Critică a principiului „laissez faire, laissez passer”. Numeroase variante: utopic, anarhist, științific, de stat, bazat pe autogestune... Desemnează, în tradiția marxist-leninistă, faza tranzitorie între capitalism și comunism”. Cf. J. Droz, *Histoire générale du socialisme* (4 vol.). Paris, PUF, 1974-1978.

Socialization (Socialisation). Concept ce ocupă un loc ambiguu în sociologie, central pentru unii, secundar pentru alții. În psihologia socială, desemnează procesul prin care indivizii învață modurile de a acționa și de a gândi despre mediul lor, le interiorizează, integrează-le personalității lor și devin membri ai unor grupuri în care capătă un status specific. Socializarea este deci în același timp învățare, condiționare și inculcare, dar și adaptare culturală, interiorizare și incorporare. Termenul își găsește locul în curentele teoretice foarte diverse ca antropologia culturală, psihanaliza, psihologia genetică sau interacționista.

La Durkheim, importanța conștiinței colective” (transmițerea, de la o generație la alta, a normelor și tradițiilor); rolul educației morale; construirea unei identități”; plecind de la dualitatea originală între egoism și altruism).

Trebuie să distingem bine, după Weber, socializarea asociativă, prin acord voluntar, și socializarea instituțională, prin impunerea de reguli și dominația” puterii legitime.

Corespunde, la Parsons, unei adaptări de tip funcțional. O altă perspectivă - cea a „habitus-ului” (transformarea diferențelor sociale în diferențe individuale, prin înculcarea și incorporarea practicilor și reprezentărilor” gru-

purilor ce împărtășesc aceleași condiții de existență).

Noile abordări se străduiesc să depășească anumite clișaje și consideră socializarea ca o tranzație între sistemele definite prin reguli și valori” și indivizii ce își dezvoltă propriile strategii” (cf. C. Dubar, *La Socialisation: construction des identités sociales et professionnelles*, Paris, A. Colin, 1991) ► Comportament politic ► Paradigme sociologice

Socio-stiluri (Socio-styles). Abordările în termen de stratificare” (nomenclatură PCS” mai ales) au în comun faptul că sînt construite esențialmente plecînd de la criteriul socio-economic. Ele ignoră alte surse de diferențiere, cum ar fi valorile” sau reprezentările”. Pentru cercetătorii de la CCA (Centre de Communication Avancée), francezii pot să fie repartizați în cinci mari „mentalități”; se disting astfel cele centrate pe ego, decalate, activiste, materialiste și rigoriste. Fiecare rubrică se descompune ea însăși în socio-stiluri. De exemplu, familia „decalajilor” (cei care refuză criza industrială și dau prioritate aventurilor individuale) cuprinde „profitorii” (care doresc „să se bucure la maximum de confortul modern fără a se lăsa înrolați”), „diletanții” (care ar dori „să se realizeze în afara drumurilor bătătorite și a instituțiilor”), „anarhiști” (care înțeleg „să rămîna fără a se supune fără a face concesii”). Cf. B. Cathelat, *Styles de vie* (vol. I, *Cartes et portraits*, vol. II, *Courants et scénarios*), Paris, ed. d'Organisation, 1985.

Adoptarea acestui tip de demers nu poate fi făcută fără probleme: „Dacă lăsam deoparte gelozia și dificultatea de evaluare a lucrărilor aflate la adăpostul unui secret de fabricație care este de ordin comercial, rezervele universitarilor au două fundamente: primul îl reprezintă relativa ambiguitate a numeroaselor rezultate pe care analiza le face să spună ceva; al doilea este constatarea unei cvasiabsențe de referire la împărțirea societății în clase” sau chiar în straturi” (J. Lautman, în *Encyclopaedia Universalis*, simpozion 1985, p. 640). A se citi de aseme-

nea articolului lui N. Herpin (în *Revue française de sociologie*, 27 (2), aprilie-iunie 1986, p. 265-272) ► Viață cotidiană (sociologia -)

Sociobiologie (Sociobiologie). Teorie propusă în 1975 de către E. Wilson (*L'Humaine Nature, essai de sociobiologie*, trad. fr., Paris, Stock, 1979). Se prezintă ca „studii științific al bazei biologice a tuturor formelor de comportament social al organismelor, inclusiv omul”. Dacă ideea nu este recentă, teza ia un aspect particular, ea apărînd ideea că ființele vie se comportă în așa fel încît să își optimizeze ciștigurile, cel mai prețios dintre ele fiind genele lor.

Datele geneticii moderne și incapacitatea de a explica existența și diversitatea culturilor constituie principalele critici adresate acestei teorii.

Sociologism (Sociologisme). Termen cu tonalitate peiorativă aplicată adeptilor lui Durkheim și, mai general, tuturor celor care se înscriu într-o perspectivă holistă”. Denunțarea „realismului totalitar” (expresia îi aparține lui J. Piaget). Cf. F. Bourricaud, „Contre le sociologisme: une critique et des propositions”, *Revue française de sociologie*, 16 (supl.), 1975, p. 583-603. ► Paradigme sociologice

Sociometrie (Sociométrie). Pentru J. Moreno, sociometria are ambiția de a studia matematic caracterelor psihologice ale unei populații și de a desprinde „modele de interrelații spontane” între indivizi (sisteme de preferențe, de atracții și de repulsiu reciproce). În sens larg, sociometria acoperă un ansamblu de tehnici (test sociometric, psihodramă, sociodramă, joc de rol).

Testul sociometric, în mod deosebit, se prezintă ca o tehnică de factură cantitativă ce permite descrierea jocului de forțe care apropie sau îndepărtează membrii unui grup restrîns. Afînd de la fiecare subiect cu cine i-ar face plăcere sau nu să se asocieze într-o situație comună sau alta, se pot aprecia grafic într-o sociogramă relațiile de simpatie, de antipatie sau de indiferență, se poate pune

un diagnostic de sociabilitate”, în același timp personală și colectivă, și se poate măsura astfel gradul de integrare” socială. Să notăm că dacă această procedură are o slabă forță teoretică, practicarea sa rămîne foarte răspîndită, dată fiind simplitatea punerii sale în practică și cantitatea importantă de informații culese.

Solidarism (Solidarisme). Doctrină dezvoltată la sfîrșitul secolului al XIX-lea și care face din solidaritatea” dintre cetățeni fundamentul moralei sau al vieții în societate. Numeroase scrieri: E. Durkheim (1893), L. Bourgeois (1897), C. Bouglé (1907), L. Duguit (1922)...

Solidaritate (Solidarité). Trebuie să facem deosebirea, o dată cu Durkheim, între solidaritatea mecanică (sau prin similitudine: exemplul clanului” sau al tribului”) și solidaritatea organică (principiul diferenței în societățile occidentale). În primul caz dreptul” este represiv: în al doilea, restituitiv. În zilele noastre, politici de reglare” sau de redistribuire (problematika Statului-providență”) Cf. volumul IV din *Traité de science politique* (sub coordonarea lui M. Grawitz și J. Leca), Paris, PUF, 1985.

Sondaj (Sondage). Tehnică de investigare ce constă în analizarea unui eșantion” (zis „reprezentativ”), pentru a afla tenoșele caracteristice ale populației din care este extras. Aplicată la originea fenomenelor de opinie, această procedură este folosită în prezent în mod curent și se aplică în domenii foarte variate. Numeroase semne de întrebare (cf., de exemplu, M. Brûlé, *L'Empire des sondages. Transparence ou manipulation*, Paris, R. Laffont, 1988) ► Anchetă

Stat (État). Actor și instituție în același timp (cf. analizele școlii *Public Choice* -ului: J. Buchanan, G. Tullock). Concepția clasică: studierea faptelor de dominiere”, de autoritate” și de putere” (cf. interogațiile relative la „exercitarea monopolului violenței fizice legitime”). Interes, în zilele noastre, pentru po-

litice publice: recurs la sociologia deciziei", a organizatorilor" și a acțiunii colective". ► **Comportament politic**

Stat providență (État-providence). Apărut în anii '30, termenul de stat providențial evocă în același timp obiective de echitate și strategii de intervenție (*Welfare*). Această prezență sporită se manifestă prin creșterea taxelor obligatorii, dezvoltarea infrastructurii și extinderea cheltuielilor sociale. Teoria birocrăției" explică, într-o mare măsură, această evoluție: funcționarea serviciilor publice implică mai multe directive și un număr din ce în ce mai mare de experți. O dată cu criza, politicile keynesiene par să fi pierdut din eficacitate. Măriră presionii fiscale antrenează efecte de substituție. Distracția este preferată muncii, consumul economisirii.

Curba lui Laffer se bazează pe această argumentare și reia celebrul mesaj al lui David Hume. „Nu pretind că sint apologetul tuturor taxelor; afirm, dimpotrivă, că acestea distrag industria și aduc poporul la disperare atunci cînd sint exorbitante (...). Legislatorul preocupat de bunăstarea colectivă nu trebuie să piardă niciodată din vedere punctul în care creșterea impozitelor încetează de a fi avantajoasă pentru națiune, devenind dăunătoare (...). Excesul va fi singura cauză a nenorocirii...” (D Hume, „Essai sur les impôts” în *Mélanges d'Économie Politique*, I, Paris, Guillaumin, 1847, vol. 14, p. 64).

Simplul fapt de a cunoaște existența unui sistem de protecție influențează conduitele și comportamentele. Agenții nu mai sunt la fel de legați de minimizarea costurilor. Cei care beneficiază de aceste prestații se organizează în consecință și devin din ce în ce mai dependenți. Apar capcane ale sărăciei. Numeroase gospodării modeste sint menținute în mod artificial în starea inițială, depășirea acesteia fiind practică, descurajată. Asistența și clientelismul merg mîna în mîna, conducînd la o „etică a închiderii”. Înclătarea la efort productiv sau la ameliorarea propriului statut nu mai are, astfel, nici un impact. Se regăsește, aici, problema șomajului de lungă durată”. Dimpotrivă, tradiția liberală considera

că reducerea impozitelor și cotizațiilor este o condiție prealabilă a creării de noi locuri de muncă. Privatizarea regimului asigurărilor și a celui al pensiilor este, de asemenea, privilegiată, înscriindu-se în această perspectivă (cf., în această privință, lucrările lui P. Rosanvallon și F. Ewald).

Statul (Statut). La un prim nivel, ansamblul atributelor care permit actorului să joace un rol" social. Poziție ocupată în diviziunea muncii" în cadrul unui sistem dat. Cf., pentru mai multă precizie, abordările dezvoltate de R. Linton sau R.K. Merton. ► Grup de referință/apartenență ► Rol

Stări (societăți de ~) (Ordres; sociétés d'). Diferențiere după gradul de prestigiu" (onoare sau demnitate) Drepturi și îndatoriri specifice. În Europa, în societățile din timpul Vechului Regim, se distingueau astfel nobilimea, clerul și starea a treia. Cf. lucrarea lui G. Duby, *Les Trois Ordres ou l'imaginaire du féodalisme*. Paris, Gallimard, 1978 ► Mobilitate socială

Stereotip (Stéréotype). Apărută din cercetările nord-americane asupra tendinței de a atribui un anumit număr de trăsături ce formează clișeele unui grupuri naționale, noțiunea de stereotip (W. Lippmann, 1922) desemnează astăzi rezultatul unui proces de selectare și de schematizare, generalizînd la un ansamblu de indivizi aceleași opinii simplificate la extrem, uneori pînă la caricatură (a se vedea stereotipul despre evreii cercetați de Adorno). Rigiditatea stereotipului - caracterul său „pietrificat” - îl deosebește de prejudecată", cu care împarte, de altfel, un rol de justificare în luările de poziție a căror bază este cel mai adesea afectivă. Cf. J. Maisonneuve, *Introduction à la psychosociologie*. Paris, PUF, 1973. ► Atitudine ► Autoritar (personalitate ~) ► Opinie ► Prejudecată

Stigmatizare (Stigmatisation). Termen utilizat de curentul interacionist". Marcarea a unui individ de către instituții sau grupuri, plecînd de la practici interpretate ca simp-

toame de maladie sau devianță". Stigmatizarea intervine la capătul unui proces de ostracizare, de abandon, de respingere (de unde impunerea unui statut de marginalitate"). Interiorizarea" represiunii și sentimentelor de frustrare" sint însoțite de o retragere în afara lumii sociale. Două lucrări importante ale lui E. Goffman, *Asiles. Études sur la condition sociale des malades mentaux*, trad. fr., Paris, Minuit, 1968 (prima ediție 1961) și *Stigmates. Les usages sociaux des handicaps*, trad. fr., Paris, Minuit, 1975 (prima ediție 1964).

Stiluri de viață (Styles de vie) ► Sociostiluri

Strategie (Stratégie) Analiza strategică s-a dezvoltat în Franța în principal prin intermediul lucrărilor lui Michel Crozier. Importanța relațiilor de putere" a principiului de raționalitate" limitată ► Mișcări sociale ► Organizații (sociologia ~)

Stratificare (Stratification) Desemnează maniera în care o societate diferențiază și ierarhizează funcțiile. Forme foarte diferite (caste", stări", clase") Teoreticienii stratificării, contrar analizei marxiste, insistă asupra faptului că diferențele între grupuri sint de grad, nu de natură (Warner). ► Mobilitate socială

Structură (Structure) Unitate ce posedă legea sa inamantă de acțiune și de dezvoltare, avînd o causalitate proprie și realizînd o individualitate funcțională. Mai general, ansamblu de elemente interdependente, formînd un sistem". Trei caracteristici importante: totalitate, transformare, autoreglare. Cînd forma" se definește prin opoziție cu materia care îi este străină, structura nu are un conținut distinct: ea este conținutul însuși, însușit într-o organizare logică concepută ca o proprietate a realului (cf., în legătură cu acest punct, lucrările lui J. Piaget și C. Lévi-Strauss). Adesea sinonimă cu configurația (*Gestalt, pattern*). A se vedea lucrarea lui R. Boudon, *A quoi sert la notion de structure?*

Essai sur la signification de la notion de structure dans les sciences humaines, Paris, Gallimard, 1968.

Structură socială (Structure sociale). Trimite la un principiu de coerență și interdependență. Cf. lucrarea lui G.P. Murdock, *Social Structure* (prima ediție 1949, trad. fr., Paris, Payot, 1972). ► Stratificare

Structuralism (Structuralisme). ► Obiectivarea cunoștințelor

Structurare (teoria ~) (Structuration; théorie de la). Își propune să studieze „condițiile care guvernează continuitatea sau transmiterea structurilor și, în consecință, reproducerea sistemelor sociale”. Doriința de a depăși tradiționalele opoziții fapt/teorie", explicare"/înțelegere", determinism"/liber-arbitru" „Lucrarea de referință este cea a lui Anthony Giddens, *La Constitution de la société. Éléments de la théorie de la structuration*, trad. fr., Paris, PUF, 1987 (prima ediție 1984). Trei niveluri de reflecție sint aici privilegiate: semnificația, dominarea" și legitimitatea (a se vedea tabelul de la pagina următoare). ► Paradigme sociologice

Structuro-funcționalism (Structuro-fonctionnalisme) Referire la lucrările lui T. Parsons (1902-1980). Cf., în mod deosebit, *The Social System* (Glencoe, The Free Press, 1951) Începînd cu anii '60, perspectiva se modifică se vorbește despre „funcționalism" sistemic". Cf., în legătură cu aceasta, contribuțiile lui G. Rocher și F. Bourcaud. ► Obiectivarea cunoștințelor

Studiu de caz (Étude de cas). Recurs la monografi" istoria vieții" sau documente personale Informațiile culese servesc astfel drept suport unor analize globale. ► Obiectivarea cunoștințelor

Subcultură (Sous-culture) ► Cultură

Substanțialism (Substantialisme) ► Paradigme sociologice

efectele favorabile ale mecanizării ar face bine să ia în considerare ameliorarea generală a sorții populațiilor. Astăzi, aproape toată lumea poate trăi cum trăiau cițiva privilegiați ieri și aceasta contează. Înșă această apologie a modernității nu trebuie să ne facă să pierdem din vedere anumite disfuncționalități. Civilizația actuală comportă mari riscuri și, reluând o expresie a lui Fourastié însuși, „dacă bilanțul economistului este foarte favorabil, cele ale moralistului și sociologului nu sînt la fel” (*Machinisme et bien-être*, Paris, Minuit, 1951, p. 242).

■ O altă perspectivă: teza neutralității. Activitatea tehnică, în această optică, aparține sferei mijloacelor. Ea nu ne poate spune nimic despre mărția scopurilor urmărite și, mai ales, rămîne independentă față de scopurile vizate. Știința poate servi orice cauză. Pentru a da un exemplu cunoscut, tehnologia nucleară, care produce megawați din abundență, poate la fel de bine să ducă la ameliorarea sorții speciei umane, dar și la distrugerea planetei. Ea poate fi pusă în slujba unor obiective pacifiste, ca și la producerea energiei casnice, dar și să fie subordonată unor scopuri războinice. Această abordare a fost aparată de diferiți autori.

Karl Marx, în *Capitalul* (Cartea I, 1867), pune în evidență consecințele negative ale mașinismului asupra condiției muncitorilor. Marea industrie și automatizarea au ca rezultat o alienare din ce în ce mai mare a muncitorilor: ritmurile de lucru se măresc, salariile stagnează, ziua de lucru se lungeste. Evident, nu mașinismul ca atare este cauza tuturor acestor rele, ci sistemul capitalist, sinonim cu „exploatarea” omului de către om”. O dată cu modul de producție socialist, mașina redolvine „bună” și contribuie la eliberarea indivizilor.

La fel, G. Friedmann (*La Puissance et la sagesse*, Paris, Gallimard, 1970) ne invită să reflectăm asupra „marei dezechilibrului”. Acesta se definește ca fiind distanța din ce în ce mai mare dintre puterea pe care progresul tehnic o conferă omului și slăbiciunea forțelor morale care îi sînt proprii. Această distanță

produce multiplicarea efectelor perverse”. „Protezele” de care dispune ființa umană ar trebui să îi permită să se elibereze de influența necesității. Ele sînt în realitate sursa unei alienări noi și mult mai periculoase decit aceea care caracterizează starea naturii. Omul actual este pasionat de tehnică, dar această pasiune îl conduce la lipsa de măsură. Este oare posibil să te sustragi acesteia? Poate omul să învețe să își domine creațiile? După Friedmann, depășirea de sine nu se realizează decit într-un singur fel: prin educație”. Trebuie deci promovată o „cultură veritabilă”, ceea ce presupune o „profundă transformare a sistemelor de învățămînt”.

Diagnosticul privind prăpastia din ce în ce mai mare dintre tehnică și sistemul social este confirmat de G. Gurvitch. În *La Vocation actuelle de la sociologie* (Paris, PUF, 1969) Gurvitch observă că „tehnicile au depășit structurile sociale” și că este pentru prima dată că o asemenea situație se produce în istoria umanității. Dezlințurii tehnicilor i se alătură pericolul tehnocratic. Tehnocratiile, a căror autoritate se bazează pe cunoaștere, posedă singuri puterea de decizie și riscă să sacrificie omul mașinii, interesele vitale unor chestiuni de aparat. Pentru Gurvitch, soluția rezidă în aprofundarea democrației economice, adică în asocierea salariaților la luarea deciziilor.

La anumiți filozofi, îndoiala nu se referă numai la scopurile pe care le urmărește umanitatea, ci la tehnica însăși. Este cunoscută expresia celebră a lui G. Bernanos conform căreia mașinile reprezintă „o conjurație permanentă împotriva oricărei forme de viață interioară”. Această perspectivă a fost sistematizată de Heidegger în diferite scrieri (cf., mai ales, „La Question de la technique”, în *Essais et conférences*, trad. fr., Paris, Gallimard, 1958). Pentru Heidegger, metafizica modernă se caracterizează printr-o ignorare a ființei care participă la tehnica. Este criticată concepția conform căreia mașinile nu ar fi decit simple mijloace de producere a scopurilor cele mai diverse. Tehnica nu mai este un element neutru, ea este înainte de toate un mod de dezvăluire a lumii și acest mod de

dezvăluire se singularizează prin control. Tehnicile moderne supun natura, ele o controlează. Inspectarea reprezintă pericolul suprem, căci este uitarea de sine. Pot oare să fie avute în vedere și alte relații între om și această lume? Dacă lăsăm deoparte aspectul metafizic al chestiunii, emergența actuală a unor tehnologii mai „blinde”, mai „conviviale”, luarea în considerare a poluării și preocuparea pentru respectarea mediului lasă să se întrevadă un viitor mai favorabil.

■ Avînd în vedere aceste observații diferite, se pare că tehnica nu intrunește unanimitatea. Mai mult, ea îngrijorează majoritatea gînditorilor. De unde importanța analizelor relative la impactul noilor tehnologii asupra locului de muncă, formare și calificări”. > Progres tehnic > Muncă (sociologia -)

Tehnocrație (Technocratie) Sistem de putere în cadrul căruia deciziile sînt luate de o minoritate de cadre de conducere sau de inalți funcționari a căror legitimitate se bazează pe diploma, competență sau specializare.

Tehnostrucură (Technostructure) Termen folosit de economistul american J.K. Galbraith în diferite lucrări (*Le Nouvel Etat industriel*, mai ales). Desemnează, în cadrul întreprinderii, ansamblul inginerilor și tehnicienilor care, prin informațiile pe care le culeg și pe care le transmit, orientează alegelele celor care iau deciziile.

Telologie (Téléologie). Cuvînt de origine aristotelică. *Telos*-ul este cauza finală a unei acțiuni, ceea ce este vizat de un individ și care declanșează un comportament. Se opune mecanicismului, doctrină conform căreia explicarea faptelor ar rezida în jocul cauzelor eficiente. > Finalitate > Istoricism

Teleonomie (Téléonomie). Studiul legilor finalității.

Teocrație (Théocratie). Regim politic în care puterea (*kratos*) aparține lui Dumnezeu (*Theos*) și este exercitată de ierarhia religioasă. Pentru A. Comte (*Catéchisme positiviste*, 1852), „teocrația se sprijină pe două instituții conexe: ereditatea profesilor oarecare și preponderența universală a castei sacerdotale”.

Teorie (Théorie). Prin opoziție cu cunoașterea vulgară. „Ceea ce este obiectul unei concepții metodice, organizată în mod sistematic și depinzînd ca urmare, în forma, de anumite decizii sau convenții științifice care nu aparțin simțului comun” (P. Duhem). Mai general, construcție intelectuală prin care un anumit număr de legi sînt alăturate unui principiu din care pot fi deduse în mod riguros. Pentru L. de Broglie (*Sur les sentiers de la science*, Paris, A. Michel, 1960, p. 191), teoria are ca misiune de „a face o clasificare și o sinteză a rezultatelor obținute, de a prezenta un tablou rațional care să permită nu numai interpretarea a ceea ce este cunoscut, ci și, în măsura posibilului, prevederea a ceea ce este încă necunoscut”.

În sociologie, numeroase accepții: idei directoro, codificare, paradigmă... Cf. R.K. Merton: *Elements de théorie et de méthode sociologique*, trad. fr., Paris, Plon, 1965, p. 27-44. > Paradigme sociologice

Terțiarizare (Tertiarisation). Creșterea numărului locurilor de muncă terțiare este un fenomen care poate fi observat alți pe termen lung, ciț și pe o perioadă mai recentă. Limitîndu-ne investigațiile la *Cei treizeci de ani glorioși*, constatăm că proporția serviciilor crește de la 38% din totalul persoanelor active în 1954 la 51% în 1975.

Fenomenul se repetă în principalele țări ale OCDE, cu cîteva variante locale. Putem opune astfel națiunile „cele mai industrializate”, cum ar fi Germania sau Japonia, în care activitățile din sectorul serviciilor ocupă 54,2%, respectiv 57,9% din mina de lucru, națiunilor „cele mai terțiarizate”, cum ar fi Statele Unite ale Americii (69,9% din persoanele active) sau Marea Britanie (67,4%).

Creșterea acestui sector este în general asociată declinului țărănimii* și redeschisurii aparatului productiv.

Teste (Tests). Tehnici statistice care permit luarea unei decizii și respingerea sau nu a unei ipoteze referitoare la valorile unei variabile într-una sau mai multe populații.

Testarea ipotezelor vizează compararea caracteristicilor m_1 și m_2 pentru două populații utilizând estimările x_1 și x_2 obținute plecând de la culegerea datelor referitoare la două eșantioane luate la întâmplare. A realiza acest test înseamnă a alege între două posibilități:

- caracteristicile m_1 și m_2 nu sînt diferite, distanța dintre cele două estimări x_1 și x_2 provine din hazardul eșantionării (ipoteză nulă);

- caracteristicile m_1 și m_2 sînt efectiv diferite.

Luarea deciziei este însoțită de două tipuri de riscuri:

- respingerea ipotezei nule cînd aceasta ar trebui acceptată (eroare de prima speță);

- acceptarea aceleiași ipoteze atunci cînd ea ar fi trebuit să fie acceptată (eroare de a doua speță).

Astfel, de exemplu, plecînd de la ancheta prin sondaj, se pot compara salariile anuale medii ale două categorii socio-profesionale sau frecvența șomajului* la bărbați și la femei.

Cît despre **testul chi-pătrat**, acesta permite validarea sau nu a unei ipoteze teoretice referitoare la distribuția statistică a unei variabile pe baza datelor culese de la un eșantion sau altul luat la întâmplare. Pot fi testate prin acest procedeu trei feluri de ipoteze (representativitate, omogenitate sau dependență).

► Metode cantitative

Thomas (teorema lui →) (Thomas; théorème de). Predicție creatoare*. Să reamintim aici că William Thomas a fost unul dintre celebrități reprezentanți ai Școlii de la Chicago; cf. în particular, ancheta realizată împreună cu Znaniecki asupra emigranților polonezi în Statele Unite ale Americii (1918-1920).

Timp liber (Loisir). Potrivit lui Joffre Dumazedier, „ansamblul ocupațiilor cărora individul li se consacră de bună voie, o dată eliberat de obligațiile sale profesionale, familiale și sociale”. Cf. și analizele lui T. Veblen (1899) asupra așa-numitei *leisure class* (consum de tip ostentativ). Sinonim adesea cu creativitatea sau exprimarea personală (spre deosebire de munca salariată, considerată ca „sursă de alienare” în tradiția marxistă). În zilele noastre, problematica „timpului liber”.

Tinerete (Jeunesse). Copilăria și adolescența nu sînt acceptate ca vârste semnificative decît începînd cu secolul al XVIII-lea (cf. P. Ariès. *L'Enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*, Paris, Plon, 1960). Diferite abordări posibile (în special lucrări ale istoricilor și demografilor).

În zilele noastre, prelungirea școlarității și disfuncționalitățile sistemului angajării îi determină pe sociologi să își pună întrebări asupra procesului de inserție (problematica tranziției profesionale). La cei mai defavorizați, itinerarele înregistrate - șomaj* recurent sau, mai rar, exercitarea unei activități cu program complet - rămîn strîns legate de mediul familial, de rezultatele școlare și de natura stagiilor propuse. Mediul de origine (PCS*-ul părinților, numărul de frați și surori, climatul relațional) reprezintă o primă axă de diferențiere. Atitudinile vor evolua în trece devenit, dezangajare, pasivitate sau participare. Chiar dacă este uneori subestimată, influența maternă trebuie, de asemenea, subliniată, întrucît suscită reacții mai mult sau mai puțin favorabile față de munca salariată sau de practicile domestice. Școala își are și ea propriul „filtru”. Repetarea precoce a clasei, aduce la conștientizarea unei „marginalizări crescînde”. Procedurile de orientare vor fi considerate ca arbitrare sau neconforme cu anumite așteptări. Relațiile cu corpul social riscă astfel să se deterioreze, intrarea în aceste „filiiere de reglare” conduce, cel mai adesea, la comportamente de refuz.

Dacă este adevărat faptul că frecvența liceelor profesionale (*lycées d'enseignement professionnel* - LEP) a lăsat

amintiri neplăcute, posibilitățile de răstăpînă nu se rezumă neapărat la conduite conflictuale (fugă) sau deviante (drog). Există și alte opțiuni, mai puțin „devalorizante”: ele presupun, totuși, suferință și capacitate de adaptare. Formările la care a recurs această „altă parte a tinerilor” răspund unor numeroase motive: obținerea unor indemnizații, dobîndirea unei diplome, creșterea nivelului de competență, descoperirea unei meserii... Arbitrajele reținute corespund fie unui angrenaj, fie unei strategii*.

Suprapunerea tuturor acestor parametri permite o mai bună înțelegere a logicii de socializare* sugerate mai sus. Reprezentările* referitoare la slujbă și la calificări nu sînt univoce și lasă loc unor configurații multiple. Am putea distinge astfel, pe urmele lui C. Dubar (în *L'Autre Jeunesse*, Lille, PUL, 1987), atitudini de resemnare, decalaj sau normalizare. Cf., de asemenea, contribuțiile lui F. Dubet sau O. Galland (vezi, în legătură cu acest subiect, numărul din octombrie-decembrie 1990 al *Revue française de sociologie*) ► Inserția profesională a tinerilor

Tip ideal (Type-idéal). Trimite la metodologia weberiană. Schema operatorie care permite înțelegerea și darea unui sens realității. Model* abstract construit plecînd de la trăsăturile caracteristice și singulare. Nu este vorba nici de a descrie, nici de a constitui un profil mediu, ci de a găsi o structură logică, ordonînd și înlăturînd fenomene izolate și difuze pentru a forma un tablou de gîndire omogen.

Pentru Max Weber, tipurile-ideale (cele care corespund, de exemplu, protestantismului* sau legitimității*) sînt pur euristice. Este necesar deci să nu fie interpretate în manieră realistă. De comparat cu noțiunea de formă*, utilizată de Simmel. ► Obiectivarea cunoștințelor

Tipologie (Typologie). ► Construirea de categorizări este percepută, de majoritatea autorilor, ca un efort de abstractizare ce autorizează puneri la punct sau comparații. Clasificînd animalele și plantele în genuri,

tipuri și specii, științele naturale selecționează criterii, determinînd ceea ce este esențial și își oferă unelte care permit interpretarea faptelor observate.

■ În sociologie, această abordare pune probleme complexe. Deosebirea între științele naturale și științele sociale nu ține în primul rînd de gradul de excitatie și de precizie al conceptelor, ci mai ales de modulul de percepere a realității: analiza exterioră a datelor trebuie într-adevăr să fie imbogățită de înțelegerea lor interioară. Alegerea criteriilor semnificative, pentru a ajunge la o reprezentare formală coerentă, explicînd legăturile dintre trăsăturile caracteristice, se dovedește dificilă în disciplinele hermeneutice* în care realitățile prezintă un grad mai ridicat de singularitate.

În istoria sociologiei, pot fi găsite numeroase construcții tipologice, adesea stabilite plecînd de la un criteriu unic: legea celor trei stări la Comte, opoziția între comunitate* (*Gemeinschaft*) și societate (*Gesellschaft*) la Tönnies, succesiunea sistemelor de muncă la Touraine...

În perioada recentă, acest demers se dezvoltă și devine mai complex, în fața importanței volumului datelor de tratat. În acest caz, trebuie (de manieră exhaustivă) să se distingă, în cadrul unui ansamblu de unități, grupuri omogene reciproc exclusive (adoptarea principiului „fără omisiune, nici dubla folosință”).

De obicei sînt folosite trei proceduri:

- Construirea de **tipuri ideale**, modele abstracte ale realității studiate și a căror coerență internă se apreciază prin raportarea la scheme operatorii.

- Selectarea *a priori* a unor **criterii** care servesc la descrierea componentelor. Se consideră în acest caz că, dintre toate combinațiile posibile, numai unele sînt realizate sau conduc la configurații stabile, interpretabile sociologic. Cînd Parsons opune două tipuri de societăți pe baza unor valori specifice (universalism/particularism, realizare/calitate, neutralitate/afectivitate, specificitate/generalitate), el emite ipoteza că primul tip include un

ansamblu de caracore pe care al doilea nu le conține și reciproc.

- Regruparea, prin construirea de **asemanări** și **deosebiri**, a unor unități în jurul unui mic număr dintre ele, considerate ca esențiale. Se procedează atunci prin agregare. Această metodă este foarte mult utilizată în sociologie, atât pentru datele calitative, cât și pentru cele cantitative.

■ Demersul tipologic apare ca o etapă importantă în construcția teoretică. Sprijinindu-se pe o problematică și pe ipoteze de cercetare, tipologia poate avea un rol euristic și permite astfel ameliorarea unui model explicativ.

► Obiectivarea cunoștințelor

Tiranie (Tyrannie). Desemnează, în general, orice regim politic în cadrul căruia puterea, cucerită prin uzurpare și sprijinită pe forță, se exercită în mod violent și opresiv. Adevsea sinonimă cu despotismul*, dictatura sau autocrația*. Cf. L. Strauss, *De la tyrannie*, trad. fr., Paris, Gallimard, 1983 (prima ediție 1954).

Totalitarism (Totalitarisme). Cf. analizele lui H. Arendt, R. Aron și L. Kolakowski. Mai multe elemente componente: ideologie* oficială, partid unic, control polițienesc, concentrarea mijloacelor de informare și de propagandă, absența libertății, violența* și reprimare*. Pentru P. Fidelius (în *Commentaire* nr. 27, toamnă 1984, p. 471-476), "gîndirea totalitară" cristalizează o tendință nemiloșită a spiritului uman, și anume "capitularea în fața ambivalenței lumii".

Totem (Totem). Animal sau plantă considerată ca strămoșul mitic al unui clan*. De la Durkheim la Freud, tentativele de explicare sînt numeroase: expresia cutumii sau a conștiinței colective*, forma cea mai primitivă a religiei*. Lévi-Strauss a criticat semnificația totemismului, văzînd în acesta în primul rînd o reprezentare simbolică a clasificărilor sociale (cf. *Le Totemisme aujourd'hui*, Paris, PUF, 1962) ► Clan

Tradiție (Tradition). Din lat. *traditio* - a transmite. Evocă ceea ce, în cadrul unei societăți, se transmite în manieră vie prin cuvînt, scriere sau modul de a acționa. Pentru Maurice Blondel (comunicare prezentată la Societatea franceză de filozofie, ședința din 3 aprilie 1919), „tradiția - conform imaginii pe care o evocă sensul activ al etimologiei - vehiculează mai mult decît idei susceptibile de formă logică: ea încorporează o viață care cuprinde atît sentimente, gînduri, credințe, aspirații și comportamente. Departate de a considera cu vanitate cunoștințele dobîndite în secolele trecute ca pe un depozit intangibil, ea dă loc la o întreagă serie de reinterpretări posibile, care, în schimb, o mențin, o consolidează, o actualizează sau o reînnoiesc. În consecință, „ea oferă printr-un fel de contact fecund ceea ce generațiile următoare au de întreprins și ceea ce au de legat ca o condiție permanentă de însușire, de participare la o realitate în care efortul individual și succesiv poate să extragă indefinit fara a o epuiza”. Astfel, de exemplu, activitatea teologică are drept misiune fundamentală de a face accesibilă în fiecare epocă o înțelegere tot mai penetrantă a Scripturii și Cuvîntului. A se vedea lucrările lui Shils și mai ales Max Weber legitimitatea de rînd tradițională caracterizîndu-se prin atașamentul la cutume sau la autoritate”.

Tradiționalism (Traditionalisme). Atitudine ce valorizează trecutul. La origine doctrina a adversarilor Revoluției franceze (Lamennais, Bonald, Maistre) care opunea experiența rațiunii, ordinea progresului, tradiția Luminilor. În zilele noastre, adevsea sinonim cu conservatorismul*, respectiv integrismul.

Tranzacție (Transaction). Termen folosit în mod curent de către etnometodologii*. Trimite la interacțiunile* dintre grupuri sau indivizi. Importanța negocierii sau compromisului. Cf. A. Strauss: *Negotiations, Varieties, Contexts, Process and Social Order*, San Francisco, Holden Days, 1978.

Trebuință (Besoin). La nivelul cel mai elementar, sentiment de lipsă sau de privațiune. O distincție clasică (ce trebuie examinată în mod critic): **trebuințe primare** (care permit unui individ sau unei gospodării să subsiste) și **trebuințe secundare** (a căror satisfacere apare ca superfluă). Problematika condiționării* sociale (cf. analizele lui T. Veblen, J.K. Galbraith sau J. Baudrillard).

Triangulare (Triangulation). Principiu al „extinderii metodelor”, vizînd să perceapă mai bine bogăția și complexitatea comportamentului uman. Punere la lucru, după colectarea datelor, a mai multor tehnici de investigare (chestionar*, studiu de caz*, observație* participativă*...).

Trib (Tribe). În societățile primitive, unitatea socială cea mai vastă, compusă din grupuri multifamiliale care formează segmentele primare ale acesteia. Termen părăsit astăzi de antropologii în favoarea celui de etnie*, dar care revine sub formă metaforică în vocabularul curent (de exemplu, „tribul planetar” la McLuhan).

Țărănie/ruralitate (Paysannerie/ruralite). Să examinăm, mai întii, transformările din agricultură. Pînă în 1945, Franța nu se angajase în totalitate în procesul de industrializare. Această realitate a fost observată și apreciată în mod diferit de către istorici: unii dintre ei văd în asta confirmarea tezei „întirzierii hexagonale”; alții, mai numeroși astăzi, pun accentul pe constituirea unui „mod de dezvoltare original”. Oricum, începînd cu anii '50, mutațiile din economia franceză se accelerează. Acea parte a populației active din agricultură descreește în mod regulat: 27% în 1954, 15% în 1968, 6% în 1990. Această diminuare arată dispariția țăranimii tradiționale, centrată pe autoconsum, economisire și cultul virtuților ancestrale. În locul său, apare o agricultură de tip capitalist, sub presiunea intensificării schimbărilor și a Europei verzi.

O dată cu realizarea spațiului comunitar, acum trebuie să fii competitiv. Agricultură

modernă se sprijină pe o utilizare din ce în ce mai importantă a unor consumuri intermediare și pe comercializarea produselor. În acest context, muncitorii agricoli sînt la concurență cu mașinile, iar mica țăranime constată că încet, încet i se diminuează efectivele. Tinerii agricoli sînt mai bine educați decît părinții lor, ei își prelungeș perioada de studii și nu ezită să investească și să solicite ajutorul băncilor. Constrîngerea este, intr-adevăr, foarte puternică: a le dezvolta sau a pieri. Astăzi, cultivatorii sînt veritabili proprietari de întreprinderi și de altfel revendică acest titlu. În plus, lucrarea pămîntului este din ce în ce mai puțin despărțită de activitățile industriale sau de sectorul terțiar. Înainte de a se lansa în producerea a ceva, trebuie să studiezi dinamica piețelor și răspîndirea microinformaticii facilitează operațiunile de gestiune. Sectorul primar nu mai este izolat: el este legat de ansamblul societății printr-o adevărată țesătură de relații. Muncile agricole se aseamănă astfel din ce în ce mai mult cu alte activități.

Totuși, această tendință nu este generală. O dată cu criza, declinul nu mai este chiar atît de acutuzat. Dificultățile înfîntine suscită poziții de repliere către o agricultură tradițională în care partea autobusubstentei este ridicată. Cîștigurile sînt modeste, dar riscurile de a pierde sînt de asemenea reduse la minimum. Micii cultivatori își completează veniturile prin munci sezoniere sau prin activitatea salariată a soției. Asemenea strategii se potriveș cu anumite aspirații, cum ar fi „reîntoarcerea la pămînt” sau „nevoia înrădăcinării”. Se observă o recrudescență a interesului pentru pămînt: departe de relele orașului, noii locuitori ai satelor caută să pună la punct un spațiu de conviuțiere și să dezvolte curente de schimb susceptibile a-i favoriza pe cei care rămîn atașați de pămînt. Cf. lucrările lui B. Kayser, H. Mendras, M. Jollivet și alții.

U

Uniune liberă (Union libre). Coabitare în afara căsătoriei. ► Familie (sociologia ~)

Urbanizare (Urbanisation). Fenomen dintre cele mai caracteristice societății de masă. Traduce proliferarea structurilor urbane, ștergerea limitelor orașului tradițional în profitul vastelor aglomerări urbane, concentrarea mărită a populațiilor și activităților într-un spațiu limitat. De exemplu, mai mult de 90% din populația Regatului Unit al Marii Britanii locuiește actualmente într-un oraș și, în 1980, 22% din populația Statelor Unite ale Americii trăia pe mai puțin de 2% din teritoriul acestei țări în gigantul ansamblu al megalopolisurilor situate pe coasta Atlanticului. Cercetările privind fenomenul urban, deosebit de numeroase, au căutat să măsoare relațiile între diferitele componente ale vieții sociale, comportamentele individuale și urbanizare. Cf. contribuțiile lui Simmel, ale Școlii de la Chicago*, ale lui M. Castells, H. Lefebvre sau R. Ledrut.

Utilitarism (Utilitarisme) Doctrină care plasează valoarea supremă în utilitate. Trei autori importanți: J. Bentham (1748-1832), J.S. Mill (1806-1873) și H. Sidgwick (1838-1900). Exaltarea meritului personal, a gustului pentru risc și a spiritului de competiție. Model al lui *Homo oeconomicus* (calcul al durerii și plăcerilor). Tema asocierii sau armonizării intereselor.

Utopie (Utopie) Juxtapunere a cuvintelor grecești *topos* - loc și *ou* - auxiliar pentru negație. Nume dat de Thomas More (1478-1535) țării imaginare descrise în lucrarea sa *De optimo reipublicae statu, deque nova insula Utopia* (1516). Temă recurentă în toată literatura occidentală: Cetatea lui Platon în *Republica*, abația lui Thelème la Rabelais, *Călătoria în Icaria* a lui Cabet... Diferite forme

(milienarism) sau realizări (falanstere). În limbajul curent, adesea sinonimă cu himera sau iluzia. Valoare totuși creatoare (Sorel), euristică (Lalande) sau estetică și premonitoare (Comte). La Mannheim (1929) se opune ideologiei*.

V

Valori (Valeurs). Preferințe sau principii ce definesc principalele orientări ale acțiunii. Orientatea și legitimează regulile sociale. Originea lor, locul și transformările lor au suscitad numeroase discuții, în particular la Marx, Durkheim și Weber.

Variabile (Variables). Punerea la punct a unui chestionar* duce în cele din urmă la stabilirea unei liste de factori avind modalități diferite conform anchetelor:

- O variabilă poate fi cantitativă dacă este susceptibilă de a asocia un număr fiecărui individ: vîrstă, salariu, cheltuieli de consum etc.

- Ea este ordinală dacă permite poziționarea unei liste de factori avind modalități diferite conform gradului lor de adeziune: de la foarte favorabil la foarte defavorabil, de exemplu.

- Ea este calitativă dacă atribuie o titularitate fiecărui element.

O variabilă este astfel definită de ansamblul modalităților sale, care pot sau nu să fie regrupate în clase.

În demersul anchetei*, construirea de variabile este o etapă importantă (fiecareui concept îi este asociată o baterie de indica-tori* măsurabili). Se poate uneori proceda într-o manieră mai sintetică elaborînd un indice*.

Trebuie bine făcută aici distincția între variabilele independente (sau explicative) și variabilele dependente (sau explicate). În cercetările asupra mobilității*, mediul de origine sau nivelul școlar (variabile independente) vizează astfel să explice poziția socială a individului (variabilă dependentă).

► Metode cantitative

Viață cotidiană (sociologia ~) (Quotidiennetés; sociologie des). Normele* și re-

prezentările* care ne ghidează acțiunile nu sînt imuabile. Intervin anumite ajustări, au loc modificări sau devieri. Mentalitățile care predomină reflectă atmosfera unei epoci și ne oferă informații asupra modului de a gîndi sau de a se distra al oamenilor. În acest context, examenul conduitelor celor mai obișnuite ocupă un loc special (A. Coulon, 1987).

■ **STRUCTURILE ANTROPOLOGICE ALE IMAGINARULUI.** Dacă strategiile și comportamentele actorilor pot fi de obicei reperate prin intermediul imbinării ferice a unor numeroși parametri: vîrstă*, sex, apartenență politică, credințe religioase, status socio-profesional, cod cultural... „valorile de intimitate” care compun universul nostru cotidian (ritualuri, munci menajere, igienă corporală...) nu se lasă „prinse” cu aceeași ușurință și metod, dimpotrivă, probleme de metodă redutabile.

În ciuda citorva pași înainte promițători (datorai, în special, unor autori precum P. Ariès sau R. Mandrou), investigațiile realizate în acest domeniu rămîn, în fond, foarte limitate. Sărăcia mărturiilor, fragmentarea și incertitudinea surselor documentare explică în mare parte o asemenea situație. În măsura în care atinge imaginarul, această istorie a sensibilităților bulversează în profunzime repere cutumiare și certitudini tradiționale. Nu există o evoluție asigurată, nici explicații globale: în prezent nu putem decît să tatonăm și să ne bazăm pe intuiție. Nu putem prinde, într-adevăr, decît elemente exterioare, indirecte, dificil de interpretat: ne confruntăm în acest fel cu o istorie în același timp exploratoare, „impresionistă” și plină de surprize.

Istorie „poroasă” deci, în mod necesar lacunară și care prin subiectivitatea sa va părea anumitor persoane superficială sau arbitrară. Demers esențial cu toate acestea și care trebuie încurajat pentru că, dincolo de propriile lipsuri, în fine s-a garantat luarea în calcul a unor fapte și gesturi pînă acum neglijate în mod voluntar, fiind considerate minore, anodine sau secundare (E. Goffmann, 1973). Cum ar putea fi abordate procesele de vrăjito-

cuma modificări doctrinare? Tot ațtea ipoteze de aprofundat pentru a înțelege mai bine această cădere în desuetudine.

Considerată din acest punct de vedere, rușăciunea rămâne o sursă inepuizabilă de lumi și iertări. Strămoșii noștri îi atribuiau virtuți pe cit de diverse, pe atât de infailibile: practicată zi de zi, ea trebuia să atragă binecuvântarea divină, să alunge întinerul, să combată fărmecele... Fervorarea populară rămânea puternic înrădăcinată în tradiție: recitările rușăciunii, participarea la pelerinaje... Dincolo de simpla superstiție, pietatea feminină ațiga - în urma misiunilor și confruntărilor - o umitoare vitalitate: dezvoltarea apostolatului sau reinnoirea cultului Fecioarei Maria, de exemplu. Sensibilitatea religioasă era educată în sinul „focarelor de spiritualitate”, unele dintre acestea neiztid să codifice într-o manieră foarte precisă posturile și gesturile care trebuiau adoptate. Din acest punct de vedere, influența călugărilor de la Charité de Nevers nu se limita la pension și la școlile normale de învățătoare, ci asupra întregii societăți din Nevers. Raportându-ne la acest model clasic, rupturile cele mai decisev datează de aproximativ treizeci de ani: dispariția anumitor devoțiuni cutumiare (indulgențe, Sufletele purgatoriului), punerea la punct a unor reforme liturgice (renunțarea la slujbele în limba latină), multiplicarea cercurilor biblice și a priveghiurilor în grup...

Un alt domeniu de investigație în care se impune prudența: retorică lacrimilor. Se știe că ritualurile care însoțeau moartea în mediul rural le foloseau altădată din plin. Acest „limbaj instinctiv”, disimulat de conveniențe, era cu toate acestea inegal distribuit: cu cit te aflai mai sus în ierarhie, cu atât mai mult funcționau interdicțiile. Puteau fi reperate însă variații notabile în funcție de virstă sau sex. Semn de slabiciune și de delasare vinovată în anumite ocazii, acest „comportament lacrimal” mărușește uneori o bogăție emoțională demnă de elogiul. De cițiva ani, poate fi observată o „epuzare” netă. Probabil că trebuie văzută în aceasta o accentuare a presiunii mediului înconjurător, apariția pe piață a antidepresivelor și a euforizantelor sau poate o mai

mare sensibilitate la constrîngerile estetice (tinerele fete știu foarte bine că plînsul urtește!). Nu putem totuși uita că crizele de plîns evident nu au dispărut în intimitate și că persoanele singure - virsta a treia, mai ales - își suportă din ce în ce mai greu condiția.

În același timp acțiune și schimb, anchetă și înțînire, privirea - ultima temă menționată - angajează relațiile cu ceilalți și dobîndește sens mai ales la nivel profesional: pădurarul știe să aprecieze „dintr-o singură privire” cubajul unui arbore, muncitorul turnător evaluează metalul topit după culoarea acestuia. „roșu creiașat”. Controlarea cîmpului vizual, mult încurajată de Biserică, ia forme dintre cele mai diverse. Cu scopul de a preveni concupiscenta și păcatul, era recomandată să nu privești cu prea mare insistență fața apropei: îndeosebi tinerele trebuiau „să plece ochii în fața păsărilor prea colorate, a norilor prea modești, a bărbaiților prea bărbaiți” (G. Thuillier, 1985, p. 5). Purtarea voaletei le confera stimă și respectabilitate. Prevalau și alte credințe: teama de deochi, neîncrederea în oglinzi... O dată cu alfabetizarea și răspîndirea unor noi surse de lumină, a fost instaurat un nou „regim al vederii”. Terapeutică oculară a progresat, consultațiile oftalmologice s-au multiplicat, iar fardarea ochilor s-a generalizat. Bilanțul acestor transformări dă prilejul unor discuții: dacă privirea s-a eliberat efectiv de aceste tabuuri, ea a devenit dependentă de marile mijloace de comunicare audiovizuală. În plus, perceperea formelor a sărăcit, iar peisajul cotidian nu mai este scrutat cu aceeași acuitate.

Reprezentările* ce presupun operațiile de numărare au evoluat și ele profund. De-a lungul milenilor, măsurile au rămas solidare cu practicile sociale care le foloseau. Ele corespundeau unor cantități foarte diverse în funcție de loc, epocă și obiectul măsurat. Piciorul servea la exprimarea depărării între rîndurile de cartofi, pasul evalua distanțele, iar cotul era rezervat măsurării lungimii țesăturii. Etaloanele antropometrice, a căror existență poate fi înțînă din încă din preistorie, s-au perfecționat încet, încet de-a lungul timpului și au oferit numeroase servicii colecti-

vității: o dată organizate într-un sistem coerent, ele au contribuit nu numai la „satisfacerea eficientă a nevoilor cotidiene”, dar și la „crearea unor opere de artă nemuritoare, cum ar bisericele romane, gotice sau baroce” (W. Kula, 1984, p. 37).

Un asemenea sistem era deosebit de comod. Toată lumea îl putea înțelege: el aducea la un numitor comun natura și cultura, mediul și produsele muncii umane. Deosebiriile individuale, care, ici-colo, se manifestau cu ocazia unei estimări sau a altuia, nu aveau prea mare importanță deoarece, pe de o parte, era nevoie rareori de o precizie foarte pronunțată și, de altfel, întotdeauna putea fi rezolvat un eventual conflict prin concesii reciproce. O lungă observare permitea chiar stabilirea unor corelamente sau relații între anumite părți ale corpului uman: astfel, la un bărbat cu o constituție normală, cotul corespundea „dublei circumerințe verticale a capului - de la bîrbie la occipital” (*ibid.*, nota 6, p. 35).

De altfel, diverse metode mnemotehnice erau în vigoare într-o lume în care analfabetismul era preponderent. În cîmpia poloneză erau cunoscute două: creta, cu ajutorul căreia hangulii marca pe o tablă neagră fiecare pahar de rachiu consumat de clienții săi, și creștăturile făcute de supraveghetori în loc de „chitanța” pentru o zi de muncă. Utilizarea cretei sau a creștăturilor declanșau în mod frecvent certuri și încăierări (*ibid.*, p. 92).

În plus, numeroase superstiții erau asociate procedurilor de cantificare care mai des folosite. În Boemia, spre sfîrșitul secolului al XVIII-lea, se credea cu fermitate că un copil mai mic de șase ani înceta să mai crească dacă i se luau măsurii pentru a i se face o cămașă sau orice alt veșmînt. În aceeași epocă, țărani bulgari, temindu-se că va crește mortalitatea nou-născuților, refuzau să întocmească acte de naștere: „Este un mare păcat, spuneau ei, să controlezi hotărîrile bunului Dumnezeu. Au dorit să se știe ciții copii ne dă El și iată că ni-l ia înapoi” (*ibid.*, nota 1, p. 21). Măsurarea corpului uman sau a uneia din părțile sale avea de altfel un caracter simbolic net afirmat: un fir sau un pan-

glică a cărei lungime corespundea circumerinței capului unui bolnav putea fi depusă ca ex-voto pentru vindicarea acestuia; dar putea, de asemenea, atunci cînd intenția de a face rău era deliberată, să se înrudească cu magia neagră și să antreneze un sfîrșit fatal. Cînd era vorba de un mort, același obiect suspendat la altar apăra de eventuale deochiuri.

După ce am făcut aceste precizări, s-ar putea crede, la prima vedere, că în întreaga societate sau în toate satele din epoca preindustriala imaginea predominantă era cea a unui „haos metrolitic”. Nu acesta era însă cazul. Într-adevăr, măsurile numite „primitive” răspundeau unei anumite logici, „inexactitate” lor trebuind să fie relativizată din mai multe motive. În realitate, metrologia veche - care nu tolera nici improvizații, nici arbitrarul - era fondată pe o morală codificată și pe reguli foarte stricte, chiar dacă adesea implicite. Once abateri repetată de la normele* stabilite se lovea de vii rezistențe.

Totuși, abia o dată cu Revoluția franceză, sistemul metric a putut în fine să cunoască o primă dezvoltare: „Așa asemenea reformă, operă abstractă și rațională a cițorva savanți, nu a putut deveni o realitate socială decît o dată cu desființarea privilegiilor feudale și proclamarea egalității tuturor cetățenilor în loc de „chitanța” pentru o zi de muncă. Utilizarea cretei sau a creștăturilor declanșau în mod frecvent certuri și încăierări (*ibid.*, p. 92). În plus, numeroase superstiții erau asociate procedurilor de cantificare care mai des folosite. În Boemia, spre sfîrșitul secolului al XVIII-lea, se credea cu fermitate că un copil mai mic de șase ani înceta să mai crească dacă i se luau măsurii pentru a i se face o cămașă sau orice alt veșmînt. În aceeași epocă, țărani bulgari, temindu-se că va crește mortalitatea nou-născuților, refuzau să întocmească acte de naștere: „Este un mare păcat, spuneau ei, să controlezi hotărîrile bunului Dumnezeu. Au dorit să se știe ciții copii ne dă El și iată că ni-l ia înapoi” (*ibid.*, nota 1, p. 21). Măsurarea corpului uman sau a uneia din părțile sale avea de altfel un caracter simbolic net afirmat: un fir sau un pan-

glică a cărei lungime corespundea circumerinței capului unui bolnav putea fi depusă ca ex-voto pentru vindicarea acestuia; dar putea, de asemenea, atunci cînd intenția de a face rău era deliberată, să se înrudească cu magia neagră și să antreneze un sfîrșit fatal. Cînd era vorba de un mort, același obiect suspendat la altar apăra de eventuale deochiuri.

După ce am făcut aceste precizări, s-ar putea crede, la prima vedere, că în întreaga societate sau în toate satele din epoca preindustriala imaginea predominantă era cea a unui „haos metrolitic”. Nu acesta era însă cazul. Într-adevăr, măsurile numite „primitive” răspundeau unei anumite logici, „inexactitate” lor trebuind să fie relativizată din mai multe motive. În realitate, metrologia veche - care nu tolera nici improvizații, nici arbitrarul - era fondată pe o morală codificată și pe reguli foarte stricte, chiar dacă adesea implicite. Once abateri repetată de la normele* stabilite se lovea de vii rezistențe.

Totuși, abia o dată cu Revoluția franceză, sistemul metric a putut în fine să cunoască o primă dezvoltare: „Așa asemenea reformă, operă abstractă și rațională a cițorva savanți, nu a putut deveni o realitate socială decît o dată cu desființarea privilegiilor feudale și proclamarea egalității tuturor cetățenilor în loc de „chitanța” pentru o zi de muncă. Utilizarea cretei sau a creștăturilor declanșau în mod frecvent certuri și încăierări (*ibid.*, p. 92). În plus, numeroase superstiții erau asociate procedurilor de cantificare care mai des folosite. În Boemia, spre sfîrșitul secolului al XVIII-lea, se credea cu fermitate că un copil mai mic de șase ani înceta să mai crească dacă i se luau măsurii pentru a i se face o cămașă sau orice alt veșmînt. În aceeași epocă, țărani bulgari, temindu-se că va crește mortalitatea nou-născuților, refuzau să întocmească acte de naștere: „Este un mare păcat, spuneau ei, să controlezi hotărîrile bunului Dumnezeu. Au dorit să se știe ciții copii ne dă El și iată că ni-l ia înapoi” (*ibid.*, nota 1, p. 21). Măsurarea corpului uman sau a uneia din părțile sale avea de altfel un caracter simbolic net afirmat: un fir sau un pan-

repetării sale. Interacțiunile între istoriografie și memoria colectivă necesită, în prezent, o analiză mai detaliată, centrată pe evoluția mentalităților.

■ **NOI CLASIFICĂRI.** „Francezul mediu” nu este decît o creație a statisticienilor. Lui îi sînt asociate numeroase stereotipuri: caracter blamabil, descurcarea, individualist... Nivelul studiilor, venitul, preferințele politice constituie elemente de reflecție mult mai interesante. În funcție de problematica reținută (alegerea soțului, determinantele votului, inegalitățile de patrimoniu), se precizează clișajele sau regurările. Abordările în termeni de „stratum”, de „nomenclatoare” sau de PCS nu se află totuși la adăpost de anumite critici. Pentru că, deși lupta de clasă” nu a dispărut, fără îndoială, ea ia astăzi alte forme: există oameni care au o slujbă sigură și oameni care nu au, cei care sînt expuși hazardului conjuncturii și cei care beneficiază de o protecție din ce în ce mai mare... (B. Cathelat, G. Mermet, 1985).

Dincolo de etichetele obișnuite, prevalează o foarte mare diversitate (J. Stoetzel, 1983). Presunerea mediului, dar și structura personalității și circumstanțele momentului facează aceste atitudini” și stilurile de viață”. Să iuăm, de exemplu, Franța contemporană. De la sfîrșitul anilor '50, intrarea în societatea de consum se traduce printr-o prosperitate materială, o generalizare a creditului și cumpărarea de bunuri de consum. În timp ce cursa pentru standing mobilizează energiile, progresul și inovarea fascinează. Referințele americane abundă: cinematograful hollywoodian declanșează pasiuni, rock and roll-ul modifică gusturile muzicale, blue jeans-ul atacă îmbrăcămîntea tradițională... Managerii (J. Burnham) și tehnocrații (J.K. Galbraith) se substituie încet, încet patronații de drept divin. Firmele multinaționale încorporează puterea și modernitatea. Primele calculatoare lasă să se întrevadă noi perspective.

Această creștere spectaculară a bogățiilor ajunge, într-o manieră destul de neașteptată, la o serie de repuneri în cauză. Denușterea

birocrației”, a autorității” ierarhice și a inegalităților” va culmina în mai 1968. Atunci vor apărea noi mize: feminism”, ecologie, mișcări de apărare a consumatorilor, redescoperirea originilor... Instituțiile sînt sever criticate: democratizarea învățămîntului nu este decît amăgire, medicina occidentală nu îngrijește decît în mod superficial, justiția nu servește decît interesele claselor dominante. Rigiditățile ambiante împiedică circulația elitelor”. Prin intermediul „dezvoltării subdezvoltării” și deteriorarea termenilor schimbului, curentul *tiers-mondiste* începe să cunoască o mai mare audiență. Prin scrierile lor, Marcuse și Illich seduc o întreagă generație. Individul nu mai este decît un simplu „suport al structurilor”, programat de originea sau poziția sa socială. Această viziune ajunge foarte des să confere „instanțelor de orientare” o sechestrare exclusivă a destinelor membrilor lor. Totul este din ce în ce mai rău în cea mai rea lume posibilă. Rentabilitatea financiară împregnează spiritele: alienarea” se opune convivialității.

Pentru că respinge la întimplare constrîngerile productivității, anonimatul marilor ansambluri și standardizarea treburilor, mentalitatea numită de „dăcaja” interiorizează un „front al refuzului” în care se vor investi toți cei pe care societatea industrială și criza economică îi sperie sau îi traumatizează. Aspirațiile profesionale evoluează și ele. A avea o slujbă permanentă, pentru care primești un salariu, nu mai corespunde voinței unanime. Pentru mulți, munca nu mai este decît o activitate dintre multe altele, lipsită de orice dimensiune etică: a se devota muncii poate părea desuet. Sînt valorizate alte idealuri.

Aspirațiile cu caracter personal preiau stăfeta. De la jogging la gimnastica aerobică, cultura fizică se transformă în cultul eului. Celebrarea propriului corp conjugă estetica, stăpînirea de sine și sentimentul de bunăstare. Această prevalare a lui „eu” în fața lui „noi” modifică arbitrajele între responsabilitatea individuală și prioritățile colective. Fiecare cetățean este din ce în ce mai conștient de faptul că este unic și urmează, în felul său, o exigență de autenticitate. Ega-

litatea nu lipsește din preocupări, cu condiția totuși ca ea să nu conducă la uniformitate. Cît defraze fraternitate, ea adună cele mai multe supragrii, chiar dacă, în multe cazuri, ea se exprimă prin intermediul corporatismului sau sindicatelor.

Criza militantismului”, reproșurile de ineficacitate adresate statului-providență”, scepticismul față de marile proiecte ale societății au provocat o anumită dezamăgire (A. Laurent, 1985). A sosit acum ora pragmatismului”. Dacă recentele cercetări (Dumont sau Kolm) retrasează cu minuțiozitate geneza acestor respectări a „independenței private”, totuși trebuie să observăm că ne aflăm în prezența nu numai a unei ideologii” abstracte, concepută de cîteva spirite profetice, ci a unei practici cotidiene, descoperită în mod spontan și aleasă datorită eficacității (practică ce nu a fost teoretizată decît mult mai tîrziu după ce a fost observată).

Cu excepția familiei, marea parte a „cercurilor de identificare” nu mai au strălucirea de altădată (declinul influenței Bisericii, suspiciuni în ceea ce privește partidele politice). Asistăm, de asemenea, în cadrul aceleiași mișcări, la reabilitarea profitului și a inițiativei private. Se dezvoltă credințe de substituție. Aproximativ 600 000 de francezi fac parte din secți: 200 000 de adepți, 400 000 de simpatizanți. Actualmente există aproximativ 50 000 de precizători, asceți musulmani, astrologi, chiromanți. Cifra lor de afaceri depășește 5 miliarde de franci. Să semnalăm, de altfel, că vechile forme de sociabilitate” sătească trezesc încă nostalgia și sînt uneori idealizate. În timp ce unii evocă ipoteza „anomiei” societale” (cuplului unit și meseriei stabile le-au succedat mărirea numărului divorțurilor și nesiguranța), alții atrag atenția asupra reînnoirii în forță a elementului local, asupra vitalității fenomenului asociativ, a virtuților diferențierii (Louis Dirn, 1990).

Toate aceste transformări traduc importanța contextului socio-cultural. Reglementările observate privesc în același timp procesul de socializare* și dinamica relațiilor sociale:

- La polul opus interpretărilor teleologice cele mai curente (redemptivitatea finală a contradicțiilor, concilierea supremă a simțurilor și existenței), reaprecierea nu numai a aș: teptărilor, ci și a a tenției (căutarea soluțiilor sau a ajustărilor punctuale și provizorii, de tip pragmatic) redă momentul prezent întreaga sa autenticitate. Conversațiile de la cafenea, nenumeratele ritualuri care punctează cea mai mare parte a comportamentelor noastre pot fi percepute, în acest sens, ca un ansamblu de elemente care, fiind încărcate de semnificații, nu sînt totuși determinate de un finalism prestabilit (M. Maffesoli, 1987).

- Această „etică a momentului” este cea care face să progreseze reflecția în diferite domenii: sociologia vieții cotidiene, evoluția mentalităților”, stilurile de viață”. Se deschid astfel perspectivele unui „program de cercetare” care, prin multe aspecte, pare promiător alît prin inspirația, cît și prin metodologia sa.

► Identități ▷ Mentalități ▷ Mituri
► Reprezentanți sociale ▷ Stiluri de viață ▷ Valori

■ CATHELAT Bernard, MERMET Gérard, *Vous et les Français*, Paris, Flammarion, 1985.

COULON Alain, *L'Ethnométhodologie*, Paris, PUF, 1987.

DIRN Louis, *La Société française en tendances*, Paris, PUF, 1990.

DURAND Gilbert, *Les Structures anthropologiques de l'imaginaire. Introduction à l'archétypologie générale*, Paris, BORDAS, 1969.

GOFFMAN Erving, *La Mise en scène de la vie quotidienne*, 2 vol., trad. fr., Paris, Minuit, 1973 (prima ediție 1956 și 1971).

KULA Witold, *Les Mesures et les hommes*, trad. fr., Paris, éd. de la Maison des Sciences de l'Homme, 1984 (prima ediție 1970).

LAURENT Alain, *De l'individualisme. Enquête sur le retour de l'individu*, Paris, PUF, 1985.

MAFFESOLI Michel, *La Connaissance ordinaire. Précis de sociologie compréhensive*, Paris, Klincksieck, 1987.

STOETZEL Jean, *Les Valeurs du temps présent: une enquête européenne*, Paris, PUF, 1983.

THUILLIER Guy, *L'Imaginaire quotidien au XIXe siècle*, Paris, Economica, 1985.

Victimizare (anchete de ~) (Victimisation; enquêtes de) ▷ Cifra neagră

Violență (Violence). Recurgere la forța fizică avînd drept scop prejudicierea integrității bunurilor sau persoanelor. Diferite forme: simbolică (P. Bourdieu), anomică (A. Hirschman), strategică și nu în mod necesar irațională (L. Coser). Problema „ajungerii la extreme” (Hobbes, Machiavelli). Cf. lucrarea lui C. Tilly, *La France conteste: de 1600 à nos jours*, trad. fr., Paris, Fayard, 1986 (prima ediție 1986).

Virstă (Âge). Număr de ani scurși de la naștere. Variabilă sociologică importantă. Împărțire uzuală: copilărie, adolescență, maturitate, bătrînețe*. De la un stadiu la altul, prezența riturilor* de trecere (lucrările lui Van Gennep). Reprezentanți variabile în funcție de diferitele culturi. În zilele noastre sînt fixate praguri legale sau administrative foarte precise: școlaritate obligatorie, serviciu militar, majoritate civilă, admitere la anumite concursuri... Fiecărei „grupe” sau „clase” îi corespund instituții* specifice: creșe, școli, cluburi de tineret, aziluri de bătrîni. Aititudini diferite atît la nivelul valorilor*, cît și la cel al comportamentelor politice* (spre deosebire de cei mai vîrstnici, tinerii au opinii mai „radicale”). A nu se confunda **efectul de virstă** (îmbătrînirea biologică) cu **efectul de generație*** (influența contextului spațio-temporal. A se recurge, în această perspectivă, la studii longitudinale.

Vot (Vote) ► Comportament politic

Z

Zadruga (Zadruga). Tip de „familie în indiviziune”, întîlnită în general în țările slave. Adună, în jurul unui patrimoniu comun, proprietate inalienabilă a bărbaților, un ansamblu de cupluri care împart locuința și masa și care formează o societate completă ce poate deveni autarhică. Este condusă de un șef unic ales, care are drept sarcini gestionarea bunurilor, organizarea muncii și riturile* pentru cinstirea sfîntului protector. Căsătoria este exogamă* și locul femeilor secundar (cf. E. Sicard, *La Zadruga sud-slave*, Paris, Ophrys, 1943). ▷ Familie (sociologia ~)

Zoosociologie (Zoosociologie). Termen puțin folosit. Acoperă cercetările asupra comportamentelor sociale ale animalelor (fenomene de grup și de „cuplu”, de ierarhie și de dominație, ritualuri amoroase și sexuale etc.). Cf. lucrările lui R. Chauvin și K. Lorenz.

Zvon (Rumeur). Noutate sau istorisire de origine anonimă, susținută de un sentiment de evidență care o impune și face inutilă orice verificare. Difuzarea sa, cel mai adesea orală, se sprijină pe jocul relațiilor interpersonale. Cercetările făcute încă din anii '40 de către psihosociologii americani (G. Allport și L. Postman, 1948) au permis să se ajungă la o cunoaștere precisă a fenomenului: conținuturile cele mai frecvente, legile de alterare a mesajului (nivelare prin pierdere din conținut, care devine astfel mai concis, accentuarea prin îngroșarea detaliilor reținute, asimilarea prin reorganizarea în jurul elementelor centrale sau al stereotipurilor*), alura difuzării (S. Dodd). Impactul social al zvonurilor este foarte variabil. Ca manifestare a dorinței și exorcizare a angoasei, studiul lor trebuie alăturat celui al inconștientului colectiv* (cf. E. Morin, *La Rumeur d'Orléans*, Paris, Le Seuil, 1969). ▷ Inconștient colectiv ▷ Opinie publică ► Reprezentanți sociale ▷ Stereotip

Anexe*

Anexa I: Marii clasici (precursori și fondatori): puncte de reper

Anexa a II-a: Elemente de bibliografie

Anexa a III-a: Reviste de specialitate

Anexa a IV-a: Cercetarea documentară

Anexa a V-a: Universități

* Aceste anexe au fost realizate de Gilles Ferréol

Anexa I:

Marii clasici (precursori și fondatori): puncte de reper

AUTORI	PRINCIPALELE LUCRĂRI	TEME ABORDATE	PENTRU A ȘTI MAI MULT
MONTESQUIEU (Charles de Secondat, baron de La Brède și de) (1689-1755)	- <i>Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence</i> (1734). - <i>De l'Esprit des lois</i> (1748).	Filozofie politică. Tipologia regimurilor. Teoria decadenței. Abordare comparativă. Critica despotismului și monarhiei absolute. O definiție celebră: "Legile, în semnificația cea mai răspîndită, sînt raporturi necesare care derivă din natura lucrurilor".	- R. Shackleton, <i>Montesquieu, biographie critique</i> , trad fr., Grenoble, PUF, 1977 (prima ediție 1961). - P. Vernière, <i>Montesquieu et l'Esprit des lois ou la Raison impure</i> , Paris, Sedes, 1977.
COMTE (Auguste) (1798-1857)	- <i>Cours de philosophie positive</i> (1830-1842). - <i>Discours sur l'esprit positif</i> (1844). - <i>Système de politique positive ou Traité de sociologie instituant la Religion de l'Humanité</i> (1851-1854).	Ordine socială. Legea celor trei stări. Pozitivism. Perspectivă constructivistă.	- P. Amaud, <i>Sociologie de Comte</i> , Paris, PUF, 1969. - A. Kremer-Marietti, <i>A. Comte et la théorie sociale du positivisme</i> , Paris, Seghers, 1970.
MARX (Karl) (1818-1883)	- <i>Misère de la philosophie</i> (1847). - <i>Manifeste du Parti communiste</i> (1848). - <i>Le Dix-huit Brumaire de Louis Bonaparte</i> (1852). - <i>Le Capital. Critique de l'économie politique</i> (1867).	Materialism dialectic. Teoria valorii-muncă, a plusvalorii și a alienării. Lupta de clasă, moduri de producție. Istoricism.	- L. Althusser, <i>Pour Marx</i> , Paris, Maspéro, 1965. - G. Labica și G. Bensussan (sub coordonarea), <i>Dictionnaire critique du marxisme</i> , Paris, PUF, 1982.

TOCQUEVILLE (Charles Alexis Clérel de) (1805-1859)	- <i>De la démocratie en Amérique</i> (1835). - <i>L'Ancien Régime et la Révolution</i> (1856).	Teoria democrației pluraliste. Reflecții asupra "egalității condițiilor". Metodă comparativă.	- P. Birbaum, <i>Sociologie de Tocqueville</i> , Paris, PUF, 1970. - J.-C. Lamberti, <i>La Notion d'individualisme chez Tocqueville</i> , Paris, PUF, 1970. - P. Manent, <i>Tocqueville et la notion de démocratie</i> , Paris, Julliard, 1982.
DURKHEIM (Émile) (1858-1917)	- <i>De la division du travail social</i> (1893). - <i>Les Regles de la méthode sociologique</i> (1895). - <i>Le Suicide, étude sociologique</i> (1897). - <i>Les Formes élémentaires de la vie religieuse</i> (1912).	Teoria faptului social. Perspectivă holistă. Determinism: "Fiecare dintre noi crede că nu ascultă decît de sine însuși, în timp ce el este jucăria forțelor colective". Principiul diferențierii (de la solidaritatea mecanică la solidaritatea organică). Problematika integrării (și a anomiei).	- P. Besnard, <i>L'Anomie. Ses usages et ses fonctions dans la discipline sociologique, aujourd'hui</i> , Paris, PUF, 1987. - B. Lacroix, <i>Durkheim et le politique</i> , Paris/Montréal, Presses de l'UNSP/Presses de l'Université de Montréal, 1981. - J.A. Prades, <i>Durkheim</i> , Paris, PUF, 1990.
PARETO (Vilfredo) (1848-1923)	- <i>Les Systèmes socialistes</i> (1903). - <i>Manuel d'économie politique</i> (1906). - <i>Traité de sociologie générale</i> (1916). - <i>La Transformation de la démocratie</i> (1921).	Tema circulației elitelor. Clasificarea diferitelor tipuri de acțiune. Evidențierea reziduurilor și a derivațiilor. Teoria ideologilor.	- J. Freund, <i>Pareto. La Théorie de l'équilibre</i> , Paris, Seghers, 1974. - G. Perrin, <i>Sociologie de Pareto</i> , Paris, PUF, 1966. - B. Valade, <i>Pareto. La Naissance d'une autre sociologie</i> , Paris, PUF, 1990.
WEBER (Max) (1864-1920)	- <i>L'Éthique protestante et l'esprit du capitalisme</i> (1920). - <i>Le Savant et le politique</i> (1921).	Abordare comprehensivă. Tip ideal. Individualism metodologic. Studierea procesului de raționalizare.	- J. Freund, <i>Sociologie de Max Weber</i> , Paris, PUF, 1966. - M. Hirschhorn, <i>Max Weber et la sociologie française</i> , Paris,

	- <i>Economie et société</i> (1922). - <i>Essais sur la théorie de la science</i> (1922).	Analiza birocrăției, a sectorul protestant, a profetismului, a modernizării...	L'Harmattan, 1988. - P. Raynaud, <i>Max Weber et les dilemmes de la raison moderne</i> , Paris, PUF, 1987.
SIMMEL (Georg) (1858-1918)	- <i>Les Problèmes de la philosophie de l'histoire. Une étude d'épistémologie</i> (1892). - <i>Philosophie de l'argent</i> (1900). - <i>Sociologie</i> (1908).	Sociologie "formală". O idee centrală: cea a relativismului. Conceptul interacțiunii. Critica interpretărilor "realiste". Cimpuri de interes foarte diverse: moda, arta, secretul, fidelitatea. Filozofie a vieții, metafora podului și uși.	- R. Aron, <i>La Sociologie allemande contemporaine</i> , Paris, PUF, 1935. - J. Freund, <i>Introduction à la pensée de Georg Simmel: Sociologie et épistémologie</i> , Paris, PUF, 1981. - F. Léger, <i>La Pensée de Georg Simmel. Contribution à l'histoire des idées en Allemagne au début du XXe siècle</i> , Paris, Kimé, 1989.

Anexa a II-a:

Elemente de bibliografie

Cititorul va găsi, la sfârșitul fiecărui articol, referințe mult mai precise privind domeniile specifice (educație, identități, mobilitate, muncă, religie...). Aici nu sînt indicate decît lucrări generale introductive.

- ALBOUY Serge, *Éléments de sociologie et de psychologie sociale*, Toulouse, Privat, 1976.
ANSART Pierre, *Les Sociologies contemporaines*, Paris, Le Seuil, 1990.
ARON Raymond, *Les Étapes de la pensée sociologique*, Montaigne, Comte, Marx, Tocqueville, Durkheim, Pareto, Weber, Paris, Gallimard, 1967.
BERTHELOT Jean-Michel, *La Construction de la sociologie*, Paris, PUF, 1991.
BIRNBAUM Pierre, CHAZEL François, *Théorie sociologique* (culegere de texte), Paris, PUF, 1975.
BOURDIEU Pierre și alții, *Le Métier de sociologue*, Paris, Mouton/Bordas, 1968.
CAZENEUVE Jean, *Dix grandes notions de la sociologie*, Paris, Le Seuil, 1976.
CHAMPAGNE Patrick și alții, *Initiation à la pratique sociologique*, Paris, Dunod, 1989.
CUIN Charles-Henry, GRESLE François, *Histoire de la sociologie*, Paris, La Découverte, 2 vol., 1992.
DURAND Jean-Pierre, WEIL Robert (sub coordonarea), *Sociologie contemporaine*, Paris, Vigot, 1989.
FERRÉOL Gilles, *Vocabulaire de la sociologie*, Paris, PUF, 1995.
FERRÉOL Gilles, NORECK Jean-Pierre, *Introduction à la sociologie*, Paris, A. Colin, 1989.
FERRÉOL Gilles (sub coordonarea), *Histoire de la pensée sociologique. Les grands classiques*, Paris, A. Colin, 1994.
GRAWITZ Madeleine, *Méthodes des sciences sociales*, Paris, Dalloz, 1972.
GURWITCH Georges (sub coordonarea), *Traité de sociologie*, Paris, PUF, 2 vol., 1958-1960.
JAVEAU Claude, *Leçons de sociologie*, Paris, Klincksieck, 1986.
JONAS Friedrich, *Histoire de la sociologie. Des Lumières à la théorie du social*, trad. fr., Paris, Larousse, 1991 (prima ediție 1965).
MENDRAS Henri, *Éléments de sociologie*, Paris, A. Colin, 1975.
MERTON, Robert K., *Éléments de théorie et de méthode sociologique*, trad. fr., Paris, Plon, 1965 (prima ediție 1949).
NISBET Robert, *La Tradition sociologique*, trad. fr., Paris, PUF, 1984 (prima ediție 1966).
QUIVY Raymond, VAN CAMPENHOUDT Luc, *Manuel de recherche en sciences sociales*, Paris, Dunod, 1988.

Anexa a III-a:

Reviste de specialitate

Vor fi consultate mai ales:

- Actes de la recherche en sciences sociales
- Archives européennes de sociologie
- Bulletin de méthodologie sociologique
- Cahiers internationaux de sociologie
- L'Année sociologique
- Revue de l'Institut de sociologie
- Revue européenne de sciences sociales (Cahiers Vilfredo Pareto)
- Revue française de sociologie
- Sociétés
- Sociologie du travail

Se vor consulta de asemenea:

- Buletin du MAUSS (Mouvement anti-utilitariste en sciences sociales)
- Commentaire
- Économie et statistique
- L'Homme et la société
- Pouvoirs
- Sciences humaines
- Sociétés contemporaines...

Un exemplu: *La Revue française de sociologie* (sursa: M. Cottalorda, "La Revue française de sociologie", în *La Lettre de l'APS*, serie nouă, nr. 3, iunie 1992, p. 22-23.

La Revue française de sociologie este o revistă editată de Centrul național de cercetare științifică (CNRS), înființată în 1960 de Jean Stoetzel, cărui a-i succedat J.-D. Reynaud.

Este vorba despre o revistă de sociologie generală. Acoperind toate domeniile disciplinei, ea publică texte de natură variată: articole cu dominantă teoretică sau empirică, note de cercetare, note critice, prezentări ale unor lucrări...

Departate de a fi o revistă de școală, ea se străduiește să includă autori din provincie sau din Paris și să fie astfel reprezentativă pentru cercetarea sociologică franceză, independent de "spiritul de gașcă". Există deci un refuz de a se încadra într-un singur curent sociologic, o dorință de deschidere, martore fiind "Sumarele" ce atestă altă diversitatea autorilor care au publicat aici, cit și varietatea subiectelor cercetărilor prezentate în revistă.

Redacția definește politica generală a *Revistei* și se reunește o dată sau de două ori pe an. În ceea ce îl privește, comitetul constituie executivul *Revistei*, este însărcinat cu

redactarea (fiecare participă pe rând), este reinnoit în mod frecvent și se reunește aproximativ o dată pe lună.

În ceea ce privește originea instituțională, o parte din membrii redacției aparțin Universității, alții CNRS, Conservatorului național de arte și meserii sau INSEE. În toate cazurile, este vorba despre cercetători științifici care au o cultură sociologică foarte vastă.

În fine, să precizăm că vârsta medie a celor 17 membri este de 42 de ani și că majoritatea sînt bărbați, cu toate recente participări feminine.

La o privire pe termen lung, se constată că *Revista* a rămas fidelă primelor sale ambiții, rezumate la patru obiective principale:

- să promoveze lucrările care contribuie la cunoașterea lumii sociale sau dezvoltării instrumentelor, conceptuale și tehnice, ale acestei cunoașteri;
- să fie vitrina producției sociologice franceze și francofone, făcînd cunoscute rezultatele cele mai recente și cel mai bine susținute ale acesteia;
- să furnizeze informații utile și controlate profesioniștilor, studenților, ca și publicului interesat de contribuțiile sociologiei;
- să fie receptivă la orientările teoretice și metodologice cele mai diverse, dacă acestea sînt animate de grija pentru rigoare în argumentație.

La Revue française de sociologie își stabilește sumarele alegînd dintre textele care îi sînt trimise (din care 10% provin din străinătate), ea nu solicită (sau foarte rar) articole. Toate textele primite pentru publicare sînt citite de membrii comitetului de redacție (în număr de cinci) și de alți doi membri ai redacției solicitați în funcție de specificul articolelor. Fiecare text face apoi obiectul unei discuții care are ca final luarea unei decizii colective, comitetul optînd pentru una dintre următoarele trei decizii: acceptarea articolului (uneori cu solicitarea de modificări redacționale minore), respingerea articolului sau solicitarea unei a doua versiuni.

În total, selectarea articolelor duce la refuzarea a aproximativ 65% din textele propuse.

Motivul respingerii sau ale solicitării unei a doua versiuni sînt multiple: articolul poate fi nepotrivit orientat și nu este un articol de cercetare sociologică, poate fi considerat puțin original în raport cu literatura existentă sau poate fi perceput ca prematur dacă cercetarea este încă slab susținută. O a doua versiune este solicitată atunci cînd un articol este prea lung, ca și atunci cînd prezintă probleme de lizibilitate sau pare inegal sau neterminat.

Textele publicate au forma unor articole științifice, ceea ce presupune în același timp rigoarea demonstrației, fermitatea stilului și absența unor contradicții manifeste. În legătură cu aceasta, *Revista* dovedește o indiscutabilă atitudine pedagogică vizavi de tinerii autori, față de care are o funcție de formare.

Bineînțeles, evenimentele politice, economice sau sociale sînt întotdeauna susceptibile să influențeze alegerea articolelor ce urmează a fi publicate. La fel, coloquiile și seminariile reprezintă surse potențiale de articole.

În schimb, și acest lucru pare logic pentru o revistă care încearcă să devină "generalistă", fiecare număr nu este în mod necesar construit după un model tematic. Desigur, începînd cu anul 1960, au apărut 18 numere tematice, 15 numere "centrate" pe o temă și 28 care prezintă și suscită dezbateri științifice.

Revista publică de asemenea note critice și prezentări bibliografice. Nota critică se deosebește de prezentare prin faptul că ea conține un ansamblu de lucrări referitoare la un același domeniu de cercetare sau comparabile prin problematica abordată. Prezentarea bibliografică, mai scurtă, este centrată pe o singură lucrare. Și într-un caz și în celălalt, trebuie să fie evitate textele de complezență și să fie privilegiate notele bibliografice cu adevărat

informative și care angajează în mod serios discuția științifică. În această privință, este potrivit să semnalăm că organizarea formală a *Revistei* face să fie plasate în primele pagini articolele teoretice, iar studiile propriu-zise pe poziția a doua.

La Revue française de sociologie are un tiraj de 2 750 de exemplare, la care se pot adăuga 500 când este vorba de numere tematice. Ea are 1 800 de abonați, din care 50% din străinătate. Vânzarea la bucată este foarte mică.

Au existat întotdeauna probleme legate de difuzarea sa. Vânzarea la chioșc s-a soldat cu un eșec - pierdere de timp și rentabilitate minimă - din cauza faptului că revista se adresează unui anumit public țintă. Actualmente, există o rețea de distribuție universitară mai eficientă, dar depingem absența persistentă a publicității care ar permite în mod incontestabil lărgirea ariei de difuzare a *Revistei*.

Aceasta din urmă rămâne neclară și este dificil de știut cu precizie care este publicul interesat de *Revistă*. Probabil că instituțiile importante, precum Ministerul Educației naționale, sînt interesate îndeaproape, mai ales că *Revista* constituie un instrument de lucru prețios în slujba studenților și cercetătorilor din domeniul sociologiei. În afară de acești destinatari, anumite persoane sînt atrase de temele tratate apropiate de realitate.

În concluzie, să spunem că *La Revue française de sociologie* oferă specialiștilor o imagine foarte favorabilă, dar că, victimă a unor prejudecăți, ea este adesea percepută ca fiind prea severă, ceea ce are drept consecință descurajarea anumitor autori care consideră, adesea în mod greșit, că textele lor nu sînt suficient de solide din punct de vedere științific pentru a fi publicate.

Anexa a IV-a:

Cercetarea documentară

Să semnalăm mai întîi existența anuarelor și repertoarelor realizate adesea din inițiativa (sau grație concursului) asociațiilor profesionale, a societăților științifice, a laboratoarelor sau institutelor de cercetare:

Anuare și repertoare	Centre și institute	Societăți științifice și asociații profesionale
- Anuarul CNRS al științelor omului și societății	- Mari organisme: CNRS, INRA, INSERM... - Laboratoare universitare (Aix-Marseille, Bordeaux, Grenoble, Lille, Lyon, Nantes, Rennes, Toulouse...)	- Societatea franceză de sociologie (SFS) - Asociația internațională a sociologilor de limbă franceză (AISLF)
- Anuarele sociologilor (APS/SFS/AISLF)	- Alte instituții de învățămînt superior: școli de comerț sau de ingineri (ENAM, EHES, ENS, FNSP...)	- Asociația profesională a sociologilor (APS)
- Repertoarul centrelor de cercetare în științele sociale și umane (CNRS)	- Casa științelor despre om (Paris, Bordeaux, Rhône-Alpes, Strasbourg...)	- Asociația profesională a sociologilor din învățămîntul superior (ASES)...
- Repertoarul național al laboratoarelor. Cercetarea universitară: științe umane și sociale (Ministerul Cercetării...)		

Să menționăm și publicațiile INSEE și cele ale serviciilor statistice ale principalelor ministere: al Muncii, al Afacerilor sociale, al Educației naționale...

	INSEE	Ministere		
		al Muncii (DARES)*	al Afacerilor sociale (SES)**	al Educației naționale (DEP)***
Periodice	- <i>Economie et statistiques</i> (lunar) - <i>INSEE Première</i> (șaizeci de numere pe an)	- <i>Travail et emploi</i> (trim.) - <i>Dossiers statistiques du travail et de l'emploi</i> (aproximativ zece numere pe an)	- <i>Informations rapides</i> (de două ori pe lună) - <i>Solidarité santé. Etudes statistiques</i> (trim.)	- <i>Education et formations</i> (trim.) - <i>Note d'information</i> (săptăminal)
Lucrări	- <i>Séries INSEE Résultats, contours et caractères</i> - <i>Tableaux de l'économie française</i> (anual) - <i>Données sociales</i>	- <i>Rapports d'étude et de recherche (Documents travail et emploi)</i>	- <i>Annuaire des statistiques sanitaires et sociales</i> (anual)	- <i>Géographie de l'école</i> (anual) - <i>L'Etat de l'école</i> (anual) - <i>Repères et références statistiques sur les enseignements et la formation</i> (anual)

* Direcția de stimulare a cercetării, de studii și statistică (fost SES: Serviciul de studii și statistică)

** Serviciul de statistică, studii și sisteme de informare.

*** Direcția de evaluare și prospectare.

Pot fi consultate, în plus, publicațiile CNDP (Centre national de documentation pédagogique, 29, rue d'Ulm, 75230 Paris Cedex 5), ale CREDOC (Centre de recherche pour l'étude et l'observation des conditions de vie, 142, rue du Chevaleret, 75013 Paris), INED (Institut national d'études démographiques, 27, rue du Commandeur, 75675 Paris Cedex 14), INSERM (Institut national de la santé et de la recherche médicale, 101, rue de Tolbiac, 75654 Paris Cedex 13), OSCE (Office statistique des Communautés européennes, 61, rue des Belles-Feuilles, 75782 Paris Cedex 16)...

La dispoziția dumneavoastră se află și alte instrumente de lucru: tabele, buletine analitice, bibliografii (formați 3615, cod ELECTRE).

Tipul publicației	Instrumente de cercetare: câteva exemple
Lucrări	- Biblio. curente: <i>Les Livres de l'année</i> - <i>Biblio. Bibliographie générale des ouvrages de langue française</i> (Cercle de la Librairie) - Biblio. selective: <i>Bibliographie sélective des publications officielles françaises</i> (bilunară, documentație franceză). - Biblio. de semnalare și critice: <i>Les Livres</i> (lunară, Institut pédagogique national); <i>Revue bibliographique des ouvrages d'Economie politique, de Science financière, de Sociologie, d'Histoire et de Philosophie</i> (trimestrială, LGD); <i>Librairie générale de droit et de jurisprudence</i>
Articole	<i>Bulletin analytique de documentation politique, économique et sociale contemporaine</i> (lunară, FNSP: Fondation nationale des sciences politiques); <i>Tables pluriannuelles</i> (reviste și periodice: cf. Anexa III)

În plus: catalogele editorilor, expediate la cerere (A. Colin, Dalloz, Dunod, Fayard, Gallimard, Hachette, La Découverte, L'Harmattan, Minuit, Nathan, PUF, Le Seuil...).

Nantes	Département de Sociologie, Ensemble "L", chemin de la Censive du Tertre, BP 1025, 44036 Nantes (40.74.74.01)	D.L.M.		Științe sociale (J.-M. Faure)
Nice	UFR Lettres et sciences humaines, 98, boulevard E.-Herriot, BP 209, 06204 Nice (93.37.53.53)	D.L.M.		Antropologie generală și aplicată (M. Oriol)
Paris I	- UFR de Sociologie politique, 14, rue Cujas, 75005 Paris (40.46.28.09) - Institut des Sciences sociales du travail, 16, boulevard Carnot, 92340 Bourg-la-Reine (46.63.20.05) - Institut de Démographie, 22, rue Vauquelin, 75005 Paris (43.37.48.11) - IEDES, 58, boulevard Arago, 75013 Paris (43.36.23.55)			Sociologie politică (P. Birnbaum) Politici sociale și societate (A.-M. Guillemerd și M. Offerlé) Demografie (A. Norvez) Politici și practici comparate ale dezvoltării (M. Haubert)
Paris II	Université de droit, d'économie et de sciences sociales, 12, place du Panthéon, 75231 Paris (44.41.55.90)			Sociologia dreptului (J. Hilaire)
Paris III	IHEAL, 28, rue Saint-Guillaume, 75007 Paris (42.22.35.93)			Studii ale societăților latino-americane (A. Collin-Delavand)
Paris IV	UFR de Sciences humaines appliquées, ISHA, 98, boulevard Raspail, 75006 Paris (45.48.08.04)	MST (maîtrise des sciences et techniques) Sciences sociales appliquées		Științele sociale și științele cunoașterii (R. Boudon) Matematică, informatică și aplicații la științele omului (M. Barbut) (în colaborare cu l'EHESS Paris)

	CELSA, Institut des Hautes études de l'information et de la communication, 1, rue V.-Cousin, 75005 Paris (40.46.25.05)	D.L.M.	Mag. Comunicare	Comunicare (C.-P. Guillebeau)
Paris V	UFR Sciences sociales, 104-105, quai Clichy, 92110 Clichy (42.70.70.40) UFR Sciences sociales, 12, rue Cujas, 75230 Paris Cedex 05 (40.46.29.77) UFR de Médecine Paris-Ouest, 104, boulevard R. Poincaré, 92380 Garches (44.96.32.12) UFR de Médecine Necker, 156, rue de Vaugirard, 75015 Paris (40.61.56.52)	D. L.M.	Mag. Științe sociale aplicate la relațiile interculturale	Științe sociale: culturi și comportamente sociale (P. Parlebas) Turism internațional (în colaborare cu CNAM, B. Morucci) Îmbătrânire, sănătate, societate (J.-C. Henrard) Etică medicală și biologică (Y. Pelicier)
Paris VII	UFR de Sciences sociales, tour 24-34, 2, place Jussieu, 75251 Paris Cedex 05 (44.27.51.78)	D.L.M.		Sexe și societăți (S. Dayan-Herzbrun) Sociologie: schimbare, crize, mutații (E. Enriquez)
Paris VIII	UFR Histoire, littérature, société, 2, rue de la Liberté, 93526 Saint-Denis Cedex 2 (49.40.65.08)	D.L.M.		Moduri de viață și politici sociale (J.-C. Combesse) Instituții, muncă și educație în lumea contemporană (J.-P. Briand și J.-C. Combesse) (în colaborare cu l'EHESS Paris, l'ENS Fontenay/Saint-Cloud), Istoria, societăți, civilizații (C. Mossé) Studii feminine (H. Cixous)

	UFR Territoires, économies, sociétés (49.40.64.61) UFR Pouvoir, administration, échanges (49.40.66.28)	D.L.M. D.L.M.		Antropologie și sociologie politică (P.-P. Rey) Drept, economie și sociologia deciziei medicale (A. Demichel)
Paris IX	UFR Sciences des organisations, place de-Lattre-de-Tassigny, 75116 Paris (44.05.42.35)		Mag. Științele gestiunii	Sociologie, inovație, organizație (D. Blondel) Identitate și organizare (politică, societate, cultură) (D. Colas) Politica generală a organizațiilor (A. Cotta)
Paris X	UFR Sciences sociales et administration, 200, avenue de la République, 92001 Nanterre (40.97.75.87)	D.L.M.	Mag. Drept social	Societăți rurale europene: istorie, geografie, sociologie (R. Hubscher) Sociologie și demografie socială (M. Cosio) Științe sociale contemporane: sociologie, antropologie, istorie (F. Gresle) (în colaborare cu l'ENS Cachan) Cinema, televiziune și audiovizual (C. de France) (în colaborare cu Paris I, H. Mercillon) Oraș și societate (G. Burgel) Etnologie și sociologie comparată (E. de Dampierre)
Rennes II	UFR Psychologie, sociologie et sciences de l'éducation, 6, avenue Gaston-Berger, 35043 Rennes (99.33.52.52)	D.L.M.		
Rouen	UFR de Psychologie et Sociologie, 76821 Mont-Saint-Aignan (35.16.60.00)	D.L.M.		Inovație..., <i>op. cit.</i> (vezi Universitatea din Caen)

Saint-Quentin-en-Yvelines Versailles	UFR de Saint-Quentin-en-Yvelines, 3, rue de la Division-Leclerc, 78280 Guyancourt (30.97.23.16)	D.		
Strasbourg II	UFR Sciences sociales, 22, rue Descartes, 67084 Strasbourg (88.41.74.10)	D.L.M.		Schimbări sociale, mutații, crize și conflicte: sociologie, etnologie, demografie (C. de Montlibert)
Toulouse II	UFR Institut de Sciences sociales R.-Ledrut, 5, allée Antonio-Machado, 31058 Toulouse (61.50.42.50)	D.L.M.		Sociologie..., <i>op. cit.</i> (vezi Universitatea Montpellier III)
Tours	UFR des Sciences humaines, 3, rue des Tanneurs, 37041 Tours (47.36.65.45)	D.L.M.	Mag. Organizare	Dinamici interculturale (M. Adam și G. Belloncle)
CNAM (Conservatoire national des Arts et Métiers)	292, rue Saint-Martin, 75003 Paris (40.27.20.00)			Gestiunea personalului, dezvoltarea resurselor umane și relații sociale (F. Piotet) Știință, tehnologie, societate (J.J. Salomon) Turism internațional (vezi Universitatea Paris V)
EHESS Paris (Ecole des hautes études en sciences sociales)	54, boulevard Raspail, 75270 Paris Cedex 06 (49.54.25.56)			Științe sociale (M. Augé) (în colaborare cu l'ENS Ulm) Științe sociale (J.-C. Chamboredon) Demografie și științe sociale, <i>op. cit.</i> (vezi Universitatea Lyon II) Instituții, muncă..., <i>op. cit.</i> (vezi Universitatea Paris III) Teritorii urbane: reprezentări, practici, amenajări (M. Roncayolo)

	105, boulevard Raspail, 75006 Paris (45.48.27.68)			Antropologie socială și etnologie (É. Terray) Sociologie (C. Herzlich)
IEP Paris (Institut d'études politiques)	27, rue Saint-Guillaume, 75041 Paris Cedex 07 (45.49.50.91)			Sociologie (M. Crozier)

***DEUG** (*Diplome d'études universitaires générales*) - Diplomă de studii universitare generale. Se acordă după primii doi ani. Este primul ciclu. Se încheie cu un examen eliminatoriu.

L (*Licence*) - Licență. Se acordă după trei ani de studii. Cu această diplomă se pot ocupa posturi de execuție, în învățământul elementar etc. Este echivalentul colegiului de trei ani de la noi.

M (*Maîtrise*) - Diplomă de studii universitare. Se acordă după patru ani. Este echivalentul licenței de la noi. Semnifică ciclul al doilea.

****Magistere** - Diplomă de nivel superior acordată de universități după minimum trei ani de formare.

*****DEA** (*Diplome d'études approfondies*) - Diplomă de studii aprofundate sau masterat. Reprezintă ciclul al treilea. Permite continuarea specializării prin doctorat.

INDICE DE TERMENI

Inițialele dintre paranteze sunt cele ale autorilor care semnează termenii din dicționar. Termenii scriși cu litere italice indică temele tratate aprofundat.

A

ABSENTEISM (G.F.) 11
 ABSTENȚIONISM (G.F.) 11
 ACULTURAȚIE (J.-M.D.) 11
 ACȚIUNE (sociologia ~) (P.G.) 11
 ADMINISTRAȚIE (J.-M.D.) 11
 AGREGARE (efecte de ~) (P.C.) 11
 ALIANȚĂ (G.F.) 11
 ALIENARE (G.F.) 11
 ALTRUISM (G.F.) 12
 ANARHISM (G.F.) 13
 ANARHO-SINDICALISM (G.F.) 13
 ANCHETE (G.F.) 13
 ANCHETĂ PRIVIND POSTUL DE MUNCĂ (G.F.) 21
 ANDERSON (paradoxul lui ~) (G.F.) 21
 ANOMIE (P.C.) 22
 ANTISEMITISM (G.F.) 22
 APOLITISM (G.F.) 22
 ARHETIP (J.-M.D.) 22
 ARISTOCRAȚIE (G.F.) 22

ARMATA INDUSTRIALĂ DE REZERVĂ (G.F.) 22
 ASOCIAȚIE (P.C.) 22
 ATITUDINE (J.-M.D.) 23
 ATOM SOCIAL (G.F.) 23
 ATOMISM (G.F.) 23
 AUTOCRAȚIE (G.F.) 23
 AUTOGESTIUNE (G.F.) 23
 AUTOMATIZARE (G.F.) 23
 AUTOPORTRET (anchetă prin ~) (G.F.) 23
 AUTORITARĂ (personalitate ~) (J.-M.D.) 23
 AUTORITATE (P.C.) 24
 AVERSIUNE PENTRU RISC (G.F.) 24
 AXIOLOGIE (G.F.) 24
 AXIOMATICĂ (G.F.) 24
 AXIOME (J.-M.D.) 24

B

BANDĂ (P.C.) 24
 BĂTRÎNEȚE (G.F.) 24
 BEHAVIORISM (J.-M.D.) 24

BIOGRAFIE (G.F.) 25
BIROCRAȚIE (J.-M.D.) 25
BISERICĂ (G.F.) 25
BRICIUL LUI OCCAM (G.F.) 25
BURGHEZIE (G.F.) 25

C

CADRE (P.C.) 26
CADRU DE REFERINȚĂ (G.F.) 26
CALIFICARE (G.F.) 26
CAPITALISM (G.F.) 27
CARIERĂ (N.G.) 27
CASTE (P.C.) 27
CATOLICISM SOCIAL (G.F.) 27
CAUZALITATE (principiul ~) (G.F.) 27
CĂSĂTORIE (G.F.) 27
CELIBAT (G.F.) 28
CERCETARE-ACTIUNE (G.F.) 28
CERCUL DE LA VIENA (G.F.) 28
CHARISMĂ (J.-M.D.) 28
CHESTIONAR (G.F.) 28
CHICAGO (Școala de la ~) 28
CIBERNETICĂ (G.F.) 28
CICLU (G.F.) 28
CICLU DE VIAȚĂ (teoria ~) (G.F.) 29
CIFRĂ NEAGRĂ (G.F.) 29
CIVILIZAȚIE (J.-M.D.) 30
CÎMP (J.-M.D.) 30
CLAN (G.F.) 30
CLASĂ SOCIALĂ (M.S.) 30

CLASE MIJLOCII (P.C.) 31
CLIENTELISM (G.F.) 31
COD (G.F.) 31
CODAJ/DECODAJ (G.F.) 31
COHORTĂ (J.-M.D.) 31
COLECTIVISM (G.F.) 31
COMPANIONAJ (model de ~) (G.F.) 31
COMPORȚAMENT COLECTIV (P.C.) 32
COMPORTAMENT POLITIC (M.S.) 32
COMPUNERE (efect de ~) (P.C.) 41
COMUNISM (G.F.) 41
COMUNITATE/SOCIETATE (P.C.) 41
COMUNITĂȚI DE MESERII (G.F.) 41
CONDIȚIONARE (J.-M.D.) 41
CONFLICTE (P.C.) 42
CONFORMARE/CONFORMISM (J.-M.D.) 42
CONSANGVINITATE (G.F.) 42
CONSENS (J.-M.D.) 42
CONSERVATISM (G.F.) 42
CONSPIRAȚIE (teoria ~) (G.F.) 42
CONSTRUCȚIA SOCIALĂ A LUMII (G.F.) 42
CONSTRÎNGERE SOCIALĂ (J.-M.D.) 43
CONSUM (G.F.) 43
CONȘTIINȚĂ (P.C.) 43
CONȘTIINȚĂ COLECTIVĂ (G.F.) 43
CONTINGENȚĂ (G.F.) 43
CONTRACT (G.F.) 43
CONTRACT IMPLICIT (G.F.) 43
CONTRACULTURĂ CRIMINALĂ (G.F.) 44
CONTRADICȚIE (P.C.) 45
CONTROL SOCIAL (P.C.) 45

CONȚINUT (analiză de ~) (N.G.) 45
CONVENȚIE (de șomaj și de productivitate) (G.F.) 46
CONVENȚII COLECTIVE (G.F.) 46
CONVENȚIONALISM (G.F.) 46
CONVINGERE (etica ~) (P.C.) 46
CONVORBIRE (G.F.) 46
CORELAȚIE (N.G.) 46
CORPORAȚIE (G.F.) 46
COTĂ (N.G.) 47
CREDINȚĂ (J.-M.D.) 47
CRIZĂ (G.F.) 47
CULT (J.-M.D.) 47
CULTURALISM (G.F.) 47
CULTURĂ (J.-M.D.) 47
CULTURĂ DE ÎNTREPRINDERE (G.F.) 53
CUNOAȘTERE (sociologia ~) (G.F.) 53

D

DAR (J.-M.D.) 53
DARWINISM SOCIAL (P.C.) 53
DATE (analiza ~) (N.G.) 53
DECIZIE (P.C.) 54
DELINCVENȚĂ JUVENILĂ (P.C.) 54
DEMOCRATIZARE (J.-M.D.) 54
DEMOCRAȚIE (J.-M.D.) 54
DERIVAȚIE (P.C.) 54
DESCENDENȚĂ (G.F.) 54
DESPOTISM (G.F.) 54
DETERMINISM (G.F.) 54
DEVIANȚĂ ȘI CRIMINALITATE (P.C.) 55

DIALECTICĂ (G.F.) 59
DIFERENȚIERE SOCIALĂ (P.C.) 59
DIFUZIONISM (J.-M.D.) 59
DILEMA PRIZONIERULUI (G.F.) 59
DISCRIMINARE (G.F.) 60
DISONANȚĂ COGNITIVĂ (J.-M.D.) 60
DIVIZIUNEA MUNCII (G.F.) 60
DIVORȚ (G.F.) 61
DOBÎNDIT/ÎNNĂSCUT (G.F.) 61
DOGMĂ (J.-M.D.) 61
DOMINARE (P.C.) 61
DREPT (G.F.) 61
DREPT DE EXPRIMARE (G.F.) 61

E

EDUCAȚIE (sociologia ~) (J.-M.D.) 62
EFFECT DE DESCENDENȚĂ (P.C.) 68
EFECTE PERVERSE (G.F.) 68
EGALITARISM (G.F.) 68
ELECTORALĂ (sociologie ~) (M.S.) 68
ELITE (P.C.) 68
EMPATIE (J.-M.D.) 68
EMPIRISM (G.F.) 68
EMPIRISM LOGIC (G.F.) 68
ENDOGAMIE (G.F.) 68
ENDOGEN/EXOGEN (P.C.) 68
EPISTEMOLOGIE (G.F.) 68
EREDITATE SOCIALĂ (P.C.) 68
EȘANTION (N.G.) 68
ETOS/ETICĂ (J.-M.D.) 69
ETICHETARE (N.G.) 69

ETNIE (G.F.) 69
ETNOCENTRISM (J.-M.D.) 69
ETNOMETODOLOGIE (G.F.) 70
EUGENISM (G.F.) 70
EVOLUȚIONISM (P.C.) 70
EXOGENIE (G.F.) 70
EXPERIENȚĂ (G.F.) 70
EXPERIMENTARE (G.F.) 70
EXPLICARE (G.F.) 70
EXPLOATARE (P.C.) 70

F

FAMILIE (*sociologia* -) (G.F.) 71
FAPT SOCIAL (G.F.) 77
FASCISM (G.F.) 78
FEMINISM (N.G.) 78
FEMINIZAREA LOCURILOR DE MUNCĂ (G.F.) 78
FETIȘISM (G.F.) 79
FETIȘISMUL MĂRFII (G.F.) 79
FILIAȚIE (G.F.) 79
FINALITATE (G.F.) 79
FLEXIBILITATE (F.G.) 80
FOLK SOCIETY (G.F.) 80
FORDISM (G.F.) 80
FORMARE (N.G.) 80
FORMĂ (G.F.) 80
FRANKFURT (Școala de la -) (G.F.) 80
FRATRIE (G.F.) 81
FRUSTRARE (G.F.) 81
FUNCȚIE (G.F.) 81

FUNCȚIONALISM (G.F.) 81
FUNCȚIONARI (P.C.) 81
FUNDAMENTE CULTURALE ALE
PERSONALITĂȚII (J.-M.D.) 81

G

GEN (SAU MOD) DE VIAȚĂ (G.F.) 82
GENERAȚIE (G.F.) 82
GNOSEOLOGIE (G.F.) 82
GRADUALISM (G.F.) 82
GREVĂ (G.F.) 82
GRUP (dinamică de -) (J.-M.D.) 82
GRUP DE PRESIUNE (P.C.) 82
GRUP DE REFERINȚĂ/DE APARTE-
NENȚĂ (J.-M.D.) 82
GRUP DOMESTIC (J.-M.D.) 83

H

HABITUS (N.G.) 83
HALO (efect de -) (G.F.) 83
HAZARD (G.F.) 84
HERMENEUTICĂ (G.F.) 84
HISTEREZIS (G.F.) 84
HOARDĂ (G.F.) 84
HOLISM (G.F.) 84
HOMOGAMIE (G.F.) 84

I - Î

IDENTITĂȚI (N.G.) 85
IDEOLOGIE (G.F.) 89

IDIOGRAFIC/NOMOTETIC (G.F.) 89
IERARHIE SOCIALĂ (P.C.) 90
IMAGINAR (G.F.) 90
IMITAȚIE (G.F.) 90
IMPERIALISM (G.F.) 90
IN-GROUP/OUT-GROUP (G.F.) 90
INCONȘTIENT COLECTIV (J.-M.D.) 90
INCREMENTALISM (G.F.) 90
INDEXICALITATE (G.F.) 91
INDICATORI DEMOGRAFICI (G.F.) 91
INDICATORI SOCIALI (J.-M.D.) 91
INDICE (N.G.) 91
INDIVIDUALISM (G.F.) 91
INDIVIDUALISM METODOLOGIC (G.F.) 91
INDIVIDUAȚIE (G.F.) 91
INEGALITĂȚI SOCIALE (N.G.) 91
INFLUENȚĂ (J.-M.D.) 93
INFRASTRUCTURĂ/SUPRASTRUCTURĂ (P.C.) 93
INIȚIERE (rit de -) (J.-M.D.) 93
INOVAȚIE (G.F.) 93
INSERȚIA PROFESIONALĂ A TINERILOR (G.F.) 94
INSTANȚE DE ORIENTARE (P.C.) 95
INSTITUȚIE (G.F.) 95
INSTITUȚIONALISM (G.F.) 95
INTEGRARE (G.F.) 96
INTELECTUAL (G.F.) 96
INTELIGHENȚIA (G.F.) 96
INTERACȚIONISM SIMBOLIC (G.F.) 96
INTERACȚIUNE (N.G.) 96
INTERIORIZARE (N.G.) 97

INTERPRETARE (G.F.) 97
INTERVIU (G.F.) 97
ISTORIA VIETȚII (G.F.) 97
ISTORICISM (P.C.) 97
ISTORICITATE (P.C.) 97
ITEM (N.G.) 97
IZOLAT (J.-M.D.) 97
ÎNRUDIRE (G.F.) 97
ÎNȚELEGERE (G.F.) 97
ÎNVĂȚARE (G.F.) 98

J

JOCURI (teoria -) (G.F.) 98

K

KULA (J.-M.D.) 98

L

LEGALITATE/LEGITIMARE (G.F.) 99
LEGE (G.F.) 99
LEGEA IMPLACABILĂ A OLIGARHIEI (J.-M.D.) 99
LEGEA IMPLACABILĂ A SALARIILOR (G.F.) 99
LIBERALISM (G.F.) 100
LOBBY (P.C.) 100
LOCAL (G.F.) 100
LOIALTATE (G.F.) 100
LUPTĂ DE CLASĂ (P.C.) 100

M

MAGIE (J.-M.D.) 101
 MALTHUSIANISM (G.F.) 101
 MANUFACTURĂ (G.F.) 101
 MARGINALITATE (P.C.) 101
 MASS-MEDIA (G.F.) 101
 MASĂ (societate de ~) (J.-M.D.) 102
 MATERIALISM DIALECTIC/ISTORIC (G.F.) 102
 MATRIARHAT ((G.F.) 102
 MAȘINISM (G.F.) 102
 MENTALITATE (G.F.) 102
 MERITOCRAȚIE (G.F.) 102
 MEȘERII (G.F.) 102
 MESIANISM (G.F.) 102
 METODA IPOTETICO-DEDUCTIVĂ (G.F.) 103
 METODE CANTITATIVE (N.G.) 103
 METODOLOGIA CERCETĂRII ÎN ȘTIINȚELE SOCIALE (G.F.) 107
 MIGRARE (G.F.) 114
 MILITANTISM (G.F.) 114
 MINORITĂȚI (P.C.) 114
 MIȘCĂRI SOCIALE, MOBILIZARE ȘI ACȚIUNE COLECTIVĂ (P.C.) 114
 MITURI (J.-M.D.) 118
 MOBILITATE SOCIALĂ (P.C.) 119
 MOBILIZARE (P.C.) 125
 MOD DE PRODUCȚIE (P.C.) 125
 MODĂ (J.-M.D.) 125
 MODEL (G.F.) 125
 MODELUL MICHIGAN ((M.S.) 126

MODERNITATE (G.F.) 126
 MONOGAMIE (G.F.) 126
 MONOGRAFIE (G.F.) 126
 MORAVURI (J.-M.D.) 126
 MORFOLOGIE SOCIALĂ (G.F.) 126
 MULȚIME (G.F.) 126
 MUNCITORI (P.C.) 126
 MUNCĂ (sociologia ~) (G.F.) 126

N

NAȚIONALISM (G.F.) 134
 NAȚIUNE (G.F.) 134
 NEAM (G.F.) 134
 NEUTRALITATE AXIOLOGICĂ (G.F.) 134
 NIVEL DE TRAI (G.F.) 134
 NOMENCLATOR AL NIVELURILOR DE FORMARE (G.F.) 134
 NOMENCLATOR PCS (PROFESII ȘI CATEGORII SOCIO-PROFESIONALE (G.F.) 134
 NOMINALISM (G.F.) 138
 NOMOLOGICĂ (prejudecată) (G.F.) 138
 NORME (J.-M.D.) 138
 NOTABILITATE (G.F.) 138
 NUȚIALITATE (G.F.) 138

O

OBIECTIVAREA CUNOȘTIINȚELOR (G.F.) 139
 OBIECTIVITATE (G.F.) 145

OBIȘNUINȚĂ (G.F.) 145
 OBSERVAȚIE (G.F.) 145
 OLIGARHIE (J.-M.D.) 145
 OLSON (paradoxul lui ~) (G.F.) 145
 OPINIE PUBLICĂ (J.-M.D.) 145
 ORDINE SOCIALĂ (G.F.) 146
 ORGANICISM (G.F.) 146
 ORGANIZAREA SFEREI DOMESTICE (G.F.) 146
 ORGANIZAREA ȘTIINȚIFICĂ A MUNCII (OST) (G.F.) 146
 ORGANIZAȚII (sociologia ~) (J.-M.D.) 146
 ORGANIZĂRI SIMBOLICE (M.S.) 152

P

PANEL (G.F.) 153
 PARADIGME SOCIOLOGICE (G.F.) 153
 PARADOXUL "CALULUI MÎNCĂCIOS" (G.F.) 160
 PARTICIPARE (G.F.) 161
 PARTID POLITIC (G.F.) 161
 PATRIARHAT (G.F.) 161
 PATTERN (J.-M.D.) 161
 PAUPERIZARE (G.F.) 161
 PERSONALITATE DE BAZĂ (J.-M.D.) 163
 PIAȚĂ (G.F.) 163
 PIAȚĂ PRIMARĂ ȘI PIAȚĂ SECUNDARĂ (G.F.) 163
 PLANIFICARE (G.F.) 164
 PLUSVALOARE (G.F.) 164
 PLUTOCRAȚIE (G.F.) 164
 POLEMOLOGIE (P.C.) 164
 POLIARHIE (G.F.) 164
 POLIGAMIE (G.F.) 164
 POPOR (P.C.) 164
 POPULAȚIE ACTIVĂ (G.F.) 164
 POPULISM (G.F.) 165
 POTLATCH (J.-M.D.) 165
 POZITIVISM (G.F.) 165
 PRACTICĂ (G.F.) 166
 PRAGMATISM (G.F.) 166
 PRAXEOLOGIE (G.F.) 166
 PRAXIS (G.F.) 166
 PREDICȚIE CREATOARE (G.F.) 166
 PREJUDECATĂ (J.-M.D.) 166
 PRENOȚIUNI (J.-M.D.) 166
 PRESTIGIU (G.F.) 166
 PROCESE DISCURSIVE (G.F.) 166
 PROFAN (J.-M.D.) 166
 PROFESII ȘI PROFESIONALIZARE (N.G.) 166
 PROFETISM (P.C.) 171
 PROGRES (G.F.) 171
 PROGRES TEHNIC (G.F.) 171
 PROLETARIAT (G.F.) 172
 PROLETARIZARE (G.F.) 172
 PROPAGANDĂ (G.F.) 172
 PROTESTANTISM (P.C.) 172
 PUTERE (J.-M.D.) 172

R

RASĂ (G.F.) 173
 RASISM (G.F.) 173
 RAȚIONALITATE (P.C.) 173
 REALITATE SOCIALĂ (G.F.) 174
 REALIZARE (G.F.) 174
 REBELIUNE (G.F.) 174
 REFLEXIVITATE (G.F.) 174
 REGLARE (Școala ~) (G.F.) 174
 REGLARE SOCIALĂ (J.-M.D.) 174
 REIFICARE (G.F.) 175
 RELATIVITATE CULTURALĂ (G.F.) 175
 RELAȚIE SALARIALĂ (G.F.) 175
 RELAȚII PROFESIONALE (G.F.) 175
RELAȚII SOCIALE LEGATE DE SEX
 (N.G.) 175
 RELAȚII UMANE (G.F.) 180
 RELIGIE (M.S.) 180
 REPORTABILITATE (P.C.) 189
 REPREZENTAREA SALARIAȚILOR
 (G.F.) 189
REPREZENTĂRI SOCIALE (J.-M.D.) 190
 REPRODUCERE (P.C.) 195
 RESURSE UMANE (gestiunea ~)
 (G.F.) 195
 RETRAGERE (G.F.) 195
 REȚEA (J.-M.D.) 195
 REVOLUȚIE (P.C.) 195
 REZIDUURI (P.C.) 195
 RITUALISM (J.-M.D.) 195
 RITURI (J.-M.D.) 196

RIVALITĂȚI ETNICE (G.F.) 196
 ROL (J.-M.D.) 196
 RUDENIE (G.F.) 196

S - Ș

SACRIFICIU (G.F.) 197
 SACRU/PROFAN (J.-M.D.) 197
 SALARIAT (G.F.) 197
 SANCȚIUNE (J.-M.D.) 197
 SĂRBĂTOARE (G.F.) 197
 SCHIMB (G.F.) 197
SCHIMBARE SOCIALĂ (P.C.) 197
 SCIENTIFICITATE (norme de ~) (G.F.) 204
 SCIENTISM (G.F.) 204
 SECTĂ (J.-M.D.) 204
 SECULARIZARE (G.F.) 204
 SEGMENTARE (G.F.) 204
 SEGREGARE (G.F.) 204
 SIMBOL (J.-M.D.) 204
 SIMULARE (G.F.) 204
 SIMȚ COMUN (G.F.) 204
 SINDICALISM (G.F.) 205
 SINUCIDERE (P.C.) 205
 SISTEM (G.F.) 205
 SOCIABILITATE (J.-M.D.) 205
 SOCIALISM (G.F.) 206
 SOCIALIZARE (N.G.) 206
 SOCIO-STILURI (G.F.) 206
 SOCIOBIOLOGIE (J.-M.D.) 207
 SOCIOLOGISM (G.F.) 207

SOCIOMETRIE (J.-M.D.) 207
 SOLIDARISM (G.F.) 207
 SOLIDARITATE (G.F.) 207
 SONDAJ (G.F.) 207
 STAT (G.F.) 207
 STAT PROVIDENȚĂ (G.F.) 208
 STATUS (J.-M.D.) 208
 STĂRI (societăți de ~) (P.C.) 208
 STEREOTIP (J.-M.D.) 208
 STIGMATIZARE (N.G.) 208
 STILURI DE VIAȚĂ (G.F.) 209
 STRATEGIE (P.C.) 209
 STRATIFICARE (P.C.) 209
 STRUCTURĂ (G.F.) 209
 STRUCTURĂ SOCIALĂ (G.F.) 209
 STRUCTURALISM (G.F.) 209
 STRUCTURARE (teoria ~) (G.F.) 209
 STRUCTURO-FUNCȚIONALISM
 (G.F.) 209
 STUDIU DE CAZ (G.F.) 209
 SUBCULTURĂ (J.-M.D.) 209
 SUBSTANȚIALISM (G.F.) 209
 ȘOMAJ (G.F.) 210
 ȘOMAJ DE LUNGĂ DURATĂ (G.F.) 210

TEHNOCRAȚIE (G.F.) 213
 TEHNOSTRUCTURĂ (G.F.) 213
 TELEOLOGIE (P.C.) 213
 TELEONOMIE (G.F.) 213
 TEOCRAȚIE (P.C.) 213
 TEORIE (G.F.) 213
 TERȚIARIZARE (G.F.) 213
 TESTE (N.G.) 214
 THOMAS (teorema lui ~) (G.F.) 214
 TIMP LIBER (G.F.) 214
 TINEREȚE (G.F.) 214
 TIP IDEAL (N.G.) 215
 TIPOLOGIE (N.G.) 215
 TIRANIE (G.F.) 216
 TOTALITARISM (G.F.) 216
 TOTEM (J.-M.D.) 216
 TRADIȚIE (G.F.) 216
 TRADIȚIONALISM (G.F.) 216
 TRANZACȚIE (G.F.) 216
 TREBUINȚĂ (G.F.) 217
 TRIANGULARE (G.F.) 217
 TRIB (J.-M.D.) 217
 ȚĂRĂNIME/RURALITATE (G.F.) 217

U

UNIUNE LIBERĂ (G.F.) 218
 URBANIZARE (J.-M.D.) 218
 UTILITARISM (G.F.) 218
 UTOPIE (P.C.) 218

T-Ț

TABU (J.-M.D.) 211
 TAXINOMIE SAU TAXONOMIE (G.F.) 211
 TAYLORISM ((proces al ~) (G.F.) 211
 TEHNICĂ (G.F.) 211

V

VALORI (J.-M.D.) 219

VARIABLE (N.G.) 219

VIAȚĂ COTIDIANĂ (sociologia ~)
(G.F.) 219

VICTIMIZARE (anchete de ~) (G.F.) 226

VIOLENȚĂ (P.C.) 226

VÎRSTĂ (G.F.) 226

VOT (M.S.) 226

Z

ZADRUGA (J.-M.D.) 226

ZOOSOCIOLOGIE (J.-M.D.) 226

ZVON (J.-M.D.) 226

Bun de tipar: februarie 1998. Apărut: 1998

SC „Știință și Tehnică” SA, București, Piața Presei Libere nr. 1.
sector 1 • Tel & Fax (01) 2228494; (01) 6175833
Editura Polirom, B-dul Copou nr. 3 • P.O. Box 266, 6600, Iași •
Tel. & Fax (032) 214100; (032) 214111; (032) 217440 (difuzare);
București, B-dul I.C. Brătianu nr. 6, et. 7 • Tel.: (01) 6138978

Tiparul executat la Polirom S.A., Iași, 6600

Calea Chișinăului nr. 32,

Tel.: (032) 230323; Fax: (032) 230485

